

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛЕБЕДІВНА ОКСАНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК – 811.161.2'282'342.53(477.85/.87)(043.3/.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«РОЗВИТОК ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ВНУТРІСКЛАДОВОЇ
ГАРМОНІЇ В КРИВОРІВНЯНСЬКІЙ ГОВІРЦІ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ»**

Спеціальність 035 – Філологія
Галузь знання 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

О. Я. Лебедівна

Наукові керівники: **Дика Людмила Василівна**, кандидат філологічних наук,
доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»; **Даниленко
Андрій Іванович**, PhD, повний професор університету «Пейс», Нью-Йорк, США

КИЇВ – 2023

АНОТАЦІЯ

Лебедівна О. Я. Розвиток праслов'янської тенденції до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці гуцульського говору. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 035 «Філологія». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2023.

У дисертаційній роботі розглянуто праслов'янську тенденцію до внутріскладової гармонії у зв'язку з окремими фонологічними явищами в криворівнянській говірці гуцульського говору української мови. Поняття *внутріскладова гармонія* вперше проінтерпретовано в стосунку до фонологічної ознаки бемольності (огублення) голосного на зовнішньому (поверхневому; синхронному) рівні репрезентації; на внутрішньому (глибинному; абстрактне уявлення про звук) рівні розрізнявальною ознакою голосного в праслов'янській мові була дієзність. Внутріскладову гармонію потрактовано як фонологічне обмеження – один із об'єктів фонології, що є частиною граматики мовця. Після остаточного закріплення фонологічної опозиції за м'якістю в різних позиціях із занепадом ерів дієзність як розрізнявальна ознака приголосних і бемольність як розрізнявальна ознака голосних перейшли з рівня зовнішньої репрезентації на рівень внутрішньої репрезентації для тих південноукраїнських діалектів, що стали основою для криворівнянської говірки. Аналіз обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в праслов'янську, прото-, давньо-, середньо- та сучасну українську добу, зокрема на матеріалі криворівнянської говірки показує, що слов'яно-алтайські контакти не могли стати першопричиною появи цього обмеження в мові, адже, як вдалося припустити, під впливом обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії відбулася зміна $*\bar{e} > *e\bar{a}$, або праслов'янський переголос (орієнтовно VII ст. до н.е.). Архаїчна тенденція до внутріскладової гармонії, що не залежить від наголосу, яскраво проявлена пізніше в криворівнянській говірці.

Фонологічну систему криворівнянської говірки, чії акустичні дані зібрано впродовж 2019 і 2022 років й опрацьовано в програмі «Praat», розглянуто головню з

погляду діакронії. Проаналізовано, зокрема, метричні книги 1775–1944 церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Криворівні, записані в цій місцевості етнографічні тексти та написані говіркою твори початку ХХ–ХХІ ст. Звернуто пильну увагу на кілька типологічно релевантних фонологічних явищ мікросистеми говірки, які стали результатом дії внутріскладової гармонії, а саме: діалектний переголос $'a > i$, четверту палаталізацію велярних, зміну етимологічного $*o$ перед складом зі зредукованим ером, збереження м'якої артикуляції псл. $*r'$ (розглянуто також причини її цілковитого усунення перед суфіксом *-uk-* із 1871 року в метриках, якщо не зважати на поодинокі форму з м'яким r' за 1923 рік). Для встановлення хронології та територіальних особливостей деяких мовних явищ залучено молдавські грамоти XIV–XV ст. і «гарвардський» Псалтир XII ст.

У цій праці вперше висловлено думку про брак морфологізації $a > i$ у криворівнянській говірці, а отже, про зв'язок континуантів $e, ɪ, i$ з фонемою $/a/$ в синхронії. Нову інтерпретацію запропоновано для переходу $*o >$ крив. $ɪ, i$ перед складом із редукованим, зокрема зазначено, що до появи цих змін спричинилася четверта палаталізація велярних, а криворівнянські рефлекси $*o$ входять до складу фонем $/o/$ та $/i/$ відповідно. Збереження м'якого рефлекса $*r'$ вперше пояснено процесами, активними в мікросистемі говірки, а давніший перехід $[ɯ] > [i]$ після велярного пояснено хибним рішенням щодо пом'якшених лабіальних, що поділяли з велярними задню артикуляцію відповідно до роботи язика.

Ключові слова: історія української мови, фонетика, гуцульська говірка, внутріскладова гармонія, палаталізація, діалектний переголос, морфологізація, іменник, флексія, давньо- і староукраїнські писемні пам'ятки, метричні книги, власні назви, мовна норма.

ABSTRACT

The dissertation investigates the Common Slavic (CS) tendency towards intrasyllabic harmony in the Kryvorivnja dialect (Kr) of Hutsul, one of the Southwestern dialects of Ukrainian, used primarily in a village of Kryvorivnja located in the Carpathian Mountains. I reinterpret intrasyllabic harmony as related to the distinctive feature of flatness (rounding) of vowels on the surface phonological representation; the underlying distinctive feature in the vowels was sharpening in Common Slavic. I treat the intrasyllabic harmony as a phonological constraint which is one of the phonological objects constituting part of a speaker's grammar.

For Ukrainian, the phonological opposition in palatalization was finally established after the shift of *jers* causing a shift of a distinctive feature of sharpening of consonants and a distinctive feature of flattening of vowels from the underlying representation to the surface in those Southern Ukrainian dialects which served as a foundation for Kr. An analysis of the tendency towards intrasyllabic harmony constraint in CS and Kr with respect to Proto Ukrainian, Old Ukrainian, and Middle Ukrainian shows that Slavic-Altaic contacts could not be the main reason for introducing the innovation in CS. I argue that the CS ablaut of $*\bar{e} > *e\bar{a}$ (ca 7th century BC) occurred as a result of the tendency towards intrasyllabic harmony constraint. Being stress-independent, the archaic in character constraint is active in Kr.

The phonological system of the Kryvorivnja dialect, whose acoustic data are collected from 2019 to 2022 and analyzed with the help of the program *Praat*, are treated primarily from the diachronic point of view. The Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary parish register books composed in 1775–1944, and ethnographical records and texts written in Kr from the early 20th–21st century, are analyzed from this perspective. I consider some systemic phonological phenomena caused by the tendency towards intrasyllabic harmony constraint, which are the following: 1) the dialectal *umlaut* $'a > i$; 2) the fourth palatalization of velars; 3) a change of $*o$ before a syllable with a *jer* subjected to elimination; 4) the preservation of the soft articulation of $*r'$ in Kr and its overall elimination before *-uk-* in parish registers starting 1871, putting aside the sporadic use of a form with the *r'* reflex in

1923. To substantiate the chronology and regional peculiarities of some language phenomena, I resort to the 14th–15th century Moldavian charters and the 12th century “Harvard” Psalter of Rus’.

In my dissertation, I argue for the first time that the $a > i$ change was not morphologized in Kr, which implies the connection of $e, ɪ, i$ with the phoneme /a/. I suggest for the first time the $*o > Kr ɪ, i$ change before a syllable with a weak *jer* be an outcome of the fourth palatalization of velars and reflexes of $*o$ represent allophones of the phonemes /o/ and /i/, respectively. The preservation of the palatalized r' in Kr is explained for the first time by the processes still active in the dialect, and the earlier shift of [ʉ] > [i] after a velar depended on the wrong decision of a speaker as to the palatalization of labials that share with velars to the back tract of articulation with respect to the tongue position.

Keywords: history of Ukrainian, phonetics, Hutsul dialect, intrasyllabic harmony, palatalization, dialectal *umlaut*, morphologization, noun, ending, written records of Old and Middle Ukrainian, parish register books, proper names, linguistic norm

Список публікацій здобувачки

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

- Lebedivna, O. (2022). Dispalatalization of Common Slavic $*rj$ in Ukrainian: The case of family names in *-uk-* in the Hutsul parish registers. *Ukrains'ka Mova*, 82(2), 110–122 [стаття у фаховому виданні України, категорія «Б»].
- Лебедівна, О. (2021). На перетині *Ти й Воно*: Криворівнянська говірка та стандартна мова. *Slavia Orientalis*, 70(3), 579–598 [статтю індексовано в базі Scopus, Q3].
- Лебедівна, О. (2017). Особливості історичного розвитку $ě$ в південно-західному і північному наріччях української мови. *Магістеріум. Мовознавчі студії*, 66, 51–57 [стаття у фаховому виданні України].
- Лебедівна, О. (2016). Вплив придиховості на рефлекси dj, tj у діалектах пізньої

праслов'янської мови (на прикладі протоукраїнських говірок). *Магістеріум. Мовознавчі студії*, 62, 45–51 [стаття у фаховому виданні України].

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Lebedivna, O. (2020). The Fourth Palatalization of Velars in Southwest Ukrainian: The Case of the Kryvorivnja Dialect. In *Book of Abstracts. 53d Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea, 26 August – 1 September 2020* (с. 108). <http://www.sle2020.eu/downloads/SLE%202020%20Book%20of%20abstracts.pdf>

Лебедівна, О. (2016). Особливості історичного розвитку *ѣ* в покутсько-буковинському говорі на матеріалі молдавських грамот XV ст. *Мовний простір слов'янського світу: досвід і перспективи. Тези доповідей II Всеукраїнської міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів і молодих учених* (с. 31–35). <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/0b4d9913-0f98-494b-b2f3-09d8a51fa4ac>

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

Лебедівна, О. (2014). Походження і розвиток лексеми лис в історії української мови. *Магістеріум. Мовознавчі студії*, 57, 44–48.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	8
ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1.....	22
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВНУТРІСКЛАДОВОЇ ГАРМОНІЇ.....	22
1.1. Методологічне підґрунтя дослідження.....	22
1.2. Характеристика терміна	31
1.3. Теорія алтайського впливу.....	37
1.3.1. Слов'янсько-алтайські контакти.....	39
1.3.2. Праслов'янська фонологічна система і тюркський вплив.....	46
1.4. Висновки до розділу 1	58
РОЗДІЛ 2.....	60
ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА КРИВОРІВНЯНСЬКОЇ ГОВІРКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБМЕЖЕННЯ ЗА ТЕНДЕНЦІЄЮ ДО ВНУТРІСКЛАДОВОЇ ГАРМОНІЇ	60
2.1. З історії досліджень гуцульського говору	62
2.2. Обмеження за праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці	64
2.3. Тенденція до внутріскладової гармонії крізь факти криворівнянської говірки в етнографічних, лексикографічних і художніх записах	92
2.3.1. Свідчення кінця ХІХ – початку ХХ ст.	92
2.3.2. Джерела другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.....	108
2.4. Висновки до розділу 2	117
РОЗДІЛ 3.....	119
ТИПОЛОГІЧНО РЕЛЕВАНТНІ ЯВИЩА КРИВОРІВНЯНСЬКОЇ ГОВІРКИ.....	119
3.1. Проблема діалектного переголосу 'а > 'е.....	119

3.1.1. Умови й наслідки переголосу 'а в криворівнянській говірці: фонологічний і морфологічний аспекти.....	123
3.1.2. Стосункова хронологія. Переголос 'а в молдавських грамотах XIV–XV ст. та зв'язок із гуцульським говором	139
3.2. Четверта палаталізація велярних	158
3.2.1. Умови для постання четвертої палаталізації в криворівнянській говірці	165
3.2.2. Акустичні дані та розвиток четвертої палаталізації в криворівнянській говірці.....	170
3.2.3. Проблема еволюції історичного *о.....	180
3.3. Розвиток псл. r' в особових назвах на -uk-	184
3.3.1. Хронологія, умови, наслідки	185
3.3.2. Суфікс -uk- в українській мові.....	188
3.3.3. Дані криворівнянських метричних книг.....	189
3.4. Висновки до розділу 3	196
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
А. Умовні скорочення назв джерел і словників	202
Б. Література.....	206

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. Прикметники на позначення мов, діалектів

авест. – авестійський
башк. – башкирський
болг. – болгарський
блр. – білоруський
вел.п. – великопольський
гот. – готський
гр. – грецький
д. – давній, дукр. – давньоукраїнський
закарп. – закарпатський
каш. – кашубський
кир. – кириличний
кит. – китайський
ком. – говори Республіки Комі
крив. – криворівнянський
лат. – латинський
лит. – литовський
маз. – мазурський
м. – македонський
монг. – монгольський
м.п. – малопольський
нім. – німецький
нвн. – нововерхньонімецький
осм. – османський
п. – польський
пбалт. – прабалтський
пбулг. – протобулгарський
пд.гуц. – південногуцульський
підляс. – підляський
піє. – праіндоевропейський
пізньопсл. – пізньопраслов'янський
пн.гуц. – північногуцульський
псл. – праслов'янський
ранньопсл. – ранньопраслов'янський
рос. – російський
рум. – румунський
санскр. – санскритський
сер. – середньо-, середньоукраїнський
сілез. – сілезький
снскр. – санскритський

снят. – снятинський
 станд. – стандартний; станд. укр. – стандартний український
 стсл. – старослов'янський
 суч. укр. – сучасний український
 тоб. – тобольський
 тох. А – тохарський А
 тюрк. – тюркський
 тур. – турецький
 туркм. – туркменський
 укр. – український
 х. – хорватський
 ч. – чеський
 якут. – якутський

2. Лінгвістичні терміни

nom (називний), gen (родовий), dat (давальний), acc (знахідний), inst (орудний), impr (імператив), sg (однина), pl (множина), f (жіночий), m (чоловічий), n (середній), collect (збірний), pst (минулий час), pres (теперішній час), fut (майбутній час), aor (аорист), inf (інфінітив), perf (доконаний вид), impf (недоконаний вид), imp (наказовий спосіб), adj (прикметник), UR (внутрішня (глибинна) фонологічна репрезентація), SR (зовнішня (поверхнева) фонологічна репрезентація); 1пал (перша палаталізація велярних); 2пал (друга палаталізація велярних); 3пал (третя палаталізація велярних); 4пал (четверта палаталізація велярних);

L – лабіальний

K, [K], /K/ – велярний

C – приголосний

V – голосний

Č – африкативні й фрикативні приголосні *c*, (*ʒ*), *č*, (*ʒ̣*), *š*, *ž*

Š – фрикативні приголосні *ž*, *š*

3. Звукова вартість деяких символів

l – укр. [l]; значок IPA вжито, аби запобігти небажаній омонімії, що могла б постати в разі вжитку *y*, *ỵ*

y – псл. непередній небемольний звук, вірогідно, близький до [i]

o_y – псл. непередній бемольний звук, вочевидь, наближений до [u]

h – [h], якщо поза квадратними дужками

[l^v] – веляризований [l] на позначення твердого латерального

[ʃ^v] – веляризований [ʃ] на позначення твердого шиплячого

[l], [ʃ], [ʒ], а також *l'*, *š'*, *ž'* (відповідники поза транскрипцією) – палаталізований або палатальний звук

Позначки Ю. Шевельова, використані в цьому дослідженні:

ě – литовський «закритий е» (Shevelov, 1964, с. XVIII)

ea – складний звук із небемольним приступом «переднішого ряду» (див. Шевельов, 1979/2002, с. 72)

oa – складний звук із бемольним приступом заднього ряду (див. Шевельов, 1979/2002, с. 72)

4. Діакритичні позначки

* – астериск вживаємо на позначення зовнішньої репрезентації фонем, що побутувала в говорі впродовж певного відтинку часу; на сучасному зрізі (у записах живого мовлення) на її місці фігурує її рефлекс.

' – наголос

// – фонологічна транскрипція

[] – фонетична транскрипція

[˙] – напівпалаталізація.

<> – орфографічне вираження

5. Структурознавчі терміни

Дієзний – термін вжито на позначення палаталізованого приголосного або голосного у зв'язку з розрізнявальною тональною ознакою (див. 1.1)

Бемольний – вжито на позначення огубленого голосного у зв'язку з розрізнявальною тональною ознакою (див. 1.1)

Переголос – вжито як умовний відповідник до термінів *умлаут* ([+низький] > [-низький] / пом'якшений/м'який приголосний), коли йдеться про діалектний переголос, та *аблаут*, коли йдеться про праслов'янський переголос

Зміщення редукованих, занепад редукованих, усунення редукованих; всеохопне пом'якшення, всезагальне м'якшення, всезагальне пом'якшення, загальне пом'якшення, всеохопна палаталізація, загальна палаталізація – вжито як паралельні терміни

ВСТУП

Питання дослідження внутріскладової гармонії в історії українських говорів – завдання, що передбачає комплексний аналіз у контексті історичної фонології і діалектології, студій із синхронного вивчення говорів української та інших слов'янських мов, а також експериментальної фонетики. Дія внутріскладової гармонії великою мірою оформила характер фонологічної системи південних українських говорів (пізніших південно-західних та південно-східних), що формувалися в надрах праслов'янської мовної єдності. Із-поміж підвидів цієї фонологічної системи – структурно менша одиниця на зразок мікрофонологічної системи криворівнянської говірки гуцульського говору, що належить до говорів карпатської зони¹. Під *криворівнянською говіркою* розуміємо говірку, якою розмовляють у селі Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області. Це окреслення умовне², адже подібні до криворівнянських фонологічні ознаки демонструє, до прикладу, сусіднє с. Бережниця, назва якого з'являється поруч із назвою Криворівні на обкладинках церковних метричних книг ХХ ст. як її філія (Метр 1940, Кн 1942, Lib Nat, Lib Cop).

Праслов'янську тенденцію до внутріскладової гармонії традиційно визначають як пристосування голосного та приголосного в межах одного складу у взаємному обниженні чи підвищенні артикуляції звука (Jakobson, 1929/1962, 1929/2002a, 1931/2002b; van Wijk, 1941; Galton, 1994; Shevelov, 1964; Bethin, 1998). В українському вітчизняному мовознавстві про внутріскладову гармонію згадує В. Коломієць, не вживаючи, однак, цього терміна. Вона вдається до описового

¹ Щодо класифікації південно-західного наріччя див. Шевельов 1979/2002 (с. 971–975).

² Цілковито можливо, вимова Криворівні є типовою для басейну Чорного Черемошу, як-от для с. Буркут, Явірника, Зеленого, Топільчого, Красника, Ільці, смт. Верховини, Криворівня, Верхній Ясенів, Рівня, Устеріки Верховинського району Івано-Франківської області, як стверджує мовець криворівнянської говірки Ярослав Зеленчук (к. іст. н., керівник НПП «Верховинський»). Зокрема, карта Я. Янова (Janów, 1992, с. 57) показує, що названі говірки перебувають у межах однакових ізоглос, а зібрані в Головах, Краснику, Зеленому, Ільцях дані (2022) засвідчують мінімальні розбіжності. Продовження збору діалектологічних даних та аналіз, який би підтвердив чи спростував тезу про типовість криворівнянської вимови для цього обшару, є завданням нашого подальшого дослідження.

формулювання, називаючи загальну праслов'янську тенденцію, що передбачає «посилення взаємодії між елементами складу» (Мельничук та ін., 1966, с. 51).

Тенденція до внутріскладової гармонії є визначальною для криворівнянської говірки та засвідчує тяглість від праслов'янської доби, адже не залежить від наголосу (пор. Шевельов, 1979/2002, с. 696). Наприклад, характерною ознакою криворівнянського вокалізму є пом'якшена вимова приголосного перед неогубленими голосними, зокрема *e*, *i* (за винятком *i*, який є алофоном /o/), що була всеохопною в українській та деяких інших слов'янських мовах десь наприкінці IX ст. – на початку X ст. (див. Shevelov, 1964, с. 489–502 та Шевельов, 1979/2002, с. 187). До архаїчних за природою явищ, що розвинулися у згоді з тенденцією до внутріскладової гармонії пізніше, залучають діалектний переголос *'a* (Шевельов, 1979/2002, с. 696). Ю. Шевельов (1979/2002, с. 696) вважав, що діалектний переголос був поодиноким архаїчним зміною «серед усіх звукових процесів, що проходили після занепаду ерів в українській мові», позначеною дією внутріскладової гармонії. Однак дані криворівнянської говірки (можливо, й інші південні говірки) показують, що тенденція до внутріскладової гармонії визначила характер ключових/типологічно релевантних для системи явищ, серед них – четверта палаталізація велярних у звукосполюках **gy*, **ky*, **xu* (4пал), специфічна дистрибуція континуанта **o* перед складом зі зредукованим ером, відтягнення артикуляції приголосних $d' > g'$, $t' > k'$ назад та збереження пом'якшеної вимови псл. **r* ($< *r_i$). Цей перелік неповний та потребує уточнень, а спроб систематизувати такі явища в говірці с. Криворівня, як згадано, досі здійснено не було. До переліку можна було б долучити спільне для південних говірок перетворення *я* на *i*, що також повинно було йти під знаком провідної ролі обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії, проте з огляду на вкоріненість цього явища в праслов'янську добу ми зачіпаємо його лише побіжно (3.1.1; cf. так само: Лебедівна, 2017).

Криворівнянська говірка належить до південно-східної частини гуцульського говору галицько-буковинської групи. Як відомо, розмах дискусій щодо походження

гуцульських говірок досить широкий: від доісторичного діалекту уличів (також тиверців) до відносно нещодавно зукраїнізованого румунського діалекту (Шевельов, 1979/2002, с. 974). Наведемо декілька позицій щодо періодизації гуцульських говірок. Із погляду історичної фонології, Ю. Шевельов датує «найдавніші прояви їхньої окремішності [...] XIV ст., оскільки вони не приєдналися до таких процесів, як постання протетичних приголосних (XIV ст.), замість яких уживається твердий приступ, поява укання (ще одна зміна, датована XIV ст.), ствердіння середньопіднебінних і подвоєння приголосних на місці сполук $C + j$ (*груддя* – гуц. *hrúg'e*) – обидві останні зміни припадають на XV ст.» (Шевельов, 1979/2002, с. 974). На два-чотири століття пізніше (XVI–XVIII ст.) окреслює формування гуцульського говору І. Матвіяс, пов'язуючи цю дату з міграціями людності з північних теренів та часом колонізації карпатської та закарпатської зон (Матвіяс, 1990, с. 83). Що стосується хронології й походження, зокрема припускають, що гуцульський говір веде свій початок від покутсько-буковинського (покутського) (Шевельов, 1979/2002, с. 975). Дисертація містить додатковий матеріал для удокладнення даних про історію формування гуцульського говору, проте теза про його давність, особливо південно-східної частини, не є наріжною для нашого аналізу. Свідченням давніх фонологічних процесів є факт утривалення обмеження за праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці.

В українських і слов'янських студіях гуцульський говір опрацьовано здебільшого з погляду синхронії, зокрема в працях І. Верхратського (1877), Я. Грегоровіча (Gregorowicz, 1881), І. Зілінського (1914), Я. Янова (Janów, 1928, 1992, 2001), Б. Кобилянського (1928), Ф. Жилка (1955, 1958, 1966), А. Залеського (1973), С. Бевзенка (1980), де висвітлено фонологічний і фонетичний аспекти; Я. Закревської (Гуц), Н. Хобзей (Гуц, 2002, 2013), Т. Ястремської (2008, 2013), Г. Дидик-Меуш (2013), О. Сімович (2013), М. Негрича (2008), де представлено гуцульську лексику; М. Олійник (2002), в дисертаційній роботі якої описано гуцульську фразеологію. Фонетичні риси гуцульського говору в художніх текстах, зокрема в книжці «Старовіцкі повісторьке» П. Плитки-Горицвіт, дослідила

В. Грещук (2007–2008, 2009а, Грещук, 2009б, Грещук, 2012). До даних гуцульських говорів зверталися в межах історичної фонології української мови, зокрема П. Житецький (Житецкий, 1876), Ю. Шевельов (1979/2002).

Доцільність і вибір теми дисертації зумовлені браком студій про формування діалектної мікросистеми³ під впливом фонологічного обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії. Дослідження фонологічного обмеження, спільного для праслов'янської мови та криворівнянської говірки, дає змогу наблизитися до аналізу праслов'янських звукозмін, що відбувалися на українському ґрунті. У цьому полягає **актуальність теми**.

Зв'язок роботи з науковими темами, грантами, програмами. Обраний напрям дослідження узгоджується з науковою темою кафедри загального та слов'янського мовознавства НаУКМА «Лексика та граматики мовних систем: діяхронія і сучасний стан» (державний реєстраційний номер: 0118U001739) та науковою темою кафедри української мови НаУКМА «Українська мова: історія та сучасність» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0117U00712). Роботу виконувано в межах грантів Докторської школи імені Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2018, 2019), програми факультету Artes Liberales Варшавського університету (2017, 2022), програми імені Фулбрайта (2021, університет «Пейс», Нью-Йорк), «Сага» (2023–2025, Единбурзький університет).

Мета роботи – з'ясувати вплив праслов'янської тенденції до внутріскладової гармонії на формування фонологічної системи говірки села Криворівня.

Відповідно до мети в дисертаційному дослідженні поставлено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати термін *внутріскладова гармонія* у зв'язку з генезою цього явища в праслов'янській мові; запропонувати власне визначення.
2. Дослідити природу внутріскладової гармонії в праслов'янській мові з погляду імовірності алтайського впливу.

³ Щодо вживання термінів *діалектна мікросистема* (говірка) й *макросистема* (говір) див.: Аванесов, 1963.

3. Проаналізувати з допомогою системи «Praat» записи сучасного криворівнянського мовлення для пояснення особливостей артикуляції, спричиненої обмеженням за тенденцією до внутріскладової гармонії.

4. Описати результат дії фонологічного обмеження на прикладі типологічно релевантних криворівнянських явищ, зокрема діалектного переголосу 'a, 4пал, *o > l перед складом зі зредукованим єром, d' > g', t' > k', збереження псл. *r'.

5. Пояснити постання першої та другої палаталізації велярних, звуження псл. *eā, всеохопної палаталізації приголосних перед неогубленими голосними з погляду обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії.

6. Розглянути тенденцію до внутріскладової гармонії та бемольність як розрізнявальну ознаку системи голосних в ретроспективній проєкції до діалектної макросистеми південно-західного наріччя.

7. Окреслити вплив фонологічного обмеження за внутріскладовою гармонією на морфологію говірки – словозміну іменника, іменний словотвір.

8. Дослідити правописну практику передачі гуцульських діалектних рис за матеріалами історичних пам'яток.

9. Проаналізувати буквене відображення говіркових явищ у писаних текстах з території Криворівні.

Об'єкт дослідження — фонологічна система криворівнянської говірки в її історичному розвитку.

Предмет дослідження — обмеження за праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці, що увійшло до граматики мовця як об'єкт фонології.

Джерельною базою дисертаційного дослідження стали 1) усне мовлення, а саме сімнадцять аудіозаписів мовців, які народжені в Криворівні (батьки більшості з них також уродженці Криворівні) і практично не виїжджали з цього села⁴; записи з

⁴ Матеріал записано від Василя Харука (нар. 1930), Марії Зеленчук (нар. 1930), Параски Зеленчук (нар. 1931), Николая Джурака (нар. 1932), Василя Потяка (нар. 1933), Василини Семнен (нар. 1933), Марії Джурак (нар. 1938), Палагни Зеленчук (нар. 1939), Марії Зеленчук (нар. 1940), Василини Зеленчук (нар. 1943), Василини Максим'юк (нар. 1953), Марії Потяк (нар. 1953), Владислава Зеленчука (нар. 2006). Ольга Мних (нар. 1996) і Тарас Шмега (нар. 1998) надали коментарі щодо вимови та значення деяких проаналізованих у дисертації форм. Щодо решти трьох інформантів,

Криворівні зібрано 2019 року (66180 секунд); записи народжених у Бережниці, Верховині, Бистреці, Яворові, Головах, Краснику, Зеленому, Ільцях зібрано восени 2019 і 2022 років (60240 секунд); 2) історичні пам'ятки, складені в Криворівні (дев'ятнадцять метричних книг 1775–1944 років церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Криворівня: Lib 1775, Lib 1784, Proth Miss, Lib 809, Lib 828, Lib 847, Lib 1868, Lib 839, Proth Ord, Lib 884, Proth 1894, Spons Par, Метр 906, Спис, Кн 1919, Lib Nat, Lib Сор, Метр 1940 і Кн 1942), пам'ятки покутсько-буковинського говору («*Documenta Romaniae historica*» (1975–1976), упорядковані М. Берзою, що є цінними для встановлення хронології деяких спільних із гуцульським говором явищ, як-от діалектного переголосу), південних говорів української мови (так званий гарвардський Псалтир XII ст.) і північноукраїнських говорів («Поучення Володимира Мономаха», що зберігся у списку «Лаврентіївського літопису» 1377 року); 3) художні тексти ХХ–ХХІ ст. криворівнянською говіркою (Параска Плитка-Горицвіт, Василь Зеленчук, Сергій Параджанов та Юрій Ілленко); коломийки, співанки, поетичні оповідання, коляди, приказки, впорядковані В. Шухевичем на початку ХХ ст.; 4) діалектні гуцульські словники за редакцією Я. Закревської, Я. Янова/Я. Рігера. Для з'ясування територіального поширення окремих форм використано діалектні атласи, зокрема «Атлас української мови», «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас». Для виявлення праслов'янських форм слугують словники: «Етимологічний словник української мови», етимологічний словник М. Фасмера, «Етимологічний словник слов'янських мов: праслов'янський лексичний фонд» за редакцією О. Трубачова; «Етимологічний словник топонімів України. 3700 географічних назв» В. Лучика.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження є студії з теоретичної та історичної фонології В. Ганцова (1923), Б. Кобилянського (1928), О. Курило (1929), В. Курашкевича (Kuraszkiewicz, 1934, 1963), Я. Якобсона (Jakobson, 1929/2002a, 1931/2002b, 1962), Ю. Шевельова (1979/2002, 1994; Шерех, 1949; Šerech, 1950; Shevelov, 1953, 1964, 1969, 1993), Ф. Жилка (1955, 1958, 1966), Р. Якобсона і

зазначаємо лише їхні гендер і рік народження (не маємо згоди на публікацію особистих даних): чоловічий, нар. 1941, 1950, 1973; жіночий, нар. 1949.

М. Галле (Jakobson & Halle, 1956, 1957/1968), В. Коломієць (Мельничук та ін., 1966), М. Пещак (1958, 1960), Г. Андерсена (Andersen, 1969, 1973, 2006a, 2006b), П. Кіпарського (Kiparsky, 1973, 2000, 2006), М. Жовтобрюха (1979, 1980), А. Залеського (1973, 1977), А. Тімберлейка (Timberlake, 1978), М. Флаєра (Flier, 1992/2018, 2007), К. Бетін (Bethin, 1993, 1998).

Методи дослідження. У дисертації використано загальнонаукові методи, а саме методи опису, аналізу, класифікації, систематизації та узагальнення. Серед спеціальнонаукових застосовано методи структурної і генеративної фонології (аналіз фонем та фонологічної зміни), порівняльно-історичний метод (аналіз праслов'янського обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії з огляду на його внутрішнє/зовнішнє походження), зіставний (зіставлення матеріалу, записаного в Криворівні, з іншими південно-західними говірками), експериментальний (аналіз говіркових даних у програмі «Praat»), ареально-типологічний (встановлення хронології діалектного переголосу в гуцульському говорі через аналіз молдавських грамот) та метод внутрішньої реконструкції (наприклад, гіпотеза щодо особливостей вимови праслов'янських велярних, дія обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в діяхронії, починаючи з праслов'янської доби до перших палаталізацій велярних).

Для цього дослідження обрано хронологічну класифікацію української мови, запропоновану Ю. Шевельовим, яка ґрунтується на позафонологічних критеріях, а саме на характері відбиття звукових явищ, який докорінно змінювався упродовж часу: протоукраїнський період (до сер. XI ст.), давньоукраїнський (сер. XI ст. – кн. XIV ст.), ранньосередньоукраїнський (поч. XV ст. – сер. XVI ст.), середньоукраїнський (сер. XVI ст. – п. рр. XVIII ст.), пізньосередньоукраїнський (XVIII ст.), сучасний (ост. рр. XVIII ст. – донині) (Шевельов, 1979/2002, с. 54–55).

Наукова новизна полягає в тому, що в дисертації вперше потрактовано тенденцію до внутріскладової гармонії як фонологічне обмеження, вбудоване в граматику мовця як і будь-який інший об'єкт фонології, зокрема на рівні зовнішньої репрезентації; це обмеження може як спричинитися до звукозміни, так і запобігати

усуненню фонологічного явища. *Внутріскладову гармонію* також переглянуто як спосіб до врівноважування складу на підставі базової ознаки *бемольність (огубленість)* і запропоновано таке визначення: приголосні високої тональності (дієзні/палаталізовані) поєднуються з голосними високої тональності (небемольними/неогубленими), а приголосні низької тональності (недієзні/непалаталізовані) сполучаються з голосними низької тональності (бемольними/огубленими). У зв'язку з цим розглянуто явища четвертої палаталізації велярних, відтягнення назад артикуляції $d' > g'$, $t' > k'$, рефлексії псл. **o*, континуант псл. **ri*, обниження та підвищення артикуляції голосних, фонетичне пом'якшення приголосних перед небемольними голосними та явище діалектного переголосу $a > i$ в криворівнянській говірці, показано специфіку оформлення цієї фонологічної мікросистеми української мови в діячронії (пор. Lebedivna, 2022, 2023). Зроблено припущення, що тенденція до внутріскладової гармонії не сформувалася під впливом алтайських мов, а радше активізувалася в праслов'янській мові за кілька століть до першої палаталізації велярних щонайменше, зокрема в тих її говорах, що стали за основу для південно-західного наріччя української мови. Мовна основа, з якої постала криворівнянська мікросистема, відповідно, застосувала до пізніших фонологічних явищ обмежувальний фонологічний принцип, що діяв у праслов'янській мові. Щодо проаналізованих під знаком обмеження за праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії явищ, уперше показано брак морфологізації крив. *e, i, i* з /a/ (діалектний переголос), перехід **o* в крив. *o* (/o/) та *i* (/i/; послідовно перед велярними) як природний наслідок четвертої палаталізації велярних, до чого спричинилася зміна $u > i$ (витлумачення останньої слід шукати в палатальності лабіальних, що поділяли з велярними задню артикуляцію відповідно до роботи язика в той період); насамкінець, на брак усунення псл. **r'* з криворівнянської мікросистеми вперше поглянуто крізь призму обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії та похідних процесів і явищ, що затримують цю артикуляцію в говірці. У славістичних студіях з історичної фонології послідовного застосування структуралістського й генеративного підходів до аналізу

обмеження за тенденцією до внутрішньої гармонії на прикладі однієї говірки досі запропоновано не було.

Практичне значення праці полягає в її користі для студій з історії української мови та історичної діалектології в Україні та за її межами, наприклад, у розробці та практиці викладання таких нормативних та спеціальних дисциплін, як: «Історія української мови», «Етно- і глотогенез українців», «Вступ до слов'янської філології», «Діалектологія»; «Historical phonology», «Current issues in phonology».

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження було апробовано на наукових конференціях та семінарах The 18th Annual Meeting of the Slavic Linguistics Society (24–26 серпня 2023, Братислава), European Association of Biblical Studies Annual Conference 2023 (10–13 липня, Сиракузи), The British Association for Slavonic and East European Studies Annual Conference 2023 (31 березня – 2 квітня, Глазго), «New Cities, New Orders? The Problem of Security in East Central European Cities» (1–2 грудня, Лодзь), The British Association for Slavonic and East European Studies Annual Conference 2022 (8–10 квітня, Кембридж), Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies 53rd Annual Convention (18–21 листопада, 1–3 грудня 2021, Новий Орлеан), 53rd та 54th Annual Meetings of the Societas Linguistica Europaea (30 серпня – 3 вересня 2021, Афіни; 26 серпня – 1 вересня 2020, Бухарест), IV Міжнародна наукова конференція «Мова: класичне-модерне-постмодерне» (10 жовтня 2019, НаУКМА), «A LINEA. VIII Ph.D. Annual Conference» (June 19, 2019, Київ, НаУКМА), Науковий семінар до ювілею Алли Лучик (5 червня 2019, Київ, НаУКМА), V Всеукраїнська науково-практична конференція «Мовний простір слов'янського світу» (24 травня 2019, Київ, НаУКМА), IV Всеукраїнська міждисциплінарна конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу» (30 травня 2018, Київ, НаУКМА), «Ph.D. Thesis Presentation Contest. Finalists Round. Deutsch-Ukrainische Akademische Gesellschaft» (4–6 жовтня 2018, Дрезден), «A LINEA: VII PhD Annual Conference» (4–8 червня 2018, Київ, НаУКМА), IV Всеукраїнська міждисциплінарна конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний

простір слов'янського світу» (27 травня 2016, Київ, НаУКМА); під час наукових стажувань під керівництвом проф. Я. Рігера (2017, 2022), проф. А. Даниленка (2021), проф. П. Ганібоуна (2023 – дотепер)⁵.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається з трьох розділів. У розділі 1 («Теоретичні засади вивчення внутріскладової гармонії») окреслено специфіку мовознавчих дискусій довкола значення і походження тенденції до внутріскладової гармонії в праслов'янській мові та запропоновано власне визначення терміна. У розділах 2–3 показано панівну дію обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці. Розділ 2 («Фонологічна система криворівнянської говірки крізь призму обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії») дає ширше розуміння впливу тенденції на прикладі сучасного матеріалу говірки та фольклорних і художніх текстів, опублікованих у ХХ–ХХІ ст. У розділі 3 («Типологічно релевантні явища криворівнянської говірки») проаналізовано чотири фонологічні процеси в історії криворівнянської говірки, що узгоджуються з тенденцією до внутріскладової гармонії, а саме: діалектний переголос; 4пал у зв'язку зі зміною *o в складі з наступним єром; розвиток псл. *rj в особових назвах на -uk-, головно зафіксований у церковних метричних книгах, і його зв'язок із говіркою с. Криворівня. Побіжно розглянуто відтягнення назад артикуляції $d' > g'$, $t' > k'$. Крім основної частини, до цієї студії входять зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи — 225 сторінок, із них основного тексту – 191 сторінка. Список умовних скорочень і літератури містить 279 позицій.

Для передачі мовознавчих термінів, фонем і звуків ми послуговуємося літерами на латинській основі (детальніше див. «Перелік умовних позначень»), власну транскрипцію наводимо у квадратних або скісних дужках згідно з правилами *International Phonetic Alphabet* (IPA), тимчасом зацитовані приклади передаємо

⁵ Висловлюємо подяку за консультації завідувачці Лабораторії експериментальної фонетики Зої Дудник (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та етнографу Івану Зеленчукові (Криворівня). Окрема вдячність о. Іванові Рибаруку, за сприяння якого вдалося записати мовців Криворівні та сусідніх сіл.

позначками, що й в оригіналі, за винятком діакритики наголосу, який у цій праці більш-менш уніфіковано (').

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВНУТРІСКЛАДОВОЇ ГАРМОНІЇ

У розділі 1 висвітлено методологічне підґрунтя студії, зокрема запропоновано визначення терміна *тенденція до внутріскладової гармонії* (1.1), подано окреслення цього терміна в лінгвістичних розвідках у зв'язку з генезою та хронологією явища на тлі слов'яно-алтайських контактів (1.2), зроблено спробу встановити походження тенденції в праслов'янській мові у зв'язку з теорією алтайського мовного впливу (1.3).

1.1. Методологічне підґрунтя дослідження

Методологічні підходи, окреслені в цьому підрозділі, обрано за інструментарій для аналізу тенденції до внутріскладової гармонії (1.2–3) та окремих фонологічних явищ у криворівнянській говірці (3.1–3).

Згідно з Н. Чомським і М. Галле (Chomsky & Halle, 1968, с. 5), мовленнєвий потік наповнений розрізненими сегментами, кожен із яких є сукупністю певних фонетичних ознак, а «одночасні і послідовні комбінації цих ознак підпорядковані низці специфічних обмежень», наприклад, взаємини між фонетичними сегментами на зразок [p], [k], [t] і [u], [i], [a] визначає також ознака «приголосний»: перші матимуть ознаку [+приголосний], другі – ознаку [-приголосний]. З огляду на те, що граматиці як об'єкту окремої мови властива скінченність, «фізично реалізована в скінченності людського мозку», до певного її компонента вживатимуть правила, що до безмежності діятимуть «у нових узгодженнях і поєднаннях» (Chomsky & Halle, 1968, с. 6).

У цій праці ми опираємося на Андерсенове (Andersen, 1973) розуміння фонем та фонологічної опозиції, яке продовжує теорію ознак («feature theory») та поняття

субординаційних зв'язків («relations of subordination»). Згідно з Г. Андерсеном (Andersen, 1973, с. 769), фонема є «синтагмою (чи конструкцією), чії мінімальні компоненти є фонемними “значеннєвими вартостями ознак” (“feature values”) – або, говорячи традиційно, умовами фонологічних опозицій (“terms of phonological oppositions”)». Термін *мінімальні компоненти* показує, що ознаки на зразок [±дзвінкий], [±низький], [±приголосний], чи [±голосний] можуть визначати фонемний сегмент, наприклад, /k/, що формує «мінімальну (бінарну) парадигму», в якій одна ознака передбачає «брак протилежної», як-от [-дзвінкий] передбачає брак [+дзвінкого] (Andersen, 1973, с. 769). Одна зі складових сегмента визначає тональність сегмента, тоді як будь-який компонент може засвідчити «гіпотактичну синтагму, утворену умовами двох тональних опозицій» («constituted by terms of two tonality oppositions») (Andersen, 1973, с. 769–770), наприклад, для приголосної фонемі /p/ фонологічний термін *низький* [+низький] відбиватиме «базову тональність», а фонологічний термін *не підвищений* [-дієзний] стосуватиметься іншої тональності. Завданням мовця є розпізнати відповідну «акустичну маніфестацію», проінтерпретувати «двоскладову синтагму», визначити головні та підпорядковані складові та виснувати, «чи синтагма одночасна чи послідовна», адже впровадження структурної зміни постає тоді, коли рішення мовця помилкове (Andersen, 1973, с. 770).

Щодо класифікації розрізнявальних ознак, ми великою мірою взуємося на потрактування Р. Якобсона і М. Галле, запропоноване в дусі генеративної фонології, яка розглядає фонему як синхронну сукупність внутрішніх розрізнявальних ознак і пропонує дванадцять загальних протиставлень, «з яких кожна мова обирає те, що їй потрібно» (Jakobson & Halle, 1956, с. 20; 1957/1968, с. 428). Усі протиставлення розподіляють за ознаками звучності, протяжності, тональності; серед останнього – бемольність, дієзність і низькість, які є активною частиною терміноапарату цієї роботи (Jakobson & Halle, 1957/1968, с. 428, 431–432).

Тональні ознаки приголосних звуків визначають за трьома критеріями: 1) «найвужчою точкою голосового тракту», що формує периферійну зону (лабіальні,

велярні/фарингальні приголосні) і протилежною до якої є центральна зона (дентальні, альвеолярні, палатальні приголосні); 2) широким vs. вузьким характером фаринкса: широка щілина пов'язана з утворенням *дієзного* (*sharp*) голосного (передній голосний) чи приголосного (палаталізований приголосний), тимчасом *недієзний/простий* (*non-sharp/plain*) звук асоціюється із відносно закритим фаринксом; 3) *бемольність* (*flattening*) – обниження приголосних і голосних формант, або висоти звука, завдяки звуженню «губного отвору (огубленню)» (Lunt, 1956, с. 306; див. Jakobson & Halle, 1956, с. 31–32). Якщо деталізувати пункт 3 з акустичного погляду, бемольність показуватиме «зміщення вниз і/або ослаблення деяких із верхніх частотних компонентів» (F_2); з артикуляційного погляду, бемольні звуки (ім властива звужена щілина) «утворюються при зменшеному задньому або передньому отворі ротового резонатора із супутньою веляризацією, яка розширює ротовий резонатор», а небемольним звукам буде характерна ширша щілина (Jakobson & Halle, 1957/1968, с. 432).

Протиставлення між дієзними фонемами і їхніми недієзними відповідниками (*sharp vs. non-sharp*) з акустичного погляду характеризує «зсув угору і/або посилення» частотних компонентів F_2 ; артикуляційною властивістю буде широка щілина дієзних фонем, утворених «при розширенні заднього отвору (фарингального проходу) звукового резонатора з супутньою палаталізацією, що обмежує і відсікає ротову порожнину» (Jakobson & Halle, 1957/1968, с. 432). У рамках фонологічної системи розрізнявальні тональні ознаки підпорядковані загальному принципу взаємовиключення: опозиція за *дієзністю* не може бути розрізнявальною ознакою системи вокалізму, якщо вона є розрізнявальною ознакою системи консонантизму; а отже, вокалізм харатеризуватиме опозиція за *бемольністю/огубленістю* (Lunt, 1956, с. 306; Jakobson & Halle, 1957/1968, с. 428). На *дієзність* вказує наявність палаталізованих приголосних, тобто звуків, що, зберігаючи «свою лабіальну, дентальну, чи велярну первинну артикуляцію», зазнають супутнього розширення «фаринкса», чим відрізняються від палатальних із простою, найчастіше дорсальною, вимовою (Lunt, 1956, с. 306–307). Дещо пізніше Н. Чомський і М. Галле (Chomsky &

Halle, 1968, с. 303, 306–307) прокритували цю яacobсонівську класифікацію як занадто радикальну, адже вона зуніфікувала ознаки для опису голосних і приголосних, наприклад, ознакою «дифузний» можна було описати «різницю між високими і невисокими голосними і між тим, що ми називаємо передні і непередні приголосні». Взоруючись на позицію язика, вони запропонували п'ять ознак, які описують голосні і приголосні («передній», «корональний», «високий», «низький», «задній»), а терміни *бемольний*, *дієзний* заступили термінами *огублений*, *палаталізований* відповідно. Це витіснило ознаку огубленості на маргінес. Ознакою *бемольності* характеризуємо голосні (огублені/неогублені) у протоукраїнську добу, а ознаку *дієзності* застосовуємо для опису приголосних (палаталізованих/непалаталізованих) на рівні поверхневої репрезентації, ідентифікуючи обидві ознаки за показниками звуженої/розширеної передньої/задньої щілини ротового резонатора та F_2 : бемольні і недієзні – звуки з вузькою щілиною і нижчим F_2 , небемольні і дієзні – звуки з широкою щілиною і вищим F_2 ; іншими словами, за низькою і високою тональністю відповідно. Ця видозміна концепції Яacobсона–Галле залишає все-таки за собою можливість палаталізації приголосного перед непереднім голосним, якщо його розрізнявальна тональність висока. У цьому річизі, наприклад, до асиміляції ознак звертається А. Тімберлейк (Timberlake, 1978), аналізуючи 4пал велярних у деяких північнослов'янських мовах. Він стверджує, що фонемно непарний приголосний алофон може набути високої тональності (палаталізації) у сполученні з непереднім голосним алофоном з високою тональністю (неогубленим): «оскільки розрізнявальною тональною ознакою для голосних у цей час була радше бемольність (огублення), аніж низькість (задня артикуляція), палаталізація розвинулася перед дистинктивно небемольними голосними, включно з низьким алофоном [y] небемольної фонемі /i/» (Timberlake, 1978, с. 726).

Останньою розрізнявальною тональною ознакою, яку ми згадуємо в цій роботі, є *низькість*. Під час вимови низьких приголосних переважають нижні «частини спектру», тоді як під час вимови високих – верхні (Jakobson & Halle,

1957/1968, с. 431). Артикуляційно периферійні, куди входять велярні, лабіальні фонеми, протиставляються центральним, до яких належать палатальні, дентальні фонеми; першим притаманний більший і «менш розділений резонатор» (Jakobson & Halle, 1957/1968, с. 431).

Методи структурної і генеративної фонології відбиваються у *фонології правил* (*Rule-Based Phonology*) – терміні, що об'єднує різноманітні фонологічні теорії. *Фонологія правил* через регули показує зв'язок між внутрішньою, або глибинною, фонологічною репрезентацією («underlying representation», UR) і зовнішньою, або поверхневою, фонологічною репрезентацією («surface representation», SR), яка походить від першої і відбувається у свідомості мовця в синхронії (Vaux & Myler, 2018, с. 167; див. Chomsky & Halle, 1968). Ми вважаємо тенденцію до внутріскладової гармонії частиною граматики як фонологічного знання мовця поруч із будь-яким іншим об'єктом фонології на зразок сегмента чи наголосу, котрий виявляється на рівні зовнішньої репрезентації. Зв'язок на рівні підходу простежуємо з поглядами К. Бетін (Bethin, 1998) і П. Ганібоуна (Honeybone, 2019a, 2019b).

К. Бетін (Bethin, 1998, с. 5; див. Prince & Smolensky, 2004) інтерпретує фонологію мови як пронизану різного ступеня обмеженнями, тож умовою появи будь-якої форми є порушення найменшої кількості «панівних обмежень». Відповідно, звукову зміну характеризують «як перерозподіл обмежень або змін у налаштуванні параметрів» (Bethin, 1998, с. 259). Загалом, низки обмежень належать до універсальної граматики і бувають двох категорій: 1) «ті, що оцінюють вихідні дані»; 2) «ті, що відповідають за правильне збереження основних структур (“underlying structures”) на виході» (Prince & Smolensky, 2004, с. 3). І хоча обмеження за своєю суттю надзвичайно взаємосуперечливі одне щодо одного, особливо якщо йдеться про погляд на те, якою повинна бути та чи та репрезентація, граMATика знаходить способи впоратися з цими протиріччями, впорядковуючи їх відповідно до цілого, вкладаючи їх у «сувору ієрархію домінації», на підставі чого пропонує оптимальне рішення (Prince & Smolensky, 2004, с. 3). Цей погляд впливає з теорії оптимальності (*Optimality Theory*). Услід за Дж. Салмонсом (Salmons, 2021,

с. 153) та П. Ганібоуном (Honeybone, 2019b, с. 91)⁶, ми відкидаємо теорію оптимальності тією мірою, що вона не пояснює принципу звукозміни в діяхронії, адже складні звукозміни відбуваються шляхом поступового «нашарування» змін, а отже, потребують засобів *фонології правил*, щоб їх пояснити, але ми беремо до уваги існування фонологічних обмежень і їхніх наслідків в історичній перспективі. Повертаючись до внутріскладової гармонії, К. Бетін (Bethin, 1998, с. 24–26, 37–40) вважає, що це правило полягає на прерогативі корональності – обмеження, яке не було «панівним» до певного часу, проте з посиленням обмеження на коду (*No Coda Constrains*), ключового у V–VII ст.⁷, зазнало переоцінки. Обмеження на коду позначилося на дифтонгах, що їх було монофтонгізовано в голосні **i, *y, *u, *e, *ě, *a, *o* з двома морами (Bethin, 1998, с. 39–40). Отже, висока оцінка одного обмеження потягнула за собою переоцінку іншого. Перегрупування мор через перенесення другої мори на голосний складу⁸, що став тепер двоморним, теоретично могло пояснювати поштовх до регресивної палаталізації велярних, але якщо датувати його V ст., що суперечило б хронології, запропонованій Ю. Шевельовим (VI ст.) (див. Shevelov, 1964, с. 278). Із другого боку, навіть якщо поява обмеження на коду певною мірою пояснює, чому корональність стала прерогативною в час палаталізацій велярних, воно неспроможне описати тенденцію до внутріскладової гармонії в діяхронії цілковито. Фонологічні сліди вказують на дію тенденції до внутріскладової гармонії задовго до, наприклад, V ст. н.е., адже умовою переходу **ē > *ā* була, найімовірніше, палатальна артикуляція приголосного на рівні зовнішньої репрезентації (на внутрішньому рівні розрізнявальною ознакою голосних мала бути дієзність), схему розвитку якої пізніше повторив переголос *'a > e* в гуцульському говорі української мови (на внутрішньому рівні репрезентації розрізнявальною ознакою голосних на той час уже була бемольність) (див. 3.1.1). Крім цього, як буде

⁶ П. Ганібоун покликається на ще не опубліковану на той час працю Дж. Салмонса (Honeybone, 2019b, с. 91, виноска 10).

⁷ К. Бетін характеризує цей період як позначений результатом монофтонгізації (Bethin, 1998, с. 40).

⁸ Під складом розуміємо просодичну одиницю, яка складається з мор («інших просодичних одиниць»), що віддзеркалюють тривалість чи часокількість («*syllable timing or weight*»), відповідно, короткий (легкий) склад називатиметься монормним, а довгий (важкий) склад – біморним, при цьому мора може асоціюватися або з одним фонологічним сегментом, або з більшою кількістю; крім часокількості, склад наділено сонорністю (Bethin, 1998, с. 3–4, 15).

показано нижче і в 2.2–4, 3.1–3, тенденція до внутріскладової гармонії функціонувала як упродовж праслов'янської, так і впродовж пізньопраслов'янської доби, тож обмеження приступу, мори, коди складу і поява нового типу складу в пізньопраслов'янську добу⁹ навряд чи могли визначити її існування в фонологічній системі. Схиляючись до думки, що структура складу не стала безпосереднім наслідком традиційно пов'язаних із внутріскладовою гармонією процесів («палаталізації велярний, йотація, просування голосного вперед»), К. Бетін (Bethin, 1998, с. 24–25, 37–40) припускає дію обмеження за подібними ознаками (*feature association*) з перевагою немаркованої корональної артикуляції,¹⁰ спільної для голосного і приголосного. Вона підпирає своє спостереження тим, що прогресивну (третю) палаталізацію велярних не характеризувала тавтосилабічність (її сегменти належали до різних складів), регресивна палаталізація, яку розглядають у межах внутріскладової гармонії, діяла впродовж короткого періоду, а йотація вилилася в порушення принципу внутріскладової гармонії (Bethin, 1998, с. 38). Як і будь-яке інше обмеження, обмеження на користь корональності можна порушувати, і система допускає зміни в протилежному від коронального напрямі: « $\check{e} > a$, $e > o$ чи $\epsilon > a$ » (Bethin, 1998, с. 37). Але як саме перехід $\check{e} > a$, $\epsilon > a$ зачепив корональність? У 3.1.1 ми розглянемо зміщення акценту з корональності (високої тональності) голосного на корональність приголосного і покажемо, що приступ частіше вимагає закріплення своєї палатальної артикуляції коштом обниження корональної артикуляції голосного e (пор. зі спостереженнями щодо диспалаталізації у слов'янських мовах: Shevelov, 1964, с. 496). Після чого приходиться вирівнювання – корональний приголосний знову вимагає коронального голосного. Це добре засвідчує вислід розвитку цих звукосполук у південноукраїнських говірках, із-поміж них – у криворівнянській говірці, де $\check{e}$, ϵ досягнули стадії i (див. 3.1.1). Щодо згаданих обмежень структури складу, вони могли бути одним із факторів, що

⁹ Щодо нового типу пізньопраслов'янського складу та силабічного аналізу українських говорів і стандартної мови див. К. Бетін (Bethin, 1998).

¹⁰ Немаркована корональна артикуляція полягає у спрямованості радше на передню («дієзність, делабіалізація чи палаталізація»), аніж на задню артикуляцію («бемольність, лабіалізація чи депалаталізація») (Bethin, 1998, с. 34–35, 37).

позначалися на типах звукозмін, які поставали внаслідок панівного обмеження за внутріскладовою гармонією. Наприклад, чи припинення дії обмеження за часокількістю («склади не можуть мати понад дві мори») у VIII–IX ст. могло вплинути на постання всеохопної м'якості приголосних (щодо збереження мори див. Bethin, 1998, с. 232, 234)? Це питання, як і питання структури складу, однак, не є предметом нашого дослідження.

П. Ганібоун (Honeybone, 2019a, с. 10, 33; 2019b) розглядає фонотактичні обмеження «як психологічно реальні на зразок інших об'єктів фонології», тобто «справжні фонологічні структури», ставлячи їх у ряд із наголосом чи сегментом, і стверджує, що ми можемо простежити сліди їхньої дії у фонологічних змінах, зокрема, вони викликають системні/систематичні, структурні розриви (*systemic/systematic, structural gaps*) у межах фонологічної граматики.

На наш погляд, тенденція до внутріскладової гармонії є вирівнюванням тональності в межах складу, але передовсім розумінням того, яке оточення характеризує висока тональність (пор. Honeybone, 2019b, с. 90). Її базовим обмеженням є розрізнявальна ознака [$\pm$ бемольності] голосного на зовнішньому рівні репрезентації (SR). Отже, палаталізації приголосного, звуження і просування вгору артикуляції голосного не відбувається, якщо звукосполука голосного і приголосного містить бемольність (звук *a* перебуває поза межами опозиції за бемольністю). Обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії допускає ту чи ту звукозміну та може запобігати вилученню певного явища з граматики (див. 3.3). Як і інші фонологічно реальні об'єкти, тенденція до внутріскладової гармонії існує в діяхронії (пор. судження про фонотактичні одиниці: Honeybone, 2019a). Її вияви відносяться на різних стадіях розвитку праслов'янської та української мови: праслов'янська (праслов'янський переголос, палаталізації велярних), протоукраїнська (всеохопне м'якшення приголосних перед небемольними голосними), давньоукраїнська (4пал, зміна *o в новозакритому складі), середньоукраїнська (діалектний переголос), сучасна (активне м'якшення приголосних перед небемольними голосними в сучасній криворівнянській говірці).

Якби обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії не визначало фонологічного контексту, цілком можливо, що палаталізація праслов'янських велярних затрималася б на стадії палаталізованих велярних, не змінившись у м'які африкати й фрикативні, так само звуження $a > i$, яке хоч і виглядає універсально закономірним, також не є обов'язковим – візьмімо хоча б ті українські діалекти, де переголосу не відбулося (пор. щодо фонотактики Honeybone, 2019a, с. 25). Порухенням обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії була третя палаталізація велярних, адже палаталізація вийшла за межі складу. З огляду на праслов'янський переголос $*\bar{e} > *e\bar{a}$, ми припускаємо, що тенденція почала діяти значно раніше, ніж у V ст. н. е., і поширювалася, можливо, лише на склади з ятем. Схильність до обниження передньої артикуляції голосного в зовнішніх формах показують криворівнянські дані, де діє обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії: [ˈkonʲi]/[ˈkonʲɯ] ([i]: F1 439/441; F2 2057/2416; [ɯ]: F1 426; F2 1187 – відтягнення, підсилене коартикуляцією з [m] наступного слова) супроти [ɯnʲe]/[ɯnʲɛ] ([e]: F1 566/536; F2 2216/1919; [ɛ]: F1 643/610; F2 1789/1607) (m.nom.sg). Пор. «стсл. *konji* ‘коні’ супроти *oni* ‘ті’ (masc nom pl)» з n : n відповідно (Shevelov, 1964, с. 489). Розвиток $*\bar{e}$ на рівні зовнішньої репрезентації до палаталізації велярних включно міг виглядати так, як у таблиці нижче:

UR	/lʲegɛː-/	/dɛːlʲo/
пал. приг.	[lʲegʲɛː-]	[dʲɛːlʲo]
переголос	[lʲegʲɛːa-]	[dʲɛːaːlʲo]
SR	[lʲegʲa-]	[dʲiːlʲo]

Таблиця 1. Псл. переголос у $*l\bar{e}g\bar{e}ti$ і $*d\bar{e}lo$.

Імовірно, далі тенденція заторкнула склади з велярними і небемольними голосними та склади з $*j$ та $*u$, а пізніше обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії поширилося на всі приголосні і голосні, спричинившись до всеохопного зм'якшення приголосних перед небемольними голосними. Ю. Шевельов справедливо вказує на недостатність свідчень щодо останнього в праслов'янській мові попри його присутність в окремих слов'янських мовах і датує його орієнтовно X ст. для української мови (Shevelov, 1964, с. 489, 499, 501). Аргументом на користь браку всеохопного зм'якшення в протоукраїнських

діалектах праслов'янської мови слугує опозиція за палатальністю « $l : l'$, $n : n'$, $r : r'$, $s : s'$, $z : (z')$ » перед передніми голосними, як-от: «стсл. *konji* ‘коні’ супроти *oni* ‘ті’ (masc nom pl), *knęzъ* ‘князь’ (із [z']) супроти *blizъ* ‘близько’, строс. *vol'ě* ‘воля’ (gen sg) супроти *silě* ‘сила’ (dat sg)» (Shevelov, 1964, с. 488–489). За інше потвердження взято зміну $CelC > ColC$ зі збереженням твердого приголосного та $*_ea > *_o$ після шиплячих (Shevelov, 1964, с. 501). Безумовно, подібного гатунку теоретичні узагальнення щодо розвитку обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в доісторичну добу вимагають глибшого дослідження. Його заплановано для подальших студій.

Іншим постулатом цієї студії є такий: кожна звукова зміна *проходить* етапи «життєвого» циклу, зароджуючись у сфері фонетики (когнітивно неконтрольована фонетика, когнітивно контрольована фонетика, яка вже входить до фонології) і закінчуючись у сфері фонології ((рівень фрази > рівень слова > рівень основи) > лексика), тобто нестійкий фонетичний процес виливається в «категорійне правило, а категорійне правило» з часом все більше і більше зливається з морфосинтаксисом, де, власне, «життєвий» цикл явища закінчується, а зовнішня репрезентація морфологізується; закріпившись у граматиці, вона перетворюється на внутрішню репрезентацію фонем (Ramsammy, 2015, с. 51; Bermudez-Otero & Trousdale, 2012; Bermudez-Otero, 2015; Kiparsky, 2006). Відповідно, синхронна граматика мови охоплює зміни, що ще продовжують свій «життєвий» цикл, і ті, що його завершили; різні етапи «життєвого» циклу звукозміни можуть проявлятися у різних говорах (Ramsammy, 2015, с. 51).

1.2. Характеристика терміна

У лінгвістиці гармонією складів називають артикуляційне пристосування голосного до приголосного в межах або одного складу (внутріскладова гармонія),

або сусідніх складів (міжскладова гармонія). Першим ідею регресивної та прогресивної асиміляції в межах одного та кількох складів висловив Р. Якобсон (Jakobson, 1929/1962, с. 25; див. Bethin, 1998, с. 34), виявивши у праслов'янській тенденцію до врівноважування складів у категоріях твердості-м'якості. Він висловив ідею про вибудовування опозиції так званих м'яких та твердих складів на підставі все більшого уподібнення приступу та ядра «за певними розрізнявальними ознаками» (Jakobson, 1929/1962, с. 25; 1929/2002a; 1931/2002b, с. 187; Bethin, 1998, с. 13). Загалом, славісти погоджуються, що праслов'янська тенденція до внутріскладової гармонії вступила в силу в V ст. і протривала головно до VIII ст. (Bethin, 1998, с. 34).

Інтерес до внутріскладової гармонії спричинився до більшої кількості студій: Н. ван Вейк (van Wijk, 1941), Ю. Шевельов (Shevelov, 1964, 1979/2002), К. Бетін (Bethin, 1998), Е. Стадник (Stadnik, 2001) не лише розкривають значення терміна, а й кладуть його в основу деяких фонологічних явищ пізньопраслов'янської мови, як-от перших палаталізацій велярних та скорочення сполук «приголосний + *j»¹¹. З'являється нагода наблизитися до розуміння факторів, які спричинилися до появи внутріскладової гармонії. Зокрема, Н. ван Вейк трактує складовий сингармонізм (*Silbensynharmonismus*) як позафонологічне явище палаталізації (з чим ми не можемо погодитися), що діяло як в межах складу, так і на його перетині і залишає відкритим питання, якою була причина сильнішого, ніж раніше, взаємного впливу звуків на останніх етапах праслов'янської мови (van Wijk, 1941, с. 47–48; Galton, 1994, с. 84). Для зіставлення, в алтайських мовах сингармонізм (вокальна гармонія) є фонологічно-морфологічним явищем, яке, з одного боку, передбачає поєднання палатальних голосних із палатальними приголосними і *vice versa* в межах слова, а не складу, як в праслов'янській, а з другого – нанизує афікс на корінь в мовах аглютинативного типу (Vošček, 2014, с. 333–334; для слов'янських мов див.: де Куртенэ, 1875). Ми вважаємо, що тенденція до внутріскладової гармонії є одиницею фонології, що доводимо подальшим аналізом.

¹¹ Услід за Bethin 1993 тут і далі я послуговуюся псл. *j замість *j (пор. вибір відповідного символу в Курило 1929).

Струнке визначення внутріскладової гармонії (*intrasyllabic harmony, syllabic synharmonization*) в межах яacobсонівського підходу подав Ю. Шевельов: внутріскладову гармонію варто розуміти як дистрибутивне взаємоузалежнення голосних і приголосних фонем (Shevelov, 1964, с. 254). Іншими словами, це засада, згідно з якою приголосні та голосні, що перебувають у межах одного складу, артикуляційно пристосовуються одні до одних, відповідно, голосні звуки переднього ряду сполучаються з пом'якшеними приголосними («приголосними, артикульованими середньою частиною язика, піднятою до піднебіння»), а приголосні заднього творення («велярні, приголосні, артикульовані найдалі позаду та з опущеною середньою частиною язика») більше не допускаються перед передніми голосними, тож, фактично, ми маємо справу з витісненням велярних приголосних із позиції перед передніми голосними ($\bar{i}$, $\bar{i}$, $e\bar{a}$, $e\bar{a}$), а палатальних – із позиції перед непередніми голосними (Shevelov, 1964, с. 253–254; cf. Feldstein, 2020b). Попри те, що розвивається певна передбачуваність в межах складу¹² (головною метою цих нововведень було обмежити дистрибуцію), в межах цієї передбачуваності не має значення, чи приголосний є дзвінким чи глухим, фрикативним чи африкативним, сонорним чи несонорним – обмеження не пов'язане з цими ознаками (Shevelov, 1964, с. 253–254).

Дію внутріскладової гармонії вбачають у змінах приголосних і голосних, серед яких, зокрема: 1) делябіалізація, або набуття задніми голосними передньої артикуляції в позиції після палатальних приголосних, як-от ранньопсл. **juga* >

¹² Взаємна передбачуваність ознак приголосного і голосного, яку описує Ю. Шевельов, перегукується із терміном *силабема* в Іванова та Поліванова (Іванов & Поливанов, 1930, с. 5, 150), де, попри входження до її складу різних розрізнювальних елементів (максимальна кількість – чотири; послідовність: приголосний → нескладоутворювальний вузький голосний → складоутворювальний голосний або сонант → «нескладоутворювальний сонант, тобто кінцевий елемент дифтонга»), приголосний і голосний формували єдність без ознак тону та наголосу (див. Bethin, 1998, с. 13). Взаємну передбачуваність характеристик голосного і приголосного в студії Ю. Шевельова (Shevelov, 1964, с. 253–254) уважано за тенденцію до перекшталтування мінімальної структурної одиниці мови з фонем на склад під цю добу, як в алтайських мовах, що відбулося частково з огляду на те, що праслов'янська зберігала скупчення приголосних на початку складу, а принцип до внутріскладової гармонії застосувала щодо велярних, а не інших приголосних, зберігши при цьому дистрибуцію небемольного голосного перед велярним приступом наступного складу. Тимчасом, якщо зіставити, спірантизація індоєвропейських палатовелярних **k'*, **g'* зайшла в ранній праслов'янській безвідносно до позиції в межах складу (псл. **slava*, **p'rsi*, **os'rbь*, **z'rbь*, **koza*, **ezero*) (Shevelov, 1964, с. 140, 253; Galton, 1994, с. 82, 84; ЕСУМ: 2, с. 281, 494; 4, с. 167, 225, 353; 5, с. 294). Розмірковуючи над зростанням значення складу, Ю. Шевельов (Shevelov, 1964, с. 253–254) резюмує, що праслов'янська так і не доєдналася до силабічних мов, досить швидко облишивши новий тренд. Як зазначено в 1.1, праслов'янські процеси, пов'язані з тенденцією до внутріскладової гармонії, складно пояснити змінами в структурі складу. Поява нових типів складів зайшла значно пізніше, в пізньопраслов'янську добу (починаючи з VIII ст.), і завершилася до занепаду ерів (Bethin, 1998, с. 13, 40).

пізньопсл. *iigo, стсл. *уго*, лит. *jūngas*, лтс. *iugum*; 2) уже згадане пом'якшення велярних перед переднім голосним, як в іє. **g^wīu*- 'жити' > псл. *žīuī 'живий' (стсл. *живъ*, слн. *živ*); йотація¹³ (*iotation*), якщо її трактувати як взаємодію приголосного з «переднім нескладовим голосним», але не як фузійну взаємодію приголосного з неморайним сонорним /i/, відділеним «від чарунки V»¹⁴ під тиском наступного сонорнішого сегмента, в межах приступу складу (не приступу і ядра), пор. стсл. *платати – плачж* 'плачу' (< *plāk-ī-ō-m) (Bethin, 1998, с. 34, 37; Bethin, 1993, с. 234; Shevelov, 1964, с. 489; cf. Шевельов, 1979/2002, с. 269). К. Бетін (1998, с. 38) визначає йотацію як «наслідок обмежень, накладених на поєднання характеристик (*feature association*), які не пов'язані зі структурою складу безпосередньо». У подібному ключі ми розуміємо тенденцію до внутріскладової гармонії, яка спричинилася до палаталізації велярних (див. 1.1). Із цього погляду, базове підґрунтя для протиставлення палаталізації велярних та йотації зникає. Значно рідше склад гармонізувався (лабіалізувався) під впливом нескладового *ц*, наприклад, *еу > *ау: іє. *pleu- 'текти; литися, пливти' > псл. *plouti (*pleuti), стсл. *пловѣ* 'пливу'; іє. *neu-os 'новий' > псл. *новъ* 'новий'; пор. з лит, *найjas*, лат. *novus*, перс. *нау*; пов'язують з іє. *ni, *ni-n 'нині, тепер' (Bethin, 1998, с. 34–35, ЕСУМ 4, с. 446, 107). Вочевидь, сюди може належати веляризована артикуляція латеральних перед бемольними голосними, як-от укр. [lʷ]piti, [lʷo]b (cf. Stadnik, 2001, с. 179). Якщо коротко підсумувати, принцип внутріскладової гармонії у праслов'янській мові

¹³ Окремого коментаря вимагає природа явища йотації як такого. Г. Гальтон вважає, що передумовою для занепаду сполук «велярний + j» із наступною зміною у приголосний середнього творення могло стати відкриття складу в праслов'янській (Galton 1994, с. 79). Не зупиняючись докладно на підставах появи цього явища, спробуємо проаналізувати його природу. Зокрема, К. Бетін (1993), опираючись на студії В. Чекмана (наприклад, на Чекман 1973), трактує йотацію як явище фузійне. Його суть полягає в поглинанні приступом складу неморійного /i/ (< i) «перед сегментами більшої звучності» (Bethin, 1993, с. 235, 238). Припущення про участь у процесі йотації сонорного /i/ (а не j) постає з декількох факторів: 1) йотація передбачає цілковите розчинення глайду; 2) йотація не містить слідів ані проміжної стадії *č'j*, ані *č'č'* (Bethin, 1993, с. 235). Якби замість псл. /i/ стояв приголосний /j/, чинний на той час принцип висхідної звучності сприяв би його збереженню як рівноцінного сегмента більшої звучності (як у слові *sestra*); замість скупчення елементів на зразок *č'č'* йотації властиве утворення складного сегмента (Bethin, 1993, с. 238); але укр. пдзх. *кувальльє*, *куньньє* у м. Сокаль (Курило, 1929, с. 77). На відміну від палаталізацій велярних, де передній голосний залишався в межах складу, вислід йотації пов'язаний із цілковитою втратою нескладового голосного; це, своєю чергою, є наслідком неасоціації глайда з кістяком CV: не асоціюючись більше з морою перед голосним сегментом більшої звучності, /i/ також втратила зв'язок з V₁ (що несе мору) на рівні кістяка (Bethin, 1993, с. 235, 237–238). Збереження коронально-дорсальних ознак /i/ можливе завдяки злиттю їх «із сусіднім сегментом», що відображає слот C «у скелеті» (Bethin, 1993, с. 236). На підставі цього К. Бетін (1998, с. 36) припускає, що «йотація була всього-на-всього злиттям сегментів (об'єднанням суміжних рис) в межах приступу складу та не мала прямих паралелей із палаталізаціями велярних».

¹⁴ V – голосний звук.

виявляється у регресивних і прогресивних змінах у межах складу (Jakobson, 1962, с. 25; Bethin, 1998, с. 34).

Занепад сполук приголосних з *i*, який розпочався у V ст.¹⁵ і протривав орієнтовно до IX ст., тобто в час, коли в праслов'янській спостерігалася тенденція до внутріскладової гармонії, хоч і був мотивований цією тенденцією, у висліді не завжди узгоджувався з її засадами (Bethin, 1998, с. 36; Shevelov, 1964, с. 217). Злиття сонорного /i/ з попереднім приголосним вплинуло на дистрибуцію приголосного, поставивши його перед голосним *a*¹⁶: псл. *kjāsīā > укр. *чаша*, ч. *číše*, с., хрв. *čāša*, болг. *чаша*; псл. *zetja > укр. *земля*, ч. *země*, п. *ziemia*, болг., мак. *zemja*, слн. *zémlja*; *suētja > укр. *свіча*, блр. *свеча*, п. *świeca*, вл., нл. *swēca*, ч. *svíce*, болг. *свешт*; псл. *mediā 'середина, границя' > укр. *межá* [*меджа, міжá*], п. *miedza*, слц. *teza*, вл. *tjeza*, нл. *tjaza*, схв. *тѣжа*, слн. *tēja*, болг. *междá* (Bethin, 1993, с. 235; Bethin, 1998, с. 36; ЕСУМ 3, 430–431; cf. Лебедівна, 2016). Унаслідок йотації форми з основою на *Cj-a* знають чергування з передніми голосними, на відміну від форм з основою на твердий приголосний: укр. *чаш-а* (f.nom.sg), *чаш-ею* (f.inst.sg); *земл-я* (f.nom.sg), *земл-ею* (f.inst.sg); *свіч-а* (f.nom.sg), *свіч-ею* (f.inst.sg); *меж-а* (f.nom.sg), *меж-ею* (f.inst.sg) vs. укр. *книг-а* (f.nom.sg), *книг-ою* (f.inst.sg) (див. Bethin, 1998, с. 36). Ця словозмінна іновація мала б свідчити про нелексикалізацію цього явища в його «життєвому» циклі. Виражена в таких морфологічних категоріях, як відмінювання іменників, системна зміна задніх голосних на передні після палатального приголосного кореня утвердила дію гармонії приголосного і голосного в межах складу, заступивши морфологічну мотивацію чергувань фонетичною і спричинивши

¹⁵ Щодо хронології йотації можна дискутувати. Є спроби датувати зародження цієї позиційної зміни початком розпаду прайндоевропейської мови (Мельничук, 1966, с. 40). Якщо йотація минала тоді або відбулася до зміщення велярних перед передньорядними голосними, це могло б засвідчити зростання фузійності системи слов'янської прамови, а отже, подальший розвиток мови як флективної. Результатом йотації на цьому етапі могла бути палаталізація велярних (перехідна стадія до цілковитої зміни якості приголосного), внаслідок чого система збагатилася б характеристикою приголосних за ознакою дієзності (щодо ознаки дієзності див. Lunt, 1956, с. 306). Відтак, опозиція за бемольністю визначала б систему вокалізму незадовго до Іпал. Власне, підставою для тенденції до внутріскладової гармонії міг стати перегляд праслов'янської фонологічної системи на зовнішньому рівні репрезентації з низької (передній/задній) на бемольну (огублений/неогублений), спричинений фузійними змінами у звукосполюках *kj, *gj, які не входили до мори складу. Із розрізненням за палатальністю велярні набули характеристики за дієзністю, що уможливило розрізнення голосних за бемольністю спершу в позиціях перед велярними, а пізніше (до занепаду ерив для протоукраїнських говірок) всеохопно.

¹⁶ Пор. із переходом *ē* > *a* у формах на зразок стсл. *kričati* (псл. *krīk-ē-*), стсл. *slyšati* (< псл. *slūx-ē) (Bethin, 1993, с. 37), але стсл. *slyšę*, *slyšęšti* (Lunt, 2001, с. 228).

поділ на м'які та тверді основи: стсл. *rabъ* vs. *nožъ* m.nom.sg, *rabomъ* vs. *nožemъ* m.inst.sg і *raby* vs. *noži* m.inst.pl (Bethin, 1998, с. 36; Shevelov, 1964, с. 254). К. Бетін (Bethin, 1998, с. 38) пропонує називати це закорінене в морфологію фонологічне обмеження вирівнюванням, із чим можна погодитися.

Іншим важливим аспектом є питання бемольності і дієзності як розрізнявальної ознаки системи праслов'янського вокалізму. В 1.1 ми заявили, що трактуватимемо бемольність як розрізнявальну ознаку вокалізму, а термін *дієзність* вживатимемо щодо консонантизму. Йдеться про рівень зовнішньої репрезентації. Загалом, існує думка, що система праслов'янського вокалізму спершу характеризувалася бемольністю (злиття **ǎ* й **ǒ*, делабіалізація **ǐ > *ǔ*), а пізніше дієзністю (опозиції голосних переднього і заднього ряду) і здатністю голосних передавати відповідні ознаки попереднім приголосним: $C + {}^0V \rightarrow C^0 + V$ та $C + 'V \rightarrow C' + V$; цей процес також пов'язують із постанням неконсонантних протетичних: $\# + 'V \rightarrow \dot{i} + V$; $\# + {}^0V \rightarrow \mu + V$ (Журавлев, 1965, с. 36–37; див. Schelesniker, 1975; cf. Чекман, 1979, с. 111–120). Дієзність як засадничу ознаку системи праслов'янського вокалізму виділяє також Г. Лант з наступною асиміляцією розширеної артикуляції фаринкса голосного переднього ряду «до будь-якого найближчого непалатального попереднього приголосного», що сприяло постанню «фонетично дієзних приголосних», а склади набули ознаки [$\pm$ дієзних] (Lunt, 1956, с. 309).

В українській мові дієзність мала б залишатися розрізнявальною ознакою вокалізму в межах основної репрезентації, поки не зайшла зміна «*l, n, r, s, z + \dot{i}*»¹⁷ та деназалізація **ę*, потягнувши за собою фонемну опозицію за палатальністю, а разом із нею – бемольність як засадничу ознаку на рівні UR для української мови. Щоб перейти із рівня зовнішньої репрезентації до внутрішньої, ознака бемольності повинна була певний час функціонувати як розрізнявальна зовнішня репрезентація, відповідно, дієзність – як розрізнявальна ознака системи консонантизму. Потвердженням цього є переголос **ē > *eā*, який вимагав фонетичного дієзного приголосного. Із другого боку, протиставлення псл. **ea : *oa* (орієнтовно VII ст. до

¹⁷ Щодо фонемної опозиції за палатальністю в східнослов'янських мовах див. Shevelov 1964 (с. 488, 498).

н. е.), якого досить, аби розпочати перелік на користь бемольності (cf. Shevelov, 1964, с. 164). Це не узгоджується з поглядом Г. Ланта, який, вслід за Р. Якобсоном, розглядає палаталізацію як фонологічно нерозрізнявальну до занепаду єрів (Lunt, 1956). Цей погляд ґрунтується на тезі про надлишковість палаталізації внаслідок внутріскладової гармонії і наявності передніх відповідників задніх голосних (*ä, *ö, *ǝ) (Bethin, 1998, с. 38). Звідси випливає, що фонологічна опозиція за палатальністю постала внаслідок перебудови фонологічної системи в XII ст. (для української мови), тоді ж ознака дієзності стала надлишковою для голосних, залишивши на своєму місці бемольність/огубленість (Lunt, 1965, с. 313). Цілком можливо, однак, що фонологічна опозиція за м'якістю зайшла до занепаду єрів, а тенденція до внутріскладової гармонії могла пов'язуватися з розрізнявальною ознакою дієзності для консонантизму та бемольності для вокалізму передовсім у SR, що є тим вихідним пунктом, від якого слід вести історію перших палаталізацій велярних.

1.3. Теорія алтайського впливу

Як було сказано, тенденцію до складової гармонії нерідко пов'язують з алтайським, або тюркським, мовним впливом (Menges, 1944; див. Stachowski, 2020). Ба більше, деякі дослідники обстоюють концепцію, згідно з якою виокремлення праслов'янської з праїндоевропейської було не в останню чергу пришвидшене алтайським чинником, і наводять серед прикладів щойно посталий відмінний від попереднього морфолого-синтаксичний рівень праслов'янського дієслова (Galton, 1994, с. 79; Вошек, 2014, с. 323–325). Вичерпна характеристика терміна, прагнення краще зрозуміти функцію тенденції до внутріскладової гармонії, щоб врахувати інші можливі її прояви, і походження цього обмеження в праслов'янській вимагає детальнішого розгляду теорії алтайського впливу.

Із погляду історичної ареальної типології, термін *алтайські мови* об'єднує тюрксько-монгольську, тунгусо-маньчжурську та японо-корейську гілки (Баскаков, 1981, с. 15; Poppe, 1965, с. 7; Stadnik, 2001, с. 177–178). Ми зосередимося на першій

із них, оскільки збіг із праслов'янською на артикуляційно-акустичному рівні мали «практично лише» тюркські мови (Stadnik, 2001, с. 179). У цьому дослідженні під означником *алтайські мови* здебільшого йтиметься про мову аварів, протобулгар¹⁸ і хозар, а також гуннів, чю мову трактують як проміжну між тюркською і монгольською (див. Pritsak, 1982, с. 470; Voček, 2023, с. 67). Тюрксько-монгольська гілка зокрема тяжіє до *гармонії приголосних*, тобто «залежності глибоко велярних або постпалатальних приголосних від заднього чи середнього характеру голосних»; наприклад, в тюркських мовах дистрибуція *k, g* обмежена лише словами з передніми голосними, тоді як *q, ğ* властиві лише словам із задніми голосними (Porre, 1965, с. 185). Явище гармонії приголосних може варіюватися, наприклад, на підставі високої чи низької характеристики голосного замість переднього чи заднього ряду, як-от у якутській, де *x* (крайній велярний за браком *q*) виникає перед задніми голосними (*a, o*), але після низьких (*ä, ö, a, o*), тоді як *k* з'являється перед передніми (*e, i, ö, ü*) і задніми (*i, u*) голосними, але після високих (*i, i, ü, u*) (Porre, 1965, с. 185). Іншим явищем є *палатальна гармонія голосних* – вживання в слові лише палатальних (передніх) чи велярних (задніх) голосних звуків, що спостережено у всіх алтайських мовах; лабіальна гармонія, пов'язана з вибором огублених або неогублених середніх чи високих голосних залежно від характеру голосних попереднього складу («башкир. *kättä* 'він пішов геть' і *öttö* 'він заспівав') ввійшла до алтайських мов в історичний період із регулярнішим огубленням широких, аніж вузьких афіксів – тут важать «ті специфічні фактори, що властиві монгольським мовам»; у тюркських мовах лабіальна гармонія зайшла в середньотюркську добу (Porre, 1965, с. 182; Мельников, 1966, с. 137).

¹⁸ Протобулгари опанували північне узбережжя Чорного моря в IV–V ст. та частинно дійшли до Паннонії; *Magna Bulgaria* (прибл. 630–665) постає зі столицею Фанагорією в Керчинській протоці, а 681 року спільно зі східними слов'янами протобулгари утворюють Булгарський каганат на Нижньому Дунаї; одна з етимологій назви *Bulġar* виводить її від тюрк. *bulġar* 'мішанина', тобто 'змішані' (Pritsak, 1982, с. 412; Voček, 2014, с. 317–318; Golden, 1980, с. 42; Golden, 1982, с. 78; щодо зв'язку булгар з аварами пор. Wiita, 1977, с. 126). Племена булгар, імовірно, містили алано-сарматські та монгольські етнічні ознаки (Golden, 1980, с. 47). Вважають, що найпромовистіше про асиміляцію булгар зі слов'янами свідчить хрещення хана Бориса 864 року та прийняття титулу князя (Voček, 2014, с. 318). Із другого боку, як показують ефіопські та візантійські джерела, це хрещення було радше актом політичної волі для здобуття союзника Візантії, аніж асиміляції з місцевим слов'янським населенням. Наприклад, бл. 619 року Кубрат, правитель, з яким асоціюють формування *Magna Bulgaria*, ще молодим приймає християнство в Константинополі, а 635 року переглядає своє підпорядкування аварському кагану та розпочинає створення власної імперії (Pritsak, 1955, с. 35–36; Golden, 1980, с. 44; Генинг & Халиков, 1964).

1.3.1. Слов'янсько-алтайські контакти

Питання вірогідних зовнішнішньоісторичних передумов перших праслов'янських палаталізацій досі є дискусійним. Якщо взяти до уваги, що вони таки існували, то до них, як вважає частина дослідників, належали слов'янсько-алтайські мовні контакти. Перші зіткнення слов'ян¹⁹ із номадами гунів відбулися «не пізніше ніж коло 375 р. н.е.» після розпаду імперії готів під впливом гунів, до якої значною мірою входили слов'янські племена (Shevelov, 1964, с. 255). Після вирішальної битви 455 року в Паннонії, яка поставила крапку на гетерогенній імперії гунів, «групи гунів повернулися на свою “внутрішню” територію на ріці *Vár* (=Дніпро) в Україні», перебуваючи на степових українських землях понад двісті років із бл. 375 до 560 року (Pritsak, 1982, с. 429; див. також Thomson, 1999, с. 68, 168 і Schmauder, 2015, с. 673–675). Спираючись на аналіз антропонімійного матеріалу в межах правлячої гунської династії та чільних «державних чиновників і полководців», О. Пріцак визначає мову гунів як проміжну між тюркською та монгольською, очікуючи більшої спорідненості з першою, аніж із другою та тісних зв'язків «зі старобулгарською та сучасною чуваською» (Pritsak, 1982, с. 433, 470; cf. Thomson, 1999, с. 166).

Для подальшого викладу фонологічних змін вважаємо за доцільне окреслити історичні події, на тлі яких розгорталися слов'яно-тюркські мовні контакти, що фігурує зокрема в працях істориків мови як аргумент на користь алтайського впливу²⁰. Історичні згадки щодо аварсько-слов'янського сусідства стосуються

¹⁹ У IV ст. слов'яни заселяли «басейн річки Дніпро південніше від її притоки Прип'ять» (Galton, 1994, с. 85; cf. Birnbaum, 1975, с. 6; Vasmer, 1932, с. 539; Топоров & Трубаčov, 1962, с. 232, на яких покликається Г. Гальтон).

²⁰ Розширюючи атомістично-лінгвістичний підхід в історичній фонології, деякі мовознавці шукають підтвердження лінгвістичним гіпотезам в історії, до чого такі історики, як австрійський історіограф В. Поль, категорично не радять вдаватися (Pohl, 2018, с. 153). Якщо для лінгвістів давні слов'яни – мовці праслов'янської мови, то археологи, до прикладу, вважатимуть слов'янами населення великого, але скупо заселеного ареалу Східної Європи, найменованого слов'янами (венетами) лише частиною сусідів, а історикам слід бути обачними із потрактуванням назви *слов'яни* в пам'ятках VI–VII ст. і при аналізі звертати особливу увагу насамперед на частотність етноніма в пам'ятках, адже даних, які дозволяють окреслити політичну та етнічну ідентифікацію слов'ян критично бракує, принаймні у візантійських джерелах, писаних до VI–VII ст. (Pohl, 2018, с. 153–154).

великою мірою верховенства аварів²¹, для структури мови яких могли бути властиві сингармонізм і палатальна гармонія. 568 року авари створили каганат у Середньодунайській низовині (ч. *Karpatská kotlina*, англ. *Pannonian Basin/Carpathian Basin*), підпорядкувавши собі тогочасне населення регіону, куди входили германці, римляни, «залишки кельтів і гунів, а може, вже і деякі слов'яни, які могли дістатися туди в рамках Великого розселення незадовго перед цим», а також спільно з прибуттям туди аварів (Vošček, 2014, с. 315; Richards, 2003, с. 9–14). Археологічні дані свідчать про аварсько-слов'янський слід вздовж Нижнього Дунаю (Валахія) у VI–VII ст., де було знайдено «предмети культури, подібні до центрально аварських», що їх приписують слов'янам (Pohl, 2018, с. 146).

Аварський каганат (567–822) поділявся на західну (головну) і східну частини; перша охоплювала карпатський регіон, тоді як друга охоплювала Північне Причорномор'я, а її центром, як припускають, була нинішня Полтава²² (Vošček, 2014, с. 315). Головною функцією місцевого населення в імперії аварів було надавати «основні продукти харчування та сировину, працю й послуги та, поверх цього, фахову військову допомогу за потреби» (Pohl, 2018, с. 161). Загалом, «ранні слов'янські спільноти були самодостатніми» та не сприймали централізації, поневолення, особливо «на власній землі», і мали схильність тісно взаємодіяти між собою (хоча також не погоджуватися та вступати в найрізноманітніші суперечки), що викладено в праці «*Στρατηγικόν*» (пізніє VI ст.), а їхні стосунки з аварами трималися на досить гнучких основах (Pohl, 2018, с. 146, 156; Maurice's Strategicon, с. 120–125; див. Vošček, 2014, с. 316–317). Антропологія влади у слов'янській спільноті певною мірою відповідає поняттю «спільноти проти держави», запропонованому французьким етнологом П. Кластре для означення *витончених*

²¹ У V–VI ст. палаталізація велярних перед голосними переднього ряду відбулася і в проторумунській, яка, своєю чергою, контактувала зі слов'янами, болгарами та аварами (Shevelov, 1964, с. 255).

Питання походження аварів досі відкрите, деякі вчені припускають монгольське походження (Gołab, 1992, с. 392).

²² І Бочек, і Поль звертаються до знахідки в селі Мала Перещепина Полтавського району Полтавської області, а саме багатого поховання аварського типу (прибл. VII ст.) (Vošček, 2014, с. 315; Pohl, 2018, с. 322). Поль інтерпретує його як таке, що належало Курвату, правителю Magna Bulgaria, повсталій внаслідок об'єднання та повстання підпорядкованих Аварському каганату в VI ст. оногурзів, куртигурзів та булгар (узбережжя Чорного моря) (Pohl, 2018, с. 322–323). У VII ст. на тих теренах переважала «назва *булгари*», яка з'являлася «у складеному *оногуро-булгари*» (Pohl, 2018, с. 323). Окрім того щодо Північного Причорномор'я розташування могили Курвата Поль пояснює тим, що незадовго перед своєю смертю Курват під тиском хозарів відступав до північно-західних степових окраїн своєї імперії, де і була Полтава (Pohl, 2018, с. 323).

механізмів, які мають здатність блокувати «зміцнення влади» у племінній спільноті (Pohl, 2018, с. 156; Clastres, 1974/2020). У цьому світлі мілітарна організація склавинів, чи антів, навряд чи могла б взоруватися на військове формування, скажімо, римського зразка. Якщо подібні мілітарні організації існували, вони радше нагадували пізніші козацькі січі – військові поселення при кордонах із відповідними тренуваннями (cf. Pritsak, 1983, с. 384). Така ситуація могла б відображати досить помірковані стосунки між слов'янами та аварами, позбавлені сильного культурного та політичного тиску (cf. Richards, 2003, с.19–20). Як показує В. Бочек (Boček, 2023, с. 77), спираючись на дослідження Г. Гальтона (Galton, 1997) та дані С. Томасон і Т. Кауфмана (Thomason & Kaufman, 1988), цілком імовірно, що авари засвоїли праслов'янську, створивши власний її варіант, на який повпливала панівна для них мова; пізніше слов'яни, наслідуючи цей варіант як мову соціально престижнішої групи, модифікували свою праслов'янську, а отже, «приголосний не лише набув ознак палаталізації, але навіть став палатальним». Інше питання стосується того, настільки активно внаслідок слов'янсько-аварських узаємин вимішувалася *lingua franca* і поставало те, що Йорданес у випадку готів (чиєю батьківщиною не була Скандинавія) називає *vagina nationum* 'піхва народів' і *officina gentium* 'майстерня племен', тобто, як уважає О. Пріцак, «цілу систему приваблення свіжих рекрутів, збирання їх на тренувальній території» з подальшим перекиданням добре «вишколених вояків у раптові та руйнівні атаки на віддалені території», використання вояків як «стіни захисту» «від інших племен» на кордонах імперії (Pritsak, 1982, с. 384; Jordanes, 551/1908, с. 131–132).

Стосунки між аварами та слов'янами варіювалися «від брутального підпорядкування слов'ян та аварської підтримки їхнього розширення до тимчасових союзників та окремішніх слов'янських рейдів», що відкривало слов'янам доступ до колонізації нових територій (Pohl, 2018, с. 117; Galton, 1994, с. 85). За таких обставин відбувалася, зокрема, слов'янізація балканських земель. Багато провінційних римлян, які потерпали від невігідних умов праці, обирали слов'янський триб життя, до чого їх заохочувало, зокрема те, що слов'яни не

вимагали від хліборобів сплати податків та оренди землі (Pohl, 2018, с. 160). Попри це залишається невідомим, якої сили сягав слов'янсько-аварський симбіоз, наприклад, у Середньодунайській низовині (Richards, 2003, с. 17–18). Угорський дослідник Б. Левай (Леваи, 1986, с. 66; див. Richards, 2003, с. 18) натякає на асиміляцію аварів слов'янами, опираючись на свідчення ономастики та археології, він наводить факт із півночі Затисся (анклави Гайду-Бігар і Саболч-Сатмар), де було виявлено «десятки аварських поховань», проте географічні назви аварського походження відсутні, а відповідні слов'янські назви досить рясні.

Із другого боку, погляд, який відстоює вплив аварів на слов'ян, апелює до, зокрема, щорічного розквартирування військових серед сільського слов'яномовного населення, під час якого відбувалася тісніша мовна взаємодія, і слов'яни імітували аварську *lingua franca* та її престижний акцент праслов'янської з його «значною дією голосних на сусідні приголосні» (Galton, 1994, с. 86). Аварський каганат розпався 796 року, при цьому частина авар могла протривати на цих землях до 830-х рр. (Воšек, 2014, с. 315). Проте чи могли слов'яни призвичаїтися до так званої престижної аварської вимови впродовж близько 255 років так, що це спричинилося б до впровадження нового фонологічного обмеження в мові? Відповісти (хоча б частково, проте негативно) на це запитання може праслов'янський переголос, що постав орієнтовно в VII ст. до н.е., тобто задовго до перших зіткнень слов'ян із гуннами чи аварами (щодо датування слов'яно-аварських контактів див. Shevelov, 1964, с. 178).

Наступним алтайським етносом, який контактував зі слов'янами могли бути хозари, яких пов'язують із тюркськими племенами і держава яких виникає паралельно з Magna Bulgaria в 630–650 рр. та існує як її суперниця (Golden, 1982, с. 78; Воšек, 2014, с. 318). У середині VII ст. хозари витісняють болгар до Дунаю, а в X ст. розпадаються під тиском Русі та печенігів (Воšек, 2014, с. 318). Якщо мовний взаємовплив і був, то він позначився хіба на діалектах східних слов'ян (йдеться, вочевидь, про здогадане хозарське панування над Києвом та деякими східнослов'янськими племенами) (Воšек, 2014, с. 318; Golden, 1982, с. 79–80), проте

ця теза потребує окремого дослідження. Якщо підсумувати, то припущення істориків лише натякають на вірогідність алтайського чинника у палаталізаційних процесах пізньої праслов'янської мови та опосередковано стосуються теми. Із лінгвістичного погляду, про збіг зі складовою гармонією складно говорити не лише з огляду на брак праслов'янських опозицій за палатальністю, а й на той факт, що приголосний став палатальним, а «не набув власне рис палатальності» (Vošek, 2014, с. 334). Кілька загальних завваг щодо природи палаталізації сформульовано на підставі нагромадження фактів з типологічно різних мов/діалектів (120 випадків палаталізації). Попри те, що зазвичай палаталізацію розглядають «як одиничний діяхронний (або морфонемний) процес», вона залучає три діяхронні процеси різного ґатунку: 1) зміщення позиції язика вперед; 2) підняття язика; 3) спірантизацію, що може поставати незалежно від перших двох процесів, як-ось поява щілинного п. *rz* через стадію *ř* (XIII ст.)²³, що, сподівано, відповідає вимові сучасного чеського *ř* (Bhat, 1978, с. 50–57; cf. Stieber, 1958, с. 64). Розрізнення описаних діяхронних процесів залежатиме від фонетичного оточення, що викликає процес, приголосних, які піддаються зміні, та мов/діалектів, що зазнають цих змін (Bhat, 1978, с. 50). Зокрема, для велярних буде характерне просування артикуляції вперед під впливом переднього та здебільшого наголошеного голосного, тоді як підняття язика характеризуватиме апікальні та лабіальні приголосні під впливом «наступного напів голосного або високого голосного (особливо переднього ряду)»; а спірантизація розвивається у групах велярних, апікальних та палатальних (нечасто лабіальних) (Bhat, 1978, с. 50). Просування язика вперед для велярних більше визначається «наступним наголошеним переднім голосним», тоді як надзвичайно важливе для палаталізації апікальних приголосних «підняття язика частіше уможливорює наступний ненаголошений голосний», з якого, наприклад, походить йот у частині мов (Bhat, 1978, с. 55).

²³ Злиття п. */ř/* з */ž/* і */š/* після втрати фрикативності в XVIII ст. відповідало основним комбінаторним варіантам */ř/* перед занепадом, а саме дзвінкому *ř* і глухому *ṛ̌* (Stieber, 1958, с. 69–70). Щодо хронології, то поплутування *rz* і *ž* з'являється найраніше в пиздрських присягах та двох земських книгах 1410–1413 рр. та 1414–1418 рр. відповідно, пор. *przedal, pžitim, pol Ozechowa*, що, зокрема, свідчить про злиття фонем *ř* і *ž* / *š* найперше у великопольському говорі (через брак мазурення), звідки це явище поширилося на малопольський та мазовецький говори, що загалом протривало із XV ст. до XVIII ст., тобто близько трьох століть (Kuraszkiwicz, 1953, с. 56–58).

Незважаючи на те, що у своїй основі гармонія голосних найповніше розкрита в урало-алтайській групі, а її сліди можна простежити також у (старо)японській мові (як-от: o_2 не входить до складу «морфеми, що містить o_1 »), двоскладового кореня з u , не є вживане разом із a), вона широко розповсюджена в індоєвропейських мовах, як-от іє. германський умлаут або вокальна гармонія в рез'янських говорах словенської мови на території тодішнього Венеційського Королівства, а тепер – Італії (де Куртенэ, 1875, с. 89–101; Shevelov & Chew, 1969, с. 257; Krámský, 2019, с. 44). Те, що, на відміну від рез'янського говору, який адаптував вокальну гармонію до власної флективної структури з рухомим наголосом (див. Куртенэ, 1875, 1877), праслов'янська не продемонструвала нової вокальної гармонії, доводить, що запозичення чужомовного фонологічного явища не відбулося. Рез'янська вокальна гармонія визначається голосним наголошеного складу (ясним/дзвінким e, i, o, u^{24} vs. темним/глухим $\text{æ}, y, \text{ö}, \text{ü}$, або широким $e, o, \text{æ}, \text{ö}, a$ vs. вузьким $i, u, y, \text{ü}, e$) та охоплює ціле слово, що видно на прикладі впливу ясних наголошених голосних на o : *drubìt, kozà, kozè*; та дії темних наголошених голосних на o : *máestö, «küžúfa (gen. s. – nom. s. küžòf, кожух, шуба)»* (де Куртенэ, 1875, с. 4–6, 90–96; де Куртенэ, 1877, с. 1–2). Окрім наголошених голосних, «подібний уподібнювальний вплив на голосні попередніх, не таких важливих, абсолютно підпорядкованих i, u всякому разі, ненаголошених складів» можуть мати ненаголошені граматичні закінчення слова (де Куртенэ, 1875, с. 120; де Куртенэ, 1877, с. 3–4). Де Куртене пояснює «побудову звукового механізму на цілковитій залежності голосних підпорядкованих складів від панівного голосного» впливом тих туранських мов «(фінських і тюркських)» або урало-алтайських, де панівному першому складові слова був властивий наголос, чого немає в рез'янських говірках (де Куртенэ, 1875, с. 119; де Куртенэ, 1875, с. 4). Б. де Куртене припускає, що на період перенесення так званої туранської риси на слов'янський ґрунт, засвоєння йшло через слов'янський наголос, який виконував об'єднувальну функцію складів у єдиному цілому – слові, і був рухомим, а отже, в

²⁴ Також a , що його Б. де Куртене залучає до ясних голосних (що можна зрозуміти з прикладів), проте не подає в переліку в де Куртене 1877 (с. 2). Із другого боку, дослідник розглядає голосний a як нейтральний, тобто такий голосний, «який не піддається впливу голосного в панівному складі» (де Куртенэ, 1877, с. 3).

напрямі від складів наголошених «до складів ненаголошених», а не «від першого складу до складів наступних» (де Куртенэ, 1875, с. 119; де Куртенэ, 1877, с. 12–15). Із другого боку, рез'янський говір відбиває одну з базових цілей сингармонізму: цілісність слова існує завдяки підпорядкуванні його частин вокальній гармонії (де Куртенэ, 1875, с. 119–120). Отже, в рез'янському говорі поєднуються «аріоевропейський наголос та туранська гармонія голосних» (*подвійний цемент*) (де Куртенэ, 1877, с. 11).

Беручи до уваги також антропологічні особливості рез'ян, Б. де Куртене припускає помішання місцевої людності з одним із *туранських*, або тюркських (див. Пав 1907), відгалужень, що повинно було позначитися на структурі та складі їхнього говору, який пронизують *туранські* особливості (де Куртенэ, 1875, с. 120). Зв'язувальним фактором для значного фонетичного різноманіття в межах говору залишається *туранський* вплив, проявлений більшою чи меншою мірою у більській, нивсько-столбцівській, осоянсько-уч'янській умовних групах, розмежованих за вживанням *g* (більська говірка)²⁵ та *h* (інші рез'янські говірки), *l* кінцевого складу і слова, який осойська говірка заступає голосним *u*, на відміну від нивської («між Нивою та Осоянами не більше ніж 10 хв відстані»), та звука *j*, який зник великою мірою в осойській та уч'янській говірках і зберігся в нивській (де Куртенэ, 1875, с. 121–123). Однак попри це, «фонетичний лад рез'янських говорів» не надто піддався чужомовному впливу, виявленому передовсім через вокальну гармонію (де Куртенэ, 1877, с. 15). У говорі існують інші ознаки на зразок звукосполук *st*, *zd*, які зникли б за умов сильнішого туранського впливу, тож «протидія з боку суто слов'янських особливостей була також досить сильною та стала причиною збереження рез'янськими говорами їхнього переважно слов'янського характеру» (де Куртенэ, 1877, с. 16).

«Поглинання» гармонією голосних рез'янського говору, як бачимо, не поширилося на більшість слов'янських говорів. Якби алтайський вплив позначився на структурі слов'янської прамови, сучасні слов'янські мови, як мінімум,

²⁵ Говори, згідно з Б. де Куртене (де Куртенэ, 1875, с. 121).

демонстрували б уподібнювальний вплив голосного панівного (наголошеного) складу на голосні інших складів слова, як у рез'янському говорі. Отже, цілком вірогідно, що праслов'янська тенденція до внутріскладової гармонії функціонувала як внутрішньоісторичний процес, не пов'язаний безпосередньо з алтайською вимовою.

1.3.2. Праслов'янська фонологічна система і тюркський вплив

Не зумівши адаптувати вокальну гармонію, невід'ємно пов'язану з граматиною мови, слов'янська праслова зімітувала алтайський «набір фонем і їхню вимову, як і певні фонотактичні правила, зведені до складу, від яких залишилися приступ і ядро» (Galton, 1994, с. 83)²⁶. Для підкріплення цієї тези наводять приклад прототюркських фонем **l'*, **n'*, **r'*, які послужили зразком для появи аналогічних фонем із темброво-нейтральної індо-європейської основи на праслов'янському ґрунті, пор.: укр. *вонь*, *воня*, слц. *vôña*, ч. *vůně* 'запах' (< псл. **vonja*) поруч із нейтральним санскр. *anas* 'подих'; те, що звукосполука *n+ǰ* раніше не містила м'якого *n* видно із санскр. *anya-* 'інший', *tisrah kanyāḥ* 'три дівчини', що не зазнають пом'якшення за наявності в санскритському консонантизмі палатальної фонемі /ñ/, Gonda, 1963/1966, с. 9, 15; ЕСУМ, 1, с. 425 (Galton, 1994, с. 83). Окрім санскритських, ця зміна не зачепила давньогрецьких «форм на зразок *βαίνω*» < іє. **g^wem-/*g^weh₂-* 'іти', від **g^wanǰe/o-* < **g^wṇ-ǰe/o-* 'йду' EDG, с. 192, які залишилися твердими (Galton, 1994, с. 83). Слов'янсько-тюркським білінгвізмом пропонують пояснити делабіалізацію псл. **ū₁* > **ū* (VIII–IX ст.) (Shevelov, 1964, с. 382, 634). На той час **ū₁* було витіснено поза межі опозиційних пар, а її місце в системі посів **ū₂* (< **eu*, **ou*), таким чином **ū₁* була спроможною зберегти природу звука заднього місця творення, порівняно простіше позбувшись губної артикуляції (Shevelov, 1964, с. 382–383). У той же час тюркські мови, з якими слов'яни тісно взаємодіяли з VI ст. (військові походи аварів), містили чи не такий самий неогублений голосний з

²⁶ В. Бочек (Вошек, 2014, с. 334) вважає, що рису вокальної гармонії можна зауважити на прикладі третьої палаталізації веллярних.

характеристиками глибокої задньої артикуляції, що його можна віднайти в тюркських мовах сьогодні («за винятком узбецької та ігурської»), що засвідчили збіг із *i*) (Shevelov, 1964, с. 382). Відповідно, зміна $*\bar{i}_1 > *u$ відбулася як під тиском фонологічної системи, що вимагала переформатувати одну з фонем («або $*\bar{i}_1$, або $*\bar{i}_2$ »), так і взаємодії з тюрками, пор. запозичення стсл. *csn* ‘вежа’ та *bslz* ‘знатний, вельможа, сановник’ (< дтюрк. *boila, buila* ‘шляхетний, знатний’, але тюр. до XIII ст. *bilin-* ‘бути знаним’) (Фасм 1, с. 259; cf. Срезн 1, с. 203; Clauson, с. 343; Shevelov, 1964, с. 382–383)²⁷.

Якщо говорити про запозичення безпосереднє, а не шляхом імітування «чужого акценту» рідної мови, що набув соціального престижу, запозичення в систему чужих фонем та пов’язаних із ними фонотактичних правил можливе, але не випадкове. На відміну від лексики, структура мови вирізняється більшою стійкістю, а за змінами в фонології, морфології чи синтаксисі стоять міграції чи мовні контакти (прозраджені в білігнвізімі), коли мовці накладають «структурні елементи на другу мову» (Curtis, 2012, с. 130). С. Томасон та Т. Кауфман (Thomason & Kaufman, 1988, с. 74–75; див. Curtis, 2012, с. 132) описують запозичення будь-якої структурної частини мови як таке, що зростає прямо пропорційно до інтенсивності мовного контакту. Зокрема, лексичні запозичення (самостійні та небазові слова) не обов’язково повинні супроводжуватися структурними запозиченнями (Thomason &

²⁷ Похитнути зв’язок цієї фонологічної зміни з тюркськими фонемами може аналіз тюркської системи вокалізму оргонського періоду. Досі не встановлено, чи оргонський період (п.п. VIII ст.) характеризує восьмискладовий вокалізм із розщепленням фонем */i/* на *i*, *y* та встановленням протиставлення, чи семискладовий без цієї опозиції; оргонська абетка відбивала специфіку тюркського вокалізму, репрезентованого через неперші склади слова з сингармонійними варіантами голосних (Мельников, 1966, с. 134–135). Опираючись на статистичні дані з турецького сингармонізму щодо частотності вживання голосних «в максимально незалежній позиції» в корені, виявляють, що голосний */i/* розщепився найпізніше, а отже, ланцюжок історичного поділу фонем на дві за принципом ряду буде таким: */u/*, тоді */o/*, тоді («відносно недавно») */i/* (з поділом */i/* на *i* – *y* «починає розвиватися» лабіальна гармонія) (Мельников, 1966, с. 135–136). Дані вокалізму урало-алтайських (зокрема тюркських) мов, «де починається зворотній процес “згортання” вокалізму», фактично потверджують цю хронологію, адже в зворотньому порядку нейтралізація сингармонійних пар розпочинається з опозиції *i* – *y*, після чого зміна заходить «у парі *o* – *ö*, і лиш насамкінець у парі *u* – *ü*» (Мельников, 1966, с. 135). Це пов’язано з розміром артикуляційно-акустичної відстані: вона мінімальна між фонемами *i* – *y* та максимальна між фонемами *u* – *ü* («пірамідальна модель»), – обидва розташування передають можливості цих фонем та характер їхнього протиставлення, що є найменш надійним у випадку першої опозиційної пари та найбільш надійним у випадку другої; відомо, що слабкі («найменш надійні») ланки системи підпадають усуненню (Мельников, 1966, с. 135–136). Фонетичної схожості між псл. $*/y/$ і д.тюрк. $*/y/$ годі заперечити, а тому *sup* запозичено як стсл. *csn*. Утім, якби поява псл. неогубленого звука задньої артикуляції $*/y/$ була спричинена тюркським впливом, йшлося б про те, що оргонський вокалізм мав остаточно сформоване протиставлення $*i$ – $*y$ на той час, чого в дійсності не відбулося, як можемо розважати з аналізу оргонських написів. Однак слід зважати, що інтерпретація оргонської абетки не є цілковито усталеною і точних фактів для підпертя цієї тези ми не маємо (див. Stachowski, 2020).

Kaufman, 1988, с. 74, 77–78; Curtis, 2012, с. 132). Навряд чи є випадковістю, що «впровадження фонологічних відмінностей, як-от фонемізація алофонних чергувань може бути здійснена під меншим культурним тиском, ніж для впровадження цілковито нових субфонемних звуків (алофонів)» (Curtis, 2012, с. 132; cf. Залеський, 1973, с. 24–25). Згідно з С. Томасон та Т. Кауфманом (1988, с. 77), культурний тиск передбачає будь-яку конфігурацію «соціальних факторів, що сприяє запозиченню» і без яких неможливий білінгвізм, а саме престижу та економічної переваги.

Щодо п'ятикомпонентної шкали запозичень, то, якщо слабша структурна інтерференція позначається на фонологічних змінах у запозичених словах (стадія 2), інтенсивніший мовний контакт визначає «впровадження нових розрізнявальних ознак в опозиційні пари» у питомій лексиці, може впливати на втрату певних опозицій, накладати обмеження на структуру складу, вводити нові правила палаталізації «чи оглушення кінцевого приголосного» (стадія 4) (Thomason & Kaufman, 1988, с. 75). Прикладом останнього різновиду є поширення приголосних фонем із набутим твердим приступом («glottalized stops») на питому іранську лексику через запозичення із сусідніх кавказьких мов в осетинську (іранську); модифікація індоєвропейської системи відмінювання цієї мови відповідно до кавказької, схильність до типу SOV в синтактичних структурах, порівняно «краще розвинена система постпозицій»; підпавши під вплив орійської мови Індії, мова пенго перестала розрізняти /j/ ([dz], [j]) і /z/ (Thomason & Kaufman, 1988, с. 84–85). Тимчасом запозичення на останній за інтенсивністю п'ятій стадії не враховують типології – грецька мова Анатолії під сильним культурним тиском турецької засвоїла морфонеми правила останньої на зразок гармонії голосних та спірантизації «кінцевого велярного кореня після голосного та перед суфіксом -i» (Thomason & Kaufman, 1988, с. 94). Якби ми наполягали на постанні псл. *n'*, *r'*, *l'* шляхом імітації набору алтайських фонем та стояли на тому, що праслов'янська наслідувала «деякі фонотактичні правила», наприклад, усунення коди складу (на відміну від консервативнішої прабалтської мови), як вважає Г. Гальтон (Galton, 1994, с. 83),

інтерференція праслов'янської та алтайської мала б, вочевидь, відповідати четвертому ступеню шкали Томасон-Кауфмана.

Відомо, що інтерференція на рівні словництва найпростіша та випереджає інтерференцію на структурному рівні. Чуже слово стає постійним елементом, коли проникає до складу системи, де, інтегруючись, входить у стосунки та протиставлення «з іншими пов'язаними з ним словами, як і всяке інше питоме слово цієї мови» (Соссюр, 1915/1998, с. 35–36). Якби в праслов'янській дійшло до взаємодії на останніх стадіях інтерференції, це одночасно свідчило б про сильний вплив чужомовних слів зокрема в межах базової лексики. Тимчасом сучасні слов'янські мови демонструють відносно обмаль запозиченої праслов'янської лексики з алтайських мовних груп (cf. Grenoble, 2010, с. 582), що, своєю чергою, виключає вірогідність потужного культурного тиску алтайськомовної людності. За приклади запозичень можуть правити такі форми, як:

- псл. **kъnigъ*, запозичене за посередництвом дтюрк.²⁸ **küinig*, **küiniv* з кит. *k'üen* 'сувій, згорток' (ЕСУМ, 2, с. 473);
- псл. **xorogъ* «розглядають як давнє запозичення з монгольських мов через тюркське посередництво (на що вказує початкове *x-*)», пор. монг. *orõngõ* 'прапор, знамено' (ЕСУМ, 6, с. 204; Menges, 1944, с. 68);
- стсл. *снѣ* 'вежа' через тюркське посередництво з кит. *c'in* 'зал предків' (Menges, 1944, с. 66–67; див. Белей, с. 265);
- лос.сг *въ тюрмѣ, бѣше бо съдѣльъ во Псковѣ въ тюрмѣ лѣтъ 24 [лѣто 6567²⁹]*, Собр 1848, с. 176 (1 Псковський літопис), Срезн 3, с. 1096³⁰ – запозичення з тюрк. *türmä* 'в'язниця' від дієслівної морфемі *tür-* 'класти', пор. якут. дієсл. *tūr-*, туркм. *dūr-*, тоб. *тұр* 'класти в купу', осм. *дур* = *тұр* 'складати, згортати'; станд. монг. *dürü-* 'збирати разом, з'явитися, вкласти,

²⁸ Припускається запозичення від дунайських булгар у VIII–IX ст. (Lunt, 1981, с. 21).

²⁹ Тобто 1059 рік.

³⁰ Псковські літописи датують XV ст. (Насонов, 1955, с. 3), а отже форма *въ тюрмѣ* повинна була б належати до цього часу. Покликаючись на Срезн 3 (с. 1096) щодо 1 Псков. літ., М. Фасмер (4, с. 137) доповнює перелік пам'ятками з Нап'єрського 1868 (с. 399), а саме «1 Соф. літ. за 1486 р., 2 Соф. літ. за 1484 р.» та моск. гр. 1588 року; пор. лос.сг в *тюрму* 1588, моск. гр. Menges (1944, с. 69) звертається до Брюкнера, який, своєю чергою, імовірно, цитує Срезн 3 (с. 1096).

закотити’; на тюркське походження натякає пом’якшений початковий *t*’, не властивий нім. *Turm* (*Türme* pl (давн. *Thürme*, *Thürn*) на той час не вживалося в значенні в’язниці) (Menges, 1944, с. 69; Фасм 4, с. 137; Радловъ/Radloff, с. 1555, 1805);

- укр. *кирка* ‘великий молоток із загостреними кінцями’, блр. *кірка* ‘продовгуватий заготрений молоток для дробіння твердої породи’, рос. *кирка* ‘те саме’, болг. *кирка* ‘те саме’; а також укр. *кирнич* ‘плитки гною як паливо’, ‘плитки для палива з моху, кізків та ін.; плитки глини з соломною як будівельний матеріал’ ([*кернич*]), болг. *кирнич* ‘блок висушеної на сонці глини, що його в минулому використовували для будівництва будинків’; ‘багато таких блоків’; блр. *кірніч* ‘цегла’, рос. *кирнич* ‘те саме’, – обидві форми, – очевидно, віддієслівні іменники, запозичення на основі тюрк. *kärt-/kirt-* ‘робити зарубки, виїмки’ із відповідними іменниковими афіксами (Menges, 1944, с. 71–72; ЭСБМ, 5, с. 37–39; ЕСУМ, 2, 436–437; РБЕ; БТСРЯ, с. 429).

Ще однією фонологічною зміною, яку пояснюють алтайським впливом, є збереження в праслов’янській палатального сибілянта у **bušę* Зрl.aог поруч із **бухъ* 1sg, де іє. **s* > **x*³¹ перед *й*; такий стан справ пояснюють позицією перед голосним переднього ряду (див. Galton, 1994, с. 83). Про збереження палатальної артикуляції сибілянта **š*’ (< **s*) у праслов’янській писав ще А. Мейє (Meillet, 1924, с. 29–30), припускаючи, що цей звук ніколи не проходив стадії **x*, тимчасом розвиток псл. **x* був спричиненим контекстуально – голосним заднього ряду, що вимагав твердого приголосного.

Існує, щоправда, інше трактування первинної дистрибуції псл. **x* (іє. **s*), яке розходиться з аналізом А. Мейє, а також цілковито оминає алтайський чинник. Г. Андерсен (Andersen, 1968, с. 174, 176, 190) розрізняє дві фази розвитку псл. **x*: 1)

³¹ Йдеться про загальну зміну іє. **s* в псл. **x* після фонем **i*, **u*, **r*, **k*, якщо далі не було обструента (вибухового, щілинного, зімкнено-щілинного приголосного)³¹, з імовірною проміжною стадією прабалтослов’янського **š*’, пор.: псл. **žixŭ* ‘я жив/ла’, псл. **mēxŭ*, лит. *maišas*, псл. **juxa*, лит. *jūšė*, але псл. **vēsŭ* ‘я вів/вела’ (< **vėd-sŭ*) і **pirs-ti-* ‘перст’ > *prstŭ* vs. **pors-o-* > *porxŭ* ‘порох’ (Vaillant, 1950, с. 28–29, 80; Andersen, 1968, с. 171, 179; ЕСУМ, 4, с. 354, 527).

фонетичну з існуванням позиційних варіантів, а саме s_2 (варіант фонемі */s/ після *i, *u, *r, *k) та s_1 (варіант фонемі */s/ в решті позицій); 2) фонологічну з фонологізацією «опозиції x:s», щойно після ототожнення піє. *k' з s_1 («асибіляції сатем»³²). На другому етапі розвиток *x простежується також у змінах морфологічного та лексичного характеру, що мали б відбутися до початку дії закону відкритого складу (Andersen, 1968, с. 178–179). На артикуляційному рівні на перетворення *s на глибше артикульований *x впливали сегменти, марковані «відповідно до ознаки вторинного звучання», наприклад, дифузні i, u та компактні³³ k, g характеризувало протиставлення *компактний vs. дифузний*, а r маркувала опозиція *перерваний vs. суцільний* (Andersen, 1968, с. 175, 180). Відповідно, s_2 вирізнявся супроти s_1 більшим рівнем компактності, що справедливо означало б, що іє. *s (єдиному на той час «неперервному обструенту») не була притаманна розрізнявальна дифузність (Andersen, 1968, с. 175). Опозиція *x : *s постала як результат злиття піє. *k' з s_1 , зводячись до компактного x «після компактних обструентів» та дифузного s «після назальних приголосних та дифузних обструентів і перед будь-яким обструентом (незалежно від того, що йому передувало)» (так зване правило нейтралізації) (Andersen, 1968, с. 180). Відмінність наслідків зміни *s у прабалтській пояснюється тим, що піє. *k' збігся не з s_1 , а з s_2 (*š), і опозиція *s : *š сформувалася в оточеннях, які виключали позицію після i, u, r, k (Andersen, 1968, с. 182–183). Отже, є підстави вважати, що праслов'янська розвинула *x без ролі в ній алтайського чинника.

Ще одним процесом, який повинен був засвідчити алтайський вплив був розвиток праслов'янських приголосних перед йотом та три палаталізації велярних,

³² За рефlekсами піє. палатальних k', g', gh' індоєвропейські мови поділяються на дві великі групи, а саме центральну групу сатем (від авест. *satəm*) і периферійну групу кентум (від лат. *kentum*) (Bednarczuk, 1986, с. 53–54). Розподіл на ці групи значною мірою стосується спірантизації піє. k', g', gh' > s', z', zh' для першої зони (індійські, іранські, балтослов'янські мови разом з албанською та вірменською), зокрема піє. *k'ntom 'сто' перейшло в санскр. *śatam*, авест. *satəm*, лит. *šimtās*, та недосягання цієї зміни до зони периферійних мов (германської, кельтської, романської, грецької, хетської, тохарської мовних груп), зокрема гр. *εκατόν*, лат. *centum*, «гот. *hun*, тох. А *känt*) (Bednarczuk, 1986, с. 53–54). Мови-сатем відмежовує від інших праіндоєвропейських діалектів також делябіалізація піє. k^u, g^u, g^uh; «пор. лат. *quod*, гот. *hvas* 'хто' щодо лит. *kàs*, санскр. *kaḥ* 'хто'» (Bednarczuk, 1986, с. 54).

³³ На відміну від дифузних, компактні звуки характеризує більше «скупчення енергії у відносно широкій центральній зоні спектру, що супроводжується зростанням загальної кількості енергії» (Jakobson & Halle, 1956, с. 29). До компактних фонем належать широкі голосні та велярні, палатальні, постальвеолярні приголосні, спільною для яких є артикуляція, спрямована вперед («forward-flanged») (Jakobson & Halle, 1956, с. 29–30).

одна з яких була пов'язаною з монофтонгізацією дифтонгів, яких не було в давньотюркській (Galton, 1994, с. 83; щодо останнього див. Göksel & Kerslake, 2005); 1пал: V–VI ст. або 400–475±25, 2пал: V–VIII ст.; 3пал: прибл. VII–IX ст; монофтонгізація дифтонгів: 475–550³⁴ (Shevelov, 1964, с. 249–263, 294–304, 351; Lamprecht, 1978, с. 150). Тут слід дещо зауважити. Передні алтайські голосні, на відміну від праслов'янської, поєднувалися з велярними алофонами дещо переднішої артикуляції, а «реалізація алтайських велярних» відбувалася за підставовим правилом *велярний ~ увулярний* (каз. *эх* [ex] /ex/ 'мати' vs. *ax* [ax] /ax/ 'старший брат') або [k^j ~ k] (тюрк.тур. *kir* [k^jir] 'бруд' vs. *kir* [kir] /kir/ 'поле, пустка'), що не є тотожним із псл. [tʃ ~ k] (/k/) (Stadnik, 2001, с. 181–182). Крім алофонів [k ~ q], алтайські мови, включно з прототурецькою, характеризує фонема /tʃ/ постальвеолярної артикуляції, неясним, на її погляд, залишається, проте, чи «фонетичні і фонологічні умови, які назагал відмінні від слов'янських», дійсно не мають перетину з праслов'янськими (Stadnik, 2001, с. 182). По-друге, попри те, що групи приголосних на зразок /Cj/ не відповідали типовій структурі алтайського складу, якому не властиве скупчення приголосних, усунення *j* не посприяло зближенню з алтайською, бо кількість приголосних у складі переважно зберігалася, пор.: **zemja-* > **zemlja-* > стсл. *зѣмља* (Stadnik, 2001, с. 182). Звідси впливає спостереження про брак спільних слов'янсько-євразійських ізоглос (Stadnik, 2001, с. 182). Якщо скорочення рядів приголосних /Cj/ на теренах, на які не поширювався алтайський вплив, як-от в італійській мові, що належить до групи кентум («лат. *centum* /kentum/ 'п'ять' > італ. *cento* /'tʃento/, лат. *filius* ['fi:liʊs] ~ ['fi:ljus] 'син' > італ. *figlio* ['fiλλo]») можна назвати типологічним, то закономірно постає питання щодо аналогічної природи цього явища у праслов'янському мовному середовищі та універсальному характері цієї зміни (Stadnik, 2001, с. 182–183). Загалом ідеться лише про певну «фонетичну подібність з алтайськими мовами», об'єднану спільним євразійським ареалом, проте не для палаталізацій та веляризації *l (пор. тюрк. [alʏ]

³⁴ Така хронологія загалом збігається з часом постановня *Σκλαβην-/aš-Şaqıab* як «військового угруповання», за О. Прицаком, що мало оформитися після смерті Аттіли, тобто не раніше ніж 453 р. н.е. та першими свідченнями про склавинів у візантійських хроніках сер. 2-ої пол. VI ст. (Pritsak, 1982, с. 399, 365).

(/a/) ‘червоний’ vs. [eɫ] (/el/) ‘рука’ і рос. [ɫuk] (/luk/) ‘цибуля’ vs. [ɫik] (/ɫik/) ‘обличчя’), які, як вважає Е. Стадник (Stadnik, 2001, с. 183), завдячують своєму походженню тюркському впливу, адже обидва явища не лише мають відповідники в тюркській мові, але були засвоєні праслов’янською у своїх фонетичних проявах «разом». Із цим можна не погодитися хоча б тому, що для впровадження нових розрізнявальних ознак в питомій лексиці праслов’янська повинна була зазнати значного культурного тиску з боку тюркської, що відбивав би описану вище стадію 4 (див. Thomason & Kaufman, 1988, с. 75). Як було згадано, праслов’янська повинна була пройти три попередні стадії, які зокрема передбачають відбиття відповідних контрастів у рясних запозиченнях з тюркської, чого потвердити не вдається. Збіжна хронологія палаталізацій велярних та веляризації, яка великою мірою стосується звука *l*, впливає насамперед із внутрішньої тенденції до внутріскладової гармонії, а не зовнішнього впливу явищ однієї мови на явища іншої. Найімовірніше, йдеться все-таки про типологічні збіги в еволюції флективних та аглютинативних систем на певному етапі.

Згадані три палаталізації велярних розгорталися в певній послідовності, досягнувши на своїй третій стадії (Зпал) «алтайської» фонетичної моделі, тобто напрям зміни був «зліва направо» (прогресивний) (Galton, 1994, с. 83–84); пор. **-ing-* > **-eʒь*: герм. **kuningas* > псл. **kъnędзь* ‘князь’, «герм. **viking-* (дсканд. *vikingr*) або дсканд. *hvíkingr* ‘білявий, шляхетний» > псл. **vitędзь*, стсл. *vitизь* ‘лицар’, укр. *витязь*, Vermeer, 2008, с. 516; Shevelov, 1964, с. 340; ЕСУМ, 1, с. 385; ЕСУМ 2, с. 475. Ю. Шевельов (1964, с. 345, 347) називає Зпал надлишковою та тією, що порушує принцип внутріскладової гармонії, з якого вона виростає, однак (очікувано) отримує у відповідь опір системи і поступово втрачає свої позиції; крім внутрішніх чинників він припускає також зовнішні. Зоною поширення були ті слов’янські терени, які тісно взаємодіяли з алтайськомовними племенами (з аварськомовною людністю взаємодіяло мовне утворення, з якого постала сучасна чеська, з аварсько- та болгарськомовною – мови Балканського півострова, як-от мовні утворення, пізніше знані як сучасні сербська, хорватська, македонська,

болгарська та словенська відповідно) і характеризувалися престижем, адже були «відносно найбільш цивілізованими та активними слов'янськими племенами» (Shevelov, 1964, с. 346–347, Шевельов, 1979/2002, с. 84). Південно-західний слов'янський ареал виокремлено як епіцентр проникнення Зпал в польську та словацьку, де відсоток дещо нижчий, а також у полабську та лужицькі мови (північно-західні племена) та українську, білоруську, російську (північно-східні племена), де Зпал засвідчено найслабше³⁵ (Shevelov, 1964, с. 346–347). Закономірно, в українській та білоруській мовах відсоток слів (серед усіх, що дотривали до сьогодні) зі зсувом уперед відносно низький: 20% і 19% відповідно; ще нижчий відсоток у верхньо- та нижньолужицькій – 14% і 12% відповідно (Shevelov, 1964, с. 345–346). На східнослов'янських теренах найслабший розвиток Зпал панував в мовленні племен крайньої півночі та (здогадано) сходу, пор. дрос. *jatvjagъ*, але зхукр. *jatvjazъ*; ряз. *otĕk* ‘батько’, ком. *otik* ‘чоловіча стать (тварини)’; укр. *глек* (від псл. **gъlĕkъ*) (Shevelov, 1964, с. 346). Чи це означає, що взаємодії східнослов'янських племен із тюркськими племенами було в цьому разі недостатньо? Як було згадано в 1.3.1, у Полтаві знайдено багате поховання, вочевидь, VII ст., яке нагадує аварські поховання і яке приписують Курвату, а Велика болгарська імперія Курвата, що об'єднувала онгузів, куртігузів та болгар, зачіпала не лише Полтаву, а простягалася насамперед «вздовж усього північного узбережжя Чорного моря» (Pohl, 2018, с. 322–323). Пізніше, внаслідок хозарських та арабських набігів, столицю каганату було перенесено на Волгу, проте бл. 800 року для візантійців булгари були «основним північним союзником та ворогом», який контролював берег Чорного моря (Pohl, 2018, с. 325–326).

Слід також згадати гіпотезу, яка стискає хронологічні межі так званої Зпал до праслов'янського діалекту на час до розпаду праіндоєвропейської мови або відразу після цього, тобто до ранньої праслов'янської мови (Lunt, 1981, с. 38), – і, попри свою дискусійність, може врівноважити деякі теоретичні суперечності описані вище. Ця гіпотеза зводить час постання Зпал до зміни псл. **s > *X* (вочевидь, **s₂*, за

³⁵ Високий відсоток у літературній російській (62%) пояснюють назагал рясною кількістю запозичень з болгарської (Shevelov, 1964, с. 345–346).

Andersen 1968) після *i, u, r, k*, формування велярної артикуляції фонем **/x/*, про які йшлося вище, та, безперечно, до перших палаталізацій велярних (Lunt, 1981, с. 38). Згідно з цією інтерпретацією, тенденції до внутріскладової гармонії порушено не було. Загалом, ідеться про те, що перехід іє. **k̄/*ḡ > *c/*dz* відбувся до зміни **s* після **i, *u, *r, *k*, а відтак можливими були форми «*picātei* (< **pik̄*, cf. стсл. *п̄сати* ‘писати’)» поруч із **pisātei > *piXātei >* псл. **p̄xati* (Lunt, 1981, с. 25, 38). Оскільки після спрощення **c/*dz > *s* та появи фонем **X* («[+високий], із [-заднім] варіантом перед передніми голосними чи йотом та [+заднім] перед голосними заднього ряду»: **/piXātei/ vs. */piXēte/*, 2мн.теп, з фонетичними варіантами [p̄ixete], [p̄iṣete]³⁶) мова не мала палатальних велярних, ця зона була відкрита для нововведень, але за моделлю зміни **s > *X* (Lunt, 1981, с. 25–26). Фактично, Г. Лант трактує Зпал як **[k]/*[g] > *[k̄]/*[ḡ]* після **ī/* (із наступним назальним приголосним) перед **/ā/, *ē/, *ī/, *ȳ/³⁷*, відкрити до фонологізації у майбутньому (Lunt, 1981, с. 26–28).

Для судження Г. Ланта (Lunt, 1981, с. 38) визначальним є також напрям Зпал: як і праіндоєвропейська зміна **s* після **i, *u, *r, *k*, Зпал була формою прогресивної асиміляції; пор. з основними фонологічними перетвореннями, що зайшли в останній період праслов'янської мови. Він вважає, що, хоча Зпал перестала бути продуктивною задовго до появи писемних пам'яток старослов'янською мовою, попередньо засвоєні чергування «продовжували діяти в деяких словотвірних моделях» (Lunt, 1981, с. 39). Зпал була активна при відмінюванні іменників чоловічого та середнього роду з основами на *-ō-* (*-jō-*) та жіночого з основами на *-ā-* (*-jā-*), якщо «корінь закінчувався на **k* (та, ймовірно, **g*)» та вплинула на зміну **k* у суфіксах (Lunt, 1981, с. 38; див. основи іменників у Жовтобрюх та ін., 1980, с. 122 і далі). Щодо проблеми переходу **-ing-* > **-ežь*, Г. Лант витлумачує її у світлі аналогій, припускаючи, що запозичення на **-ing-* вписалися в наявну в праслов'янській формулу (Lunt, 1981, с. 38). У випадку дієслів, то вони дали

³⁶ Не плутати з **/peisjete/*, 2мн.теп (< іє. **pik̄, *peik̄*) (Lunt, 1981, с. 26).

³⁷ Не цілком зрозуміло, чому Г. Лант звертається до **ȳ*, а не **ī* адже псл. **y* (< псл. **ī*), як прийнято вважати, з'являється в останні століття слов'янської прамови незадовго перед її розпадом (див. Shevelov, 1964, с. 267). Тим паче, що Г. Лант припускає серію змін на пізніших етапах Зпал, що ведуть до втрати **ḡ* перед високим заднім голосним огубленої артикуляції, як-от у псл. **lig-yk-aS > *[liḡyk-] > *[liḡyk-] >* стсл. *льгьк-* (Lunt, 1981, с. 27).

«дієслівно-словотвірні чергування k/g з k'/g' , які було узагальнено, щоб вони могли допасуватися до x (що чергувалося з s чи $\check{s}$ відповідно до діалекту) за тих самих умов» (Lunt, 1981, с. 38). Не маючи достатніх доказів для встановлення абсолютної хронології, Г. Лант пропонує II–III ст. або після VII ст. для Зпал (з її фонетичними варіантами $*k'/*c'$) та припускає продуктивність Зпал «навіть після того, як Іпал почала діяти» (Lunt, 1981, с. 37–38). Це можливе лише за умови, якщо розрізнення йшло за позицією велярного: форма Зпал $*atikē$ (voc.sg), з велярним перед передньорядним голосним перейшла в псл. $*otъce$ (Іпал), тоді як становище $*atikā$, gen.sg, залишилося те саме та в осягу фонемі $*/k/$ (Lunt, 1981, с. 27–28). У визначенні хронології дослідник також спирається на брак вказівок щодо часу завершення зміни іє. $*k', *g' > *s, *z$ і розпаду артикуляції $*X$ на $*\check{s}$ і $*x^{38}$, апелюючи, зокрема, до схожості слов'янських і литовських рефлексів (теза А. Мейє) (Lunt, 1981, с. 38). Можливо, Г. Ланту не була відома стаття Г. Андерсена (1968) на тему піє. $*s >$ псл. $*x$ після $*i, *u, *r, *k$. У ній він (Andersen, 1968, с. 176–183), врахувавши семантичні, морфемні та фонологічні чинники, обґрунтував фонологізацію псл. $*/x/$ (ототожнення піє. $*k'$ з s_1 із наступною опозицією $s_1 : s_2$ після $*i, *u, *r, *k$ та фонологізацією $*x : *s$), а також пояснив причини появи пбалт. $*\check{s}$ (< піє. $*s$) (ототожнення піє. $*k'$ з s_2), тобто показав різні шляхи розвитку праіндоєвропейської фонемі в праслов'янській та прабалтській мовах. Щодо періодизації, Г. Андерсен (1968, с. 176–177, 180) припускає дію правила нейтралізації опозиції $*x : *s$ «після обструентів і назальних та перед обструентами» в праслов'янську добу (ідеться, вочевидь, так само про праслов'янську останньої доби 1–600 н.е.). У всякому разі окреслити цим точні часові межі Зпал практично неможливо. Якщо прийняти гіпотезу Г. Ланта, можна погодитися, що загальне правило Зпал зародилося в доісторичні часи, дотривавши до часів історичних (свідчення VII–VIII ст.; не пізніше, ніж початок IX ст. для стсл.) (cf. Lunt, 1981, с. 37–38).

³⁸ Пізня поява $*x$ оприявнюється, зокрема, через брак свідчень щодо формування інфінітива з «коренем на $*-x-$ + $*-ti-$ » (cf. Lunt, 1981, с. 71).

Загалом, розвиток і засяг Зпал є питаннями, які потребують окремого дослідження. Для цієї розвідки важливим є те, що теза про втілення алтайської фонологічної моделі в напрямі Зпал, принаймні для говорів української мови, виявилася слабкою. Непослідовність рефлексів, яку складно пояснити зовнішнім впливом, аж до розміщення Зпал на шкалі раннього праслов'янського явища, схиляють до потрактування рефлексів цієї палаталізації велярних як явища питомого.

Алтайська теорія загалом досить контроверсійна. Зрештою, пояснити «праслов'янські приголосні» сучасними алтайськими голосними неможливо – прототюркська вокальна гармонія зазнавала хронологічних і лінгвогеографічних змін, а палаталізація в певних оточеннях сучасній мові не обов'язково означає палаталізацію в тих же умовах тисячу триста років тому (Stachowski, 2020, с. 124). Було б помилковим переносити опозицію за палатальністю $k' : k, g' : g, l' : l$ із сучасної турецької мови на ситуацію в старотюркській, до того ж, ми не можемо стверджувати існування складового сингармонізму в старотюркській мові «навіть сьогодні» (Stachowski, 2020, с. 125), так само в контексті так званої аварської вимови праслов'янської.

Під сумнів теорію алтайського впливу ставлять фактичні дані зі слов'янських і неслов'янських мов. Зокрема, структурно різні праслов'янська та давньоаяпонська на певній стадії свого розвитку послуговувалися принципом відкритого складу попри відсутність взаємних міжмовних контактів (Shevelov & Chew, 1969, с. 253, 258). Принцип відкритого складу вилився в обох мовах у такі схожі риси, як: палаталізація $*t, ombin$ (втрата слабких i, u у старояпонській)³⁹ / втрата слабких ерів у праслов'янській, монофтонгізація i - та u -дифтонгів, постання носових голосних, сліди вокальної гармонії, помітний розвиток протетичних глайдів «у час, коли тип складу був C+V», палаталізація приголосних, «африкатизація палаталізованих дентальних» (Shevelov & Chew, 1969, с. 272–273). Подібності між праслов'янською

³⁹ «Комплекс змін на межі поєднання тісно зв'язаних між собою комбінацій морфем» зазвичай у складах із i, u доби Нара, пор. форми на зразок *saki-tachite* > *saidat(t)e, shi-Fito* > *shūto*; це стало «найранішим зломом у стабільності» голосних i та u з наступною «частковою втратою i та u » в добу Хаян, що вплинуло на перекшталтування структури японського складу (Shevelov & Chew, 1969, с. 260–261).

та французькою до XVI ст. на зразок спрощення груп приголосних, «монофтонгізація нисхідних дифтонгів», усунення подвоєнь, зникнення кінцевих назальних приголосних та виникнення носових голосних звуків, також перебувають у повній відповідності до тези про типологічні паралелі та внутрішньосистемну мотивацію явищ (Martinet, 1952/1970, с. 326; Shevelov & Chew, 1969, с. 252).

1.4. Висновки до розділу 1

Обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії є фонологічно реальним об'єктом, що існує в діяхронії та полягає у вирівнюванні тональності в межах складу у зв'язку з розрізнявальною ознакою [$\pm$ бемольності] голосного передовсім на рівні зовнішньої репрезентації (пор. Honeybone, 2019b, с. 90; 2019a); йдеться насамперед про високу тональність. Обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії не лише допускає постання звукозміни, а й запобігає вилученню певного явища з граматики (пор. щодо фонотактики Honeybone, 2019a, с. 25; див. 3.3).

Ідею про існування праслов'янської тенденції до гармонії складу, яка полягала на зближенні ознак приступу та ядра за критерієм [$\pm$ м'який] вперше запропонував Р. Якобсон (Jakobson, 1929/2002a). Згодом її розвивають у дальших славістичних студіях. Найактивніша фаза принципу внутріскладової гармонії для слов'янських говорів, як вважають, припала на період V–VIII ст., із «запізнілою» дією в X ст. (див. Vethin, 1998, с. 34; Shevelov, 1964, с. 255–256, 502). Це більш-менш збігалось в часі з контактами слов'ян з алтайськомовними кочівними племенами аварів, протобулгар та хозар, мові яких були властиві гармонія приголосних, палатальна гармонія голосних, лабільна гармонія та деякі фонемні, нехарактерні на той час праслов'янській. Однак під сумнів теорію алтайського впливу ставлять кілька фактів:

1. На відміну від алтайських велярних алофонів, праслов'янські велярні змінили свою якість, а не палаталізувалися (Vošek, 2014, с. 334; Stadnik, 2001, с. 181–182).
2. Наслідування низки алтайських фонем (як-от **l'*, **n'*, **r'*), імітація вимови «престижної» алтайської вимви праслов'янської і фонотактичних засад (обмеження коди складу) (див. Galton, 1994, с. 83), мали б відбивати структурну інтерференцію четвертого рівня за п'ятиступеневою шкалою Томасон-Кауфмана (Thomason & Kaufman, 1988). Така інтерференція передбачала б сильний вплив чужомовних слів зокрема в межах базової лексики, чого сучасні слов'янські мови не засвідчують, за винятком хіба рез'янського говору, що був під сильним тюркським впливом (cf. Grenoble, 2010, с. 582; див. де Куртенэ, 1875, 1877). На відміну від нього, праслов'янська система не демонструє типової для тюркських мов вокальної гармонії (див. де Куртенэ, 1875, 1877).
3. Збереження в праслов'янській палатального сибілянта в **byšę* Зрl.aog поруч із **бухъ* 1sg, тобто перехід іє. **s* > **x* перед заднім *й*, можна пояснити не алтайським впливом (cf. Galton, 1994, с. 83), а через співвідношення ознак *компактний* vs. *дифузний* і *перерваний* vs. *суцільний*, як це робить Г. Андерсен (Andersen, 1968). Цікаво, що за напрямом іє. **s* > **x* та Зпал збігаються (cf. Lunt, 1981).
4. Фактичні дані зі слов'янських і неслов'янських мов, як-от типологічні збіги з давньояпонською, де «більшість основних звукозмін у японській мають свої точні або приблизні відповідники в історії праслов'янської мови», та французькою до XVI ст. (Martinet, 1952/1970, с. 326; Shevelov & Chew, 1969, с. 252, 271), схиляють до думки про брак безпосереднього зв'язку праслов'янської тенденції до внутріскладової гармонії та алтайським акцентом.

РОЗДІЛ 2

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА КРИВОРІВНЯНСЬКОЇ ГОВІРКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБМЕЖЕННЯ ЗА ТЕНДЕНЦІЄЮ ДО ВНУТРІСКЛАДОВОЇ ГАРМОНІЇ

Криворівня – село Верховинського району Івано-Франківської області, розташоване на теренах південно-східного гуцульського говору в межах України (див. карти: Жилко, 1958; Janów, 1992, с. 57) та, умовно, в центрі гуцульського говіркового ареалу як такого, якщо взяти до уваги румунські терени (див. мапу українських говорів К. Кисілевського ([рік?], с. 15); пор. мапу І. Зілінського (1933)). Перші письмові згадки власне про село датують 1615-м роком (Зеленчук 2019, с. 4). Раніші розвідки орієнтувалися на 1719-й рік, коли було зафіксовано переміщення криворівнянської церкви Різдва Пресвятої Богородиці «з присілка Заріччя на теперішнє місце» (Домашевський, 1985, с. 293), або на 1654 рік як на першу писемну фіксацію назви села (Гуцульщина, 2004, с. 221). У церковних метричних книгах XVIII століття – найраніших криворівнянських пам'ятках, що дотривали з 1775 року до сьогодні, натрапляємо на запис *Krzyworównia 1775, Lib 1775*. Через Криворівню протікає р. Чорний Черемош (Домашевський, 1985, с. 294). Етнографічно село належить до так званої Галицької Гуцульщини (Домашевський, 1995, с. 6–7, карта). Нижче відзначимо деякі ознаки говіркового ареалу, одиницею якого є криворівнянська говірка, та зробимо короткий огляд праць із дослідження цих теренів.

За більшістю ознак криворівнянська говірка належить до говірок південно-східної частини гуцульського говору, як їх окреслив Я. Янів (Janów, 1992, с. 55–56) станом на літо 1934 року. Зокрема, за його спостереженнями, східна частина засвідчувала збереження тих архаїчних рис фонологічного та морфологічного рівня, які здебільшого зникли на заході. Менш архаїчна з погляду фонетики та морфології, західна частина водночас демонструвала більш архаїчне словництво, тим часом як

східна частина рясніла лексичними запозиченнями з румунської мови (Janów, 1992, с. 56). Якщо зрозуміло, де автор визначає межу між заходом і сходом всередині говору (верхній Прут – Бистриця Надвірнянська, або «Ворохта – Надвірна»), адже це проартикульовано в кількох місцях статті і на це можна опертися (Janów, 1992, с. 56, 60), то з межею між півднем і північчю значно складніше – Я. Янів, вочевидь, не вважає за потрібне її окреслювати. Залишаючи питання північної ізоглоси для майбутніх досліджень, зауважмо, що у вокалізмі південно-східних і вокалізмі південно-західних гуцульських говірок зафіксовано низку відмінностей, серед яких, зокрема, різне відбиття рефлексу **a:*: пд.-сх. *pszenycia, nedila* vs. пн.-зх. *pszenycie, nedile*; **ja:*: пд.-сх. *jema, jeblyko* vs. пн.-зх. *jama, jablyk*; історичного **o* в закритому складі: пд.-сх. *byp, wys* vs. пн.-зх. *bib, wiz*; приголосних перед етимологічними **i, *e, *b, *i'*: пд.-сх. *tiepier*⁴⁰, *spati* vs. пн.-зх. *teper, spaty* (Janów, 2001, с. XVIII). У цьому дослідженні під південно-східним гуцульським анклавом ми розуміємо власне гірські терени Карпат, верхня межа яких проходить за умовною лінією Кривопілля – Волова – Брустури – Річка – Яворів – Білоберезка. Такий поділ повинен також більш-менш відповідати невеликому східногуцульському засягу, що, згідно з Я. Яновим, зберігає сліди архаїчних фонологічних та морфологічних змін і чия говірка є одним із фокусів нашого дослідження. Нашу увагу зосереджено передовсім на явищах фонологічного рівня у зв'язку з тенденцією до внутріскладової гармонії в її історичному розвитку.

Нижче в підрозділі 2.1 подано короткий огляд досліджень південно-східної частини гуцульського говору другої половини XIX – середини XX ст. У 2.2 запропоновано загальну картину криворівнянського вокалізму з погляду дії тенденції до внутріскладової гармонії. Аналіз основних рис криворівнянської говірки підкріплено даними південно-східного говірного ареалу, зафіксованими в розвідках XX ст. Цей підхід сприяє як кращому розумінню обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії на сучасному фонологічному зрізі говірки, як і на давніших часових зрізах. У підрозділі 2.3 розглянуто етнографічні, лексикографічні

⁴⁰ Зіст. із підсх. *têpêr* (Janow, 1928, с. 267).

та художні тексти XIX–XXI ст., які містять дані криворівнянської говірки, що підтверить деякі наші спостереження щодо пов'язаних із тенденцією явищ та дозволить підступитися до реконструкції «портрету» говірки в діахронії. Розділ завершується невеликим підсумковим підрозділом – 2.4.

2.1. З історії досліджень гуцульського говору

Одними з перших наукових праць, які відбивають мовну ситуацію в гуцульських говірках, є праці лексикографічного характеру, укладені в другій половині XIX ст. І хоча тенденція до внутріскладової гармонії на той час не є ані об'єктом, ані предметом їхнього аналізу, цінною є увага до гуцульських говірок, передовсім «південно-східних». Зокрема, І. Верхратський (1877) фіксує у своєму словнику гуцульські лексеми, вірогідно, південно-східного гуцульського походження, адже їх було зібрано також біля Черногірського хребта (див. Верх., вступ); пізніше вони увійшли до словника, укладеного Б. Грінченком (1909) (Janów, 1928, с. 259–260; див. Грінч). У 1880-х роках функціонував путівник для туристів по Чорногорі Я. Грегоровіча (Gregorowicz, 1881), написаний польською мовою. Крім докладного опису краю та звичаїв гуцулів, видання містило короткий гуцульсько-польський словничок (див. Gregorowicz, 1881, с. 16–30) – передрук словничка 1880 року, укладеного з деякими помилками (Janów, 1928, с. 259; пор. Gregorowicz, 1880, с. 26–35). Словникова праця Я. Грегоровіча цікава, але відзначається певними узагальненими міркуваннями, браком точності та наукової прискіпливості, наприклад, зігноровано географічну паспортизацію слів. Лексеми з путівника Я. Грегоровіча проторували шлях до «Малоруско-німецького словаря» Желехівського і Недільського (Желеховский, 1886; Желеховский & Недільский, 1886) та «Словарця» у п'ятому томі «Гуцульщини» В. Шухевича (Шух 1908, с. 280–296) (Janów, 1928, с. 259).

На діалектологічний гуцульський матеріал, зокрема з південно-східної частини

говору (див. 2.2), натрапляємо в працях з історичної фонології української мови кінця XIX – початку XX ст. У кінці XIX ст. він є сегментом аналізу більшого цілого – української мови – і згадується спорадично. Першою сміливою спробою системно описати розвиток української фонології «з тяжінням до внутрішньої впорядкованості» став «Очерк звуковой истории малорусскаго нарѣчія»⁴¹ (1876) П. Житецького (Шевельов, 1979/2002, с. 58). П. Житецький (Житецкий, 1876, с. 128) звертає увагу на незначне зближення *e* до середнього *i* після твердого велярного у *he*, *ke*, *xe* підгірського і гуцульського різноріч («*гѣну, кѣну, хѣжа, грѣхе, облоге, крѣчке*»). Ці приклади, однак, не передають притаманної гуцульському говору палаталізації задньоязикового. У додатках до своєї праці П. Житецький подає співанку, записану Навроцьким у Криворівні, проте за наявності засобів для передачі пом'якшення приголосних, а саме через літеру <ѣ> (*здоровѣчко, вітегли*), м'якості задньоязикових він також не позначає, наприклад, *пречівкы*, а не *пречівкѣ* (див. докладніше 2.3.1).

Побіжний загальний огляд граматики гуцульського говору та висвітлення його релевантних фонологічних/фонетичних ознак знаходимо в працях І. Верхратського (Верхратский, 1908, терени Румунії) та І. Зілінського (1914) (cf. Janów, 1928, с. 261). І. Зілінський використовує історичний підхід, кожен рефлекс аналізує в контексті праслов'янської фонемі. На 1920-ті роки припадають польові виїзди Б. Кобилянського та Я. Янова, внаслідок яких з'являються діалектологічні розвідки здебільшого описативного характеру. Зокрема, Б. Кобилянський (1928) описує звукову систему гуцульського діалекту 1922–1924 років, тоді як Я. Янів у своїй статті 1928 року докладно аналізує говірку с. Гринява, хоча й викладає мовленнєвий фактаж, який йому вдалося зібрати під час подорожі 1924 року за маршрутом с.

⁴¹ Ця книжка «була де в чому наївна й застаріла вже на час свого оприлюднення» (Шевельов, 1979/2002, с. 58). Це випливає з деяких тез, що їх поклав в основу свого дослідження П. Житецький. Його розуміння праїндоевропейської та праслов'янської мови пересипане застарілими та спотвореними уявленнями, яких він не осмислив критично, а рівнів фонології, чергування звуків та морфології не було диференційовано; так само він проводить тяглість між північним наріччям української мови та спільносхіднослов'янською мовною єдністю (*русскій праязыкѣ*), звідки виокремилися українська (*малорусское нарѣчїе*) й російська (*великорусское нарѣчїе*) мови; білоруську трактує як частину останньої (Житецкий, 1876, с. 129, 260–273; Шевельов, 1979/2002, с. 58; див. 2.3.1). Помилковість і перекрученість цього уявлення показують три «аксіоматичні твердження»: 1) твердження про початкову єдність трьох східнослов'янських мов не має під собою лінгвістичних підстав, а українська мова (протоукраїнська) виокремилася з праслов'янської на базі двох говіркових масивів: галицько-подільського та киево-поліського (VI–VII ст.); 2) північне українське наріччя дійсно відбиває архаїчні риси доісторичного періоду, проте праслов'янського, а не східнослов'янського; 3) білоруська мова не є діалектом російської, зокрема, північну частину киево-поліського ареалу слід співвідносити з (прото)білоруською мовою, так само як південну – з (прото)українською (Шевельов, 1994).

Чорний Потік – Жаб'є (тепер Верховина) та 1926 року в селах Красноїлля над Чорним Черемошем та Голови, Гринява, Ферескул над Білим Черемошем (Janów, 1928, с. 263), розташованого приблизно за 35 км від Криворівні.

Отже, південно-східні гуцульські говірки стали об'єктом наукового зацікавлення, починаючи з другої половини ХІХ ст. насамперед у межах лексикології. Короткий опис фонетичних особливостей південної частини діалекту залучив до своєї розвідки І. Зілинський (1914), що виглядало як досить надійний і свіжий матеріал. Діалектологічне зацікавлення південно-східними говірками в 1920-их було підхоплено в працях Б. Кобилянського та Я. Янова. Серед значно пізніших досліджень із фонетики південно-східного гуцульського говору вирізняється праця А. Залеського (1973), де охарактеризовано вокалізм південно-західних українських діалектів із залученням результатів польових досліджень деяких гуцульських говірок і спробою систематично-критично опрацювати дотичні до них попередні розвідки, зокрема Я. Янова. Незважаючи на те, що Криворівня фігурує в переліку населених пунктів, чий матеріал вжито в словниках ХІХ ст., позначок, які вказували б саме на криворівнянські дані, немає. Криворівнянської говірки так само не зачіпають згадані наукові праці ХХ ст. Інакшою є ситуація в етнографічних, пізніших лексикографічних і художніх текстах, про що буде в 2.3.

2.2. Обмеження за праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці

Сучасна криворівнянська говірка демонструє кілька тенденцій, пов'язаних із праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії – тенденцію до всеохопного м'якшення (всеохопного пом'якшення, всезагального м'якшення, всеохопної палаталізації, всезагального пом'якшення), звуження й підвищення артикуляції голосного *a* після фонологічно м'якого приголосного (діалектний переголос), обниження голосних переднього ряду, браку цілковитої диспалаталізації

лабіальних і *r'. Кожна з них більшою чи меншою мірою неоднорідна, проте характеризує систему говірки. До ознак говірки с. Криворівня також належать відсутність *укання*, злиття псл. *i та *y, звуження *o, палаталізація задньоязикових, перехід $t', d' > k', g'$. На підставі пильнішого розгляду чотирьох найрепрезентативніших аудіозаписів (з двадцяти чотирьох) ми виокремили низку ознак/тенденцій, які пропонуємо нижче.

Передовсім, криворівнянські приголосні зазвичай виступають як пом'якшені або м'які перед праслов'янськими [-бемольними] голосними та тверді перед праслов'янськими [+бемольними] голосними незалежно від наголосу, як-от:

*i: [pʲetʲi]⁴² 'пити' inf.impf, псл. *piti, ЕСУМ 4, с. 379–380; roz'[bʲelʲi]⁴³ (3pl.pst.perf), псл. *biti, ЕСУМ 1, с. 186–187; [le]st'e 'листя' (n.nom.collect), від псл. *listь ЕСУМ 3, с. 243; [dʲi]s 'десь', псл. *къде + *si/sę, ЕСУМ 2, с. 44; ro'[dʲe]na (f.nom.collect), xu [sʲtʲe]na (f.nom.sg), псл. суфікс *-ina Мельничук, 1966, с. 119;

*ě: [bʲi]l'ε (n.nom.sg.adj), псл. *běľь, ЕСУМ 1, с. 196; [dʲi]vč'i'n'is'ou (n.inst.sg), пор. псл. *děva 'дівчина', ЕСУМ 2, с. 84–85; ѱ [xli]'bu (m.loc), пор. псл. *xlěbь, ЕСУМ 6, с. 181; [tsʲu]l'u'vaѱ (3sg.pst.impf), пор. псл. *cělovati, ЕСУМ 6, с. 258;⁴⁴

*e: [pʲi]č' (f.nom.sg), псл. *pektь, ЕСУМ 4, с. 329–330; [dʲæ]r'iv'iĭ 'деривій' (m.nom.sg), від псл. *dervo 'дерево', ЕСУМ 2, с. 36–37; [tʲe]p'lo (n.sg.nom), пор. псл. *teplь, ЕСУМ 5, с. 547–548; pu[mʲi]'ralo (3sg.pst.impf), пор. псл. *mertь 'умирати', ЕСУМ 5, с. 319;

*ę: [sɪ], псл. *sę; [sʲvʲe]ta (n.nom.pl), пор. псл. *svęto, ЕСУМ 5, с. 200; [pʲet], псл. *pęть 'п'ять', ЕСУМ 4, с. 653; ho[rʲi]č'ka 'гарячка' (f.nom.sg), пор. псл. *goręt- (вторинне утворення *goręt-), ЕСУМ 1, с. 479;

*ь: [o'dʲen], псл. *edinь, *edьnь 'один' ЕСУМ 4, с. 159; do_ 'ca[rʲ]kvi (f.gen.sg), пор. псл. *cьrьku 'церква', ЕСУМ 6, с. 241; z_ [vʲe]'r'x'yu 'з верхів' (m.gen.pl), пор. псл. *vьrьxь, ЕСУМ 1, с. 361;

⁴² У квадратних дужках на позначення палатлізованості та палатальності вживаємо значок ʲ згідно з правилами IPA (<https://www.internationalphoneticalphabet.org/ipa-sounds/ipa-chart-with-sounds/>; пор. табл. IPA в Ladefoged & Disner, 2012).

⁴³ Тут і далі, як зазначено на початку праці, для розрізнення алофонів твердої фонемі /v/, а також м'якої фонемі /l/ послуговуємося позначками [l] / l' та [v] / l. Те саме стосується фонем /s/ і /tʲ/.

⁴⁴ У гуцульському говорі давній *ě зазвичай відтворено звуком i: 'jixatə, 'virətə, 'mir'etə, 'r'iwka, grɪx, l'is (Кобилянський, 1928, с. 30).

*o: '[rʲi]z'n'ε (n.nom.pl), від псл. *orzьnъ, ЕСУМ 5, с. 93; '[pɪ]d'εmo (2pl.fut.perf), пор. псл. *po- ЕСУМ 4, с. 465; [sto]'jε 'стоять' (3pl.pres.impf), пор. псл. *stojati 'стояти', ЕСУМ 5, с. 430–431; [bo]hato 'багато', пор. псл. *bogaty 'той, хто має великий наділ', похідне утворення від *bogъ 'доля, майно, багатство', ЕСУМ 1, с. 109;

*o: [su]'da, псл. *soda (від sь 'цей'), ЕСУМ 5, с. 493; [ru]'bajut (3sg.pres.impf), пор. псл. *rɔbь 'руб, край предмета (відрубане); одяг (підрублене, підшите)', ЕСУМ 5, с. 131; [ru]'kamε (f.inst.pl), пор. псл. *rɔka, ЕСУМ 5, с. 137; na'ro[bʲu]t 'нароблять' (3pl.fut.perf), див. псл. *-ot, cf. Жовтобрюх, 1980, с. 204;

*ь: '[do]š'ku (f.acc.sg), пор. псл. *dьska, *dьsць-ka (< *dьsk-ьka), ЕСУМ 2, с. 117; '[drʲε]va, псл. *drьva ЕСУМ 2, с. 131; '[ho]rda, пор. псл. *gьrdь, ЕСУМ 1, с. 564;

*u: '[dru]ha, псл. *drugaja, Sławski 4, с. 271; '[lʲu]b'ju (1sg.pres.impf), пор. псл. *ljubiti 'мати схильність; відчувати симпатію до когось; бажати', ЕСУМ 3, с. 320; [du]'š'a (f.nom.sg), псл. *duša, ЕСУМ 2, с. 150.

Різні дані щодо пом'якшення можна добачити в описах південно-східного гуцульського ареалу. Якщо приклади Я. Янова, зібрані на південно-східному гуцульському обшарі на початку ХХ ст., засвідчують зм'якшення перед [-бемольним] голосним e («yd'|et, ny^ε met'e svaryt'ї, d'eh»; ut'ekl'e', pɪ'et'ero, z n'en'εц, za m'o'em (Janów, 1992, с. 56; 1928, с. 267)), то приклади південногуцульських говірок А. Залеського майже не виявляють напівм'якої артикуляції приголосного, якщо не враховувати цитувань праці Я. Янова (див. Залеський, 1973, с. 45).

Із погляду історичної фонології, всеохопне пом'якшення приголосних перед «голосними переднього ряду в усіх слов'янських діалектах було останньою ланкою в серії змін, які завершилися внутріскладовою гармонією»; ця запізніла зміна випала на час, коли в пізній праслов'янській зіштовхувалися «протилежні тенденції» (Shevelov, 1964, с. 502). Цим пояснюється її невикінченість або пізніший перегляд на певних слов'янських теренах (Shevelov, 1964, с. 502). Базове розрізнення в пом'якшенні приголосних перед голосними переднього ряду для двох основних говіркових масивів української мови полягає в тому, що, якщо на північних теренах

палаталізація приголосних розвинулася перед усіма передніми голосними і зберігає передовсім оригінальний праслов'янський стан, то на південно-західних вона відбувається перед усіма передніми голосними, за винятком *e, тобто перед *i, *ě, **ė*, *ь (Shevelov, 1964, с. 496, 502). Як потвердження цієї гіпотези Ю. Шевельов (1964, с. 496) наводить опозиційну пару пд.-зх. *лен* супроти пн.-сх. *л'он*, псл. *lьnъ, ЕСУМ 3, с. 346. Оскільки повноголосий *e* мав би розвинутися в цьому слові після занепаду ерів, тобто в середині XII ст., а диспалаталізація приголосного перед *e* припадає на XIII ст., цей приклад нічого не каже про давнішу твердість приголосного перед *e, проте потвердить тверду вимову приголосного перед *e* (< *ь) на південних українських теренах (cf. Шевельов, 1964, с. 496). Якщо погодитися, що на півночі української мови палаталізація відбувалася перед усіма передніми (небемольними) голосними, а на півдні, натомість, – перед усіма передніми голосними, крім *e*, виглядає вірогідним, що в розвитку всеохопного м'якшення криворівнянська говірка (крив. [l']an vs. пд.-зх. *len*) пішла разом із поліськими говірками, які пом'якшували приголосні перед усіма небемольними голосними. Однак деякі історичні факти можуть підважити тезу про наявність первісної (до XIII ст.) «палаталізації приголосних перед *e*» лише в сучасних північно- та південно-східних українських говірках (див. Shevelov, 1964, с. 494–496). Із цього погляду цінні записи містить Пс XII⁴⁵ – пам'ятка, що походить із південноукраїнських мовних теренів, як нам вдалося встановити (див. 3.1.2). В деяких випадках вона виявляє поплутування *ě* з *e*: літер <ь>, <е> вжито на місці етимологічного *ě*, а написання з <ѣ> характеризує слова з етимологічним *e*. Під ту добу звуковим репрезентантом <ѣ> був *é*, що вимагав пом'якшеного попереднього приголосного (Шевельов, 1979/2002, с. 263–264). Таке помішання складно пояснити лише збіжністю артикуляції голосного. Найімовірніше, йдеться про сукупність факторів, а отже, про палатальну/палаталізовану артикуляцію попереднього приголосного, що відбувалася як перед звуковими репрезентантами <ѣ>, так і перед звуковими репрезентантами <ь>, <е> (як це спостерігаємо в криворівнянській говірці). Звідси

⁴⁵Колоквіально знаний як «“гарвардський” Псалтир» (Altbauer&Lunt 1978, с. ix), адже він належить до колекції бібліотеки Гарвардського університету (Кембридж, США).

впливає, що, або ця пам'ятка відбивала рису говірок, що лягли в основу криворівнянської говірки, або рису більшого кола південноукраїнських говірок, однак в кожному разі йшлося б про палаталізацію перед *e* (< *e, *ь) в південноукраїнських говірках XII ст. Сліди палаталізації подибуємо також у кодексі Ганкенштайна, що його характеризують південноукраїнські мовні ознаки та чий так званий основний текст датують або кінцем XII – раннім XIII ст., або початком XIII ст.; у цій пам'ятці спостерігаємо несистемний вжиток <є>, <ь>, який складно пояснити пом'якшенням, зав'язаним на певних позиціях, або пом'якшенням, приписуваним лише одній із букв <є> чи <ь> (Кисілевський, 1953, с. 18–19, 35; Гнатенко, 2021; див. Шевельов, 1979/2002, с. 234). Тож Пс XII не є ізольованим у контексті інших історичних пам'яток.

Що стосується хронології явища всеохопної палаталізації на східнослов'янських теренах, її визначають «приблизно після дев'ятого століття» (Shevelov, 1964, с. 501). Опозиція за м'якістю/твердістю посл. **l'*, **r'*, **n'* десь у VI–VII ст., а тим паче втрата носового *ę (не занепад єрів) у X – ранньому XI ст. послужили основою для датування початку фонемного пом'якшення приголосних зломом X–XI ст.; пор. посл. *rędъ > *rjadъ* 'ряд' vs. *radъ* 'радий' (Shevelov, 1964, с. 216–217, 498). Отже, всеохопне м'якшення приголосних перед небемольними голосними повинно було відбутися в українській мові до деназалізації *ę > 'а, але після IX ст., тобто в X ст. (Shevelov, 1964, с. 489–502; Шевельов, 1979/2002, с. 187, 501). У своїй пізнішій праці 1979 року Ю. Шевельов (1979/2002, с. 187) пропонує датувати деназалізацію носових у протоукраїнських діалектах серединою X ст., наводячи як приклад брак назальних рефлексів у християнських іменах на час отримання Хрещення: «форма *Andrěi* не перейшла в ⁺*Udrěj* чи ⁺*Jadrěj*, а *Aleksandr-* – в ⁺*Oleksudrъ* чи ⁺*Oleks'adrъ*», також Костин'тина Син. Патер. XI ст., присвійний прикметник *костинтинъ* Лавр. Єв. XII ст. Це, вочевидь, означало б, що всеохопне пом'якшення зайшло у X ст. до того часу.

Розгляд криворівнянської вимови, що демонструє пом'якшену артикуляцію перед [-бемольними] голосними, які в сусідніх говорах поєднуються з

диспалаталізованими приголосними, та писемних пам'яток спонукає до висновку, що зворотний процес диспалаталізації оминув криворівнянський мовленнєвий обшар, вочевидь, поступившись праслов'янській тенденції до внутріскладової гармонії. Усунення зм'якшення, усталеного лише фонетично, могло відбутися лишень тоді, коли тенденція до внутріскладової гармонії перестала бути активною (Shevelov, 1964, с. 496–497). В українських говорах процес диспалаталізації приголосних «перед передніми голосними *e* (< *e*, *ь*), а тоді *i*», тобто «усунення артикуляційного ускладнення, яке не було виправданим фонематично», стався в XIII ст. (Shevelov, 1964, с. 496). Учасі у втраті палатальної вимови не брав ять, який до XIV ст., як припускає Ю. Шевельов (Shevelov, 1964, с. 496), був *ie*-дифтонгом, та *ę, що до того часу перейшов був в *'a*. Загалом, палаталізація виявляла більшу стійкість перед голосними непереднього ряду, «тобто в позиціях, в яких функційне навантаження було більшим» (Shevelov, 1964, с. 496).

На тлі цього та спостереження про переважний брак палаталізації приголосних перед *i, *e, *ь на північному заході гуцульського говору на початку XX ст. (див. Janów, 2001, с. XVIII), зробімо узагальнення про кореляцію між обниженням артикуляції [-бемольних] голосних та дією принципу внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці. Артикуляція голосних переднього ряду часто зосереджена на обниженому відповіднику: крив. *ut* '[a] *kla* 'втекла', [dʲæ]s 'it ^k 'десять', [tʲa]ta 'тета', [dʲæ 'la]⁴⁶ko 'далеко' (але [dʲɛ 'læ]ko з підвищенням артикуляції голосного першого складу), [tʲsa]r 'kv 'церкви', [pʲe]u 'пив', pu 's[tʲɛ]lo 'пустило', [mʲɛ]sku 'миску', [dʲa] 'де', [ʃɛ]t 'i 'шити', [zɛ]l 'e 'жили', 'z[nʲa]slo 'знесло', а крив. [ɛ] 'd 'at 'іде', [ɪ]s 'із', [ɪ] 'm 'eu 'взяв, схопив', [ɪmʲ 'nʲe] 'ім'я' (acc.sg) свідчать про межі поширення явища обниження голосних перенього ряду на початковий склад слова з *i та про перехід у кожній позиції. Останнє збігається, зокрема, з ранішими даними південно-східних гуцульських говірок початку XX ст., де вимову початкового *i* відзначено як *ɪ*, *ɪ*^e (близький за звучанням до рум. *î*): *yu* 'an, *yz doŋk* 'ou, *yst* 'ym, *potr* 'afytī *yt xaki*, *y^ehrati*, *y^erstyti* 'хрестити') (Janów, 1928, с. 268–269; щодо

⁴⁶ Легке пом'якшення в обох випадках.

Криворівні див. карту: Janów, 1992, с. 57).

Обнижений вияв фонем /e/ в системі криворівнянської говірки розходиться з формулою А. Залеського про непритаманну обнижену артикуляцію тим незначним південногуцульським говіркам, «у яких ще зберігається ледь помітне пом'якшення приголосних перед голосним *e*, яке зумовлює, своєю чергою, вищий власний тон голосного» (Залеський, 1973, с. 81). Це ж засвідчують приклади з південногуцульської гринявської говірки⁴⁷, у яких обнижена артикуляція *e* зміцнює «палатальність попереднього передньоязикового приголосного», пор.: *tr'e^ata* 'третя', але *tr'etyĭ*, *he^adam*, *he^ana* || *he^ana*, але *z n'en'êu* (Janów, 1928, с. 267). Тимчасом у препозиції до палатального звука гринявський *a* набуває більш верхньої та переднішої артикуляції у звукові *â*, що може сягати *e^a* (*tâĭ > te^aĭ*), *zâ'yhr'âĭ* (Janów, 1928, с. 264). Звук (< *e >) *ĭa > a* піднімається значно вище, порівняно з 'а (з *a): *uz'èti*, *horšy^e* 'горнята', *proklík'is'â zemn''â* 'дуже проклята земля' vs. *na palc''âx*, *molod'yc'â* (Janów, 1928, с. 264–265). Тож цілком імовірно, що рушійною силою до загального обниження артикуляціїправили диспалаталізаційні процеси, що насувалися з півночі, загрожуючи усуненням палаталізації перед небемольними голосними. Зміщення [-бемольної] артикуляції вниз посприяло закріпленню пом'якшеної фонетичної позиції приголосного перед *i, *e, *ь, припадаючи, можливо, десь на XIII ст. Загальне обниження не мало б позначитися на внутрішньому рівні репрезентації.

У гуцульському говорі звук *l* має обнижену вимову і часто звучить як *e*, а фонема /e/ в основному своєму вияві реалізується через обниження та відкриття артикуляції в напрямі до *a*, який іноді ідентифікують як фонему /ă/ (Матвіяс, 1990, с. 86–87; Залеський, 1973, с. 23; Жилко, 1958, с. 92). А. Залеський припускає такий порядок змін: артикуляція наголошеного *l* зміщується в напрямі до *e* або зливається з ним; аби уникнути «занепаду розрізнення цих двох фонем» і «зберегти фонологічну дистанцію між обома протиставними компонентами», останній артикуляційно зближується з *a* (Залеський, 1973, с. 24). Обнижені маніфестанти

⁴⁷ Згідно з Я. Яновим, говірка с. Гринява «і сусідніх» (Janów, 1928, с. 264). Про які сусідні говірки йдеться, не вказано.

фонем /l/, /e/ в наголошеній позиції найповніше проявляються «після губних і сонорних», передовсім у постпозиції до *l*, *r*, також після велярних *k*, *x* на зразок *spe"ш*, *'pe"ба*, *запас 'к'е"* (Залеський, 1973, с. 24; Шило, 1957, с. 201). Це, зокрема, підтверджує крив. *d'i* [v^jæ]sɪ (2sg.imp), з обниженням рефлексом псл. *у після губного в поєднанні з континуантом псл. *i після дентального в межах слова.

А. Залеський узагальнює нейтралізацію фонемної опозиції /l/ ~ /e/ для ненаголошеного вокалізму всіх південно-західних говірок із боку звукового поля виявів обох фонем (Залеський, 1973, с. 49–50). Порівняно, наприклад, із наддністрянським, в гуцульському говорі фонема /l/ зазнає значного обниження і найчастіше до голосного «передньо-середнього ряду середнього підвищеного підняття» *e'*, досить нерідко також до *e* – голосного «середнього підняття переднього трохи переміщеного до середини ряду» (Залеський, 1973, с. 20). На цю зміну вказують, між тим, приклади з Галицького Євангелія 1261–1301 (*достоїнь*, *пръменеть от чаша си*), Часослова XIV ст. (*принече*), молдавських грамот XIV–XV ст. (*ωхерны*, *не порвише*) та марамороських грамот XIV–XV ст. (*Dominus Vasselius, Johannes Filius Makzem, Creva*, що є назвою села Крива) (Залеський, 1973, с. 26; Ярошенко, 1931, с. 278). На розвиток високо-обниженої ([ɪ^ɐ]) та середньо-підвищеної ([e']) артикуляції фонем /l/ (< *i, *y) міг вплинути тиск із боку артикуляційно й акустично близької фонем /l₁/ (< *o), що вже існувала в новозакритому складі, поставши в структурі наголошеного вокалізму дещо раніше, пор.: *бик* (< *bokъ) vs. *бе"к* (< *bukъ); або *вин*, *ни 'шоў*, *обо 'рих* vs. *ко 'рето*, *'лешка*⁴⁸, *ро 'бе"ле"* (Залеський, 1973, с. 26–27). Подібне явище фіксують також у наддністрянських та надсянських говірках, що, на думку А. Залеського, дозволяє відкинути гіпотезу про румунський вплив на обниження гуцульських *l*, *e* (Залеський, 1973, с. 30). У деяких південногуцульських говірках, як-от у говірках сіл Бистрець⁴⁹, Перехресне Верховинського району та Яворів Косівського району, поруч із рефлексом *e'* (< *y), для якого характерна обнижена та розширена артикуляція,

⁴⁸ Оригінальна крапка вгорі над *л*, вочевидь, позначає альвеолярну (препалатальну) артикуляцію звука, як у Жилка 1958 (с. 103). Тут і далі в цитованих прикладах із *л* замість верхнього діакритика (крапки) над літерою послуговуємося відповідним діакритиком під буквою (*л*) з огляду на брак відповідного значка.

⁴⁹ С. Бистрець розташоване прибіл. 21 км від Криворівні (Google Maps).

представлені відповідники псл. *i, що «зберігають свою давню особливість голосного переднього ряду високого підняття»: до 'йіті⁵⁰, ме 'таті, сто 'йеті (Залеський, 1973, с. 32).

Із другого боку, факти, виявлені А. Залеським в географічно та мовно близьких до Криворівні селах Перехресне, Бистрець Верховинського району (південно-східні гуцульські говірки, за Я. Яновим) засвідчують форми дистрибуції з *l*, *l^e*, *e'*, *e* на місці давніх *i, *у; пор. загальну картину: 1) після передньоязикових: де^uм, переса 'де^uбу; ді 'те^uну, йе 'зе^uк; після губних: ко 'нето – на ко 'пик 'і; лу 'пену⁵¹, одо 'ви^eц 'а; 2) після шиплячих: 'же^uто – у 'жик 'і; у 'чи^eтел', 'ше^uло; після сонорних *l*, *r*: 'лехо, ва 'ре^eле^u, посто 'ле; тиш 'ла ў ма 'лени; 3) перед наступним складом з *a* після твердих приголосних: ч 'іс 'тена, до 'лена – у до 'ле^uн 'і, о 'сека – на о 'сиц 'і, мар 'жена⁵² – на мар 'жин 'і; 'лена, к 'ре^uшка х 'л 'іба; перед складом з *i*: по 'зич 'іў, чор 'ниц 'і; но 'си^eті, чере 'вик 'і; 4) перед *j*: р 'і 'би^eй, 'шейут; св 'і 'тий, се 'рпий (Залеський, 1973, с. 18–21). Перед складом з голосним *i* фонема /l/ має тенденцію до звуження, але вона схильна розширювати свої вияви «перед складом з *a*», напр., гуц. 'се^uл 'і – 'села, 'си^eл 'і – 'се^uла; пор. із подібним наддн. 'сил 'і – 'си^eла, 'сил 'і – 'се^uла; однак ці співвідношення важливо розглядати у релятивному ключі, тобто з урахуванням впливу зовнішніх факторів на зразок темпу, індивідуальних особливостей мовлення чи позиції слова в межах фрази і синтагми – більшої інтонаційно-сміслової єдності (Залеський, 1973, с. 21). Ці особливості можна почасти кваліфікувати як такі, що свідчать про сильнішу тенденцію до внутріскладової гармонії на Гуцульщині, порівняно з Наддністрянщиною.

Реалізація фонему /e/ може відбуватися в гуцульському говорі у вигляді ширших, ніж в українській літературній мові, основних звукових варіантів *ε*⁵³ та *e^a*, вимова яких супроводжується опусканням спинки язика нижче, ніж під час артикуляції звичайного *e*, та більше відходить назад (Залеський, 1973, с. 80). Вплив

⁵⁰ Крапкою вгорі над буквою приголосного [t] позначено, вочевидь, альвеолярну (препалатальну) артикуляцію (пор. Жилко, 1958, с. 103), за браком діакритика передаємо її крапкою під літерою (*t*).

⁵¹ Пор. з артикуляцією *l* перед нелабільними голосними, як-от до 'лена. Щодо особливостей подібної вимови у криворівнянській говірці див. розділ 3.

⁵² Цікаво, що шиплячі в цій говірці занесено до твердих. Матеріал криворівнянської говірки цього не підтверджує.

⁵³ Позначка, як у А. Залеського, не IPA.

на сприйняття виявів *e* як «акустично близьких до голосного *a*» має ще та обставина, що під час артикуляції *ε* та *e^a* ротова порожнина відкривається більше (Залеський, 1973, с. 80). Із північногуцульських говірок обнижена вимова *e* шириться на південь гуцульського говору (а також сусіднє Покуття): *'мєлєш, пєн', 'пєкло, о'вєц, хрє'бєт, 'тєл'ї, йдє, 'сєла, жо'рєн, бє'рєза, бє'рєш, 'жє^aртка* (с. Бистрець) (Залеський, 1973, с. 80). Фонетичні риси гуцульського говору, які окреслив Г. Шило (1957), в основному збігаються з описаними вище.

Щодо звука *e* як такого, то його подибуємо в повноголосих сполуках та після зубних, як у формах *'берегом, ден', 'в'їтер, пєленоч'к'є*, а в північному ареалі важлива відмінність полягає в тому, що ненаголошений етимологічний *e* реалізується у звуці середнього ряду *э*: *бэ'ру, тэ'бе, мэр'т'вэј* (Кобилянський, 1928, с. 31). Це спостереження, однак, не підтверджує матеріал А. Залеського (1973, с. 41), який звертає увагу на суттєву відмінність між реалізаціями наголошеної і ненаголошеної фонемі */e/* в південногуцульських говірках. Звуження варіантів */e/* не під наголосом протиставляється обниженню в наголошених складах, тож варіантами стають «здебільшого голосні середнього обниженого підняття *ε* або й середньо-низького підняття *e^a*», наприклад: *ме'ж'а vs. Се'мєн, ми^e'нє, пє'тєл'ка*, поруч із *цє'се, 'зелєн* (с. Бистрець Верховинського району) (Залеський, 1973, с. 41). У криворівнянській говірці присутнє обниження в наголошених складах на зразок крив. *'[zæ]mn'u* ‘землю’, *du '[šɛ]la* ‘душила’, але також можна спостерегти відхід від цього в крив. *[vʲe] 'tak* ‘відтак’, *hor' '[šjɛ]ta* ‘горнята’.

Ф. Жилко (1966, с. 225) виокремлює в гуцульському говорі передній середньо-низький звук *[ä]* як звукову реалізацією фонемі */e/*, основним алофоном якої виступає передній звук підвищеного середнього підняття *e* (*бєк* ‘бик’ і *бик* ‘бік’, *вєзєў* ‘возив’ і *вєзиў* ‘возів’) – «в основному вияві вона забарвлена на *[a]*». Із другого боку, він виявляє фонему */ä/*, що входить у фонематичну опозицію з */e/*, */a/*, */ɪ/*, як-от:

- */ä/ : /e/* – *клән* ‘клен’ : *клен* ‘клин’; *лән* ‘леп’ : *лєп* ‘лип’; *лән* ‘льон’ : *лєн* ‘лин’;
- ч'äсто* ‘часто’ : *ч'єсто* ‘чисто’;
- */ä/ : /a/* – *су'хä* : *су'ха*, *нä* ‘не’ : *на*; *цä* ‘це’ : *ц'а*; *тä* ‘те’ : *та*;

- /ä/ : /ɪ/ – *när* ‘пер’ : *nur* ‘пір’; *‘särcę* : *sil* ‘сіль’; *väzu* : *vis* ‘віз’ (Жилко, 1966, с. 225).

Обниження зазнає також звук *i*, який переходить в *e* (*je*) на початку та в середині слова на півночі та сході говору, як-от у *‘jeskra*, *je ‘naxi ‘ej*, *Je ‘van* – *Jvan*, *‘mojemə* (Кобилянський, 1928, с. 31).

Отже, повертаючись до криворівнянської говірки, загальне обниження вимови криворівнянського передньорядного [-бемольного] голосного збігається з тенденцією до внутріскладової гармонії лише тією мірою, якою воно сприяє зміцненню її позицій у зв’язку із «загрозою» диспалаталізації приголосних перед **e*, **i*, **ь*, що насувалася з півночі. Існування *i/ɪ*-рефлексів діалектного переголосу, як крив. *n’i* – *‘pu[zɪ]jt’i* ‘не лякайте’, *[jɪ]g* ‘як’, *‘č’i[li]t* ‘жіноцтво’, *‘s’i[ji]t’i* ‘сіяти’, *[tʰkjɪ]h’nuɫi* ‘тягнули’ могло б означати, що обниження [-бемольних] голосних випереджало в часі діалектний переголос *‘a*. Описаний гуцульський матеріал великою мірою потверджує це спостереження на ширшій говірковій території.

Явище діалектного переголосу *‘a* > *‘e*, *‘ɪ*, *i* є одним із центральних у криворівнянській мікросистемі та пов’язане з тенденцією до внутріскладової гармонії. Як і в деяких інших говірках гуцульського говору, у криворівнянській говірці переголос зазвичай реалізується незалежно від наголосу як на початку, так і всередині або в кінці слова (cf. Шило, 1957, с. 201), наприклад, крив. *‘pu[zɪ]t’i* ‘лякати’ (inf.perf), *prov’i’[rʲe]t’i* (inf.impf), *p’[je]t’* (nom), *d’e’[sʲɛ]tku* (f.acc.sg), *i’na[kʲɛ]* ‘інакша’ (f.nom.adj), *‘l’e[stʲe]* (n.nom.collect) (докладніше див. 3.1.1).

Криворівнянська фонема /a/ перебуває поза межами опозиції за ознакою бемольності: *‘[prʲæ]d’idv’i* ‘прадідові’; *превнуки* ППГ, с.159; пор. псл. **pra-* ЕСУМ 4, с. 549; *‘[je]hod’i*, пор. псл. *(j)agoda* ЕСУМ 6, с. 534. Вочевидь, явище діалектного переголосу *a* > *e* заторкнуло префікс **pra-* з *a*, на який раніше поширилася м’якість **r’* на теренах, які не знали ствердіння **r’* та керувалися тенденцією до внутріскладової гармонії. Щодо основної вимови гуцульського *a*, то її, згідно із записами ХХ ст., характеризувало пласке пасивне розташування «язика в долішній частині ротової ями»; ця артикуляція не вимагає напруження м’язів язика; при

утворенні широкого відкритого *a* губи набувають форми «неправильної еліпси», щоки розходяться вдвічі більше, ніж при вимові *e* (Кобилянський, 1928, с. 22). Після твердих приголосних звук *a* засвідчують такі форми, як: 'камін' (поруч 'камен'), *сам*, 'хата, да'вати (Кобилянський, 1928, с. 22). Зазначимо, що аналіз сегментів сучасного криворівнянського мовлення в «Praat» показує вищу F_1 для *a* після твердого приголосного та порівняно нижчу форманту після м'якого та пом'якшеного приголосного звука або перед складом з м'яким приголосним (див. 3.1).

Явище діалектного переголосу $a > e$ реалізоване як в південно-західному, так і в північному наріччях, де воно мало різні умови та дистрибуцію. На Поліссі воно проявляється в «початкових ненаголошених складах» після *j* (Шевельов, 1979/2002, с. 690). Цьому досить пізньому явищу (приблизно від кн. XVII ст.) могли посприяти тенденція до просування вгору ненаголошеного голосного низького підняття, що уподібнювався до м'якого приголосного, і властиве поліським говіркам «чергування наголошеного *a* з ненаголошеним *e*» ($< *e$), що передбачало твердий приголосний після *e* на зразок «де[s'á]тий : дѣсетъ» (Шевельов, 1979/2002, с. 690; див. Мойсієнко, 2005). Уподібнення ненаголошеного голосного низького підняття до м'якого приголосного могло означати, що закон внутріскладової гармонії діяв і на Поліссі, проте значно обмеженіше, ніж на півдні, адже його регулював наголос.

Головною передумовою постання діалектного переголосу у південно-західних говірках був пом'якшений або м'який приголосний незалежно від наголосу (Шевельов, 1979/2002, с. 691). У гуцульських говірках, як і у всіх південно-західних говорах, в яких виступає діалектний переголос $a > e$, «перехідна фаза артикуляції будь-якого голосного зазнає більшого впливу попереднього м'якого приголосного, ніж наступного», тобто переважає прогресивна асиміляція; на відміну від, наприклад, середньозакарпатських говірок, в яких «попередній голосний уже заздалегідь динамічно настроюється на артикуляцію наступного приголосного», як-от у 'л'у^оде, 'му^оха – 'мусі, дѣн', що засвідчують обниження основних репрезентантів голосного після м'якого приголосного та «звуження їх перед м'яким приголосним» (Залеський, 1973, с. 59). Ідеться про односегментну спрямованість українського переголосу $a > e$

загалом, спричинену м'якою артикуляцією попереднього приголосного, а не попереднього і наступного чи попереднього приголосного і наголошеної позиції, як в інших слов'янських мовах чи надбузько-поліських, волинсько-поліських говірках відповідно (Залеський, 1973, с. 133). Утім складно погодитися, що тенденція до одновекторної залежності, як наголошує А. Залеський, релевантна лише для тієї мовної системи, яка зберігає твердість приголосних перед *e*, уможливаючи давнє «розрізнення *tä* / < *tę // *t'ä* / < **t'a* / ~ *te* > *t'e* ~ *te* ('*д'екувати* – '*деколи*) (Залеський, 1973, с. 133). Однак криворівнянській говірці властиві як одновекторна залежність, так і палаталізація приголосних перед *e*. Ситуація виглядає так, що фонологічне протиставлення формується не на основі голосних, а на основі приголосних. Зокрема, крив. [*dʲiɛ*]*kuju* 'дякую' і [*dʲa*]/[*dʲe*] 'де', [*dʲe*]*s* 'десь', [*dʲæ*]*s*'*ik*' 'десять' різняться насамперед артикуляцією [*dʲ*], яка в першому випадку здебільшого хитається між [*dʲ*] і [*gʲ*], а в другому випадку досить послідовно зберігає артикуляцію [*dʲ*]. Присутнє в мовленні хитання [*tʲ*] ~ [*kʲ*] і [*dʲ*] ~ [*gʲ*] в континуантах етимологічних *k'* та *g'* згодом репрезентує давніший стан пом'якшених велярних у діалектах праслов'янської мови, з яких пізніше розвинулася криворівнянська говірка (див. 3.2)⁵⁴.

Загалом, у гуцульському говорі діалектний переголос реалізується у звукові [e] (язик при цьому напружений) після: 1) палатальних *t'*, *d'* (> *k'*, *g'*): '*к'ематэ* 'пам'ятати', '*г'ек* 'дяк'; 2) *l'*, *r'*: '*л'е'гатэ*, '*л'еч'но*, '*р'е'доч'ком*, '*го'р'еч'эј*; 3) після *j*: '*ј'еблуко*, '*ј'егода*, '*Ј'ек'ів*, '*зај'ец-зај'иц*; *ек*, '*ема*, '*сто'ети*; 4) палатальних шиплячих *s*, *š*, *č*, *ž*: '*wз'ew*, '*л'еж'еч'э*, '*ло'ш'е*, '*па'ц'е*, '*гус'е*, '*ж'еба*, '*ч'ес* – '*ч'е'су* – '*ч'і'су*, але '*ч'эс*,

⁵⁴ Загалом, явище поплутування *t'*, *d'* і *k'*, *g'* «з очевидною перевагою дорсальної артикуляції» на місці *t'*, *d'* досить поширене в гуцульському говорі, пор. гуц. *два'нац'ік*, '*к'іло*, '*к'ін*', *ск'іна*, '*г'іло*, '*г'і'ра*, '*г'ер'о*'; грин. *snas'k*, *gaz'gi*, *k'isto*, *neg'ila*, крив. *hromag'innyku*, *hrom'agiy* (< *hromadytu*) (Кобилянський, 1928, с. 23-24; Janów 1928, с. 268, 275-276; 2001, с. 29, 75). Помішання *d'*, *t'* ~ *g'*, *k'*, зазначає Б. Кобилянський, знаходимо «навіть у листах малописьменних гуцулів, де воно повторюється масово» – м'які *d'*, *t'* передано буквами *к*, *г*: «Ці особи відчують мабуть положення свого язика при вимові тих звуків та й хочуть передати це в об'єктивно-фонетичній транскрипції, тільки з огляду на брак відповідного вишколення – не зазначають палатальності їх. Те саме з'являє подібне в покутському говорі» (Кобилянський 1928, с. 24). Із другого боку, орфографічну твердість *к*, *г* (< *t'*, *d'*) можна пояснити браком м'якого кореляту фонем фонем /*k*/, /*g*/, про що було згадано вище в контексті нашого аналізу криворівнянської говірки. І хоча А. Залеський (1973, с. 12) вважає, що зміна *t'*, *d'* > *k'*, *g'* є показником фонологічної опозиції за твердістю-м'якістю в підсистемі велярних, спосіб передати артикуляцію палатальних *k'*, *g'* на письмі без пом'якшення може свідчити про перебування велярних за межами корелятивної опозиції за розрізнявальною ознакою твердості-м'якості. Це припущення можна підперти прикладами вимови континуанта *k як [tʲ] у крив. *μ's*'[tʲ]e 'всяке' vs. '[tʲe]ško 'тяжко'.

'ж'эба⁵⁵ на півдні⁵⁶ (Кобилянський, 1928, с. 21, 28; Матвіяс, 1990, с. 86–87). Виняток становить зворотне займенникове слово *си* (з *sę), пор.: *смi'јеш'си, во'лоч'еш'си* (Кобилянський, 1928, с. 28). Слід розмежовувати північно-західну та південно-східну частини гуцульського говору. Зокрема, в дещо інших північногуцульських говірках дія діалектного переголосу великою мірою виявляється в кількох фонетичних позиціях в наголошених і ненаголошених складах, оминаючи позицію після *j*, як-от: 1) у постпозиції до передньоязикових *t', d', n', s', z', ts', dz'*: *за'к'егнис'і, моло'д'ета, у'с'ека, п'рос'ечи*; 2) після скупчення «губний + *j*»: *зіў'йеди, за мойі 'памн'іти, пйе'ta*; 3) після шиплячих *ž, č, š, ž*: *йі'ж'ек, в'ін'ч'етис'і, 'ш'епку, ш'і'нуйут*; 4) у післяпозиції до сонорних *l', r'*: *п'р'еди'во, гни'л'ек* (але *шко'л'ар*), *упр'і'гати, 'вал'інк'і*; 5) після середньоязикового *j*: *л'уде с'і бо'йа, йа'к'іс*; 6) «на стику основи й флексії»: *йаг'бе" зна'к'е 'знаття', во'ни" хо'к'е // хо'т'е, стари'н'е 'батьки', нос'ловиц'е* (Залеський, 1973, с. 90, 93–94).

У працях кінця ХІХ ст. звернуто увагу на гуцульський переголос зокрема після палатального *j*, що мало б свідчити про виділення цього явища як досить характерного⁵⁷. Справді, в частині «гуцульських говірок, розташованих у басейні Білого й Чорного Черемошу частково на території Івано-Франківської обл., частково – Чернівецької» рефлекс *e, i* є досить поширеними в постпозиції до *j*: *'йегитка, 'йере, бо'йеті"си, ні'йекого, 'йейц'а, йі'це, йе'руга, йе'ве"ўси*, але *Одо'к'йа, шли'йа* (Залеський, 1973, с. 95–96). Криворівнянська говірка не засвідчує вживання *a/e* в постпозиції до *j* в дієсловах на *-ati (-jati)*, як у *бо'јатаси, 'с'іјатә* (cf. Кобилянський, 1928, с. 29), натомість демонструє послідовний переголос⁵⁸; пор. крив. *'s'i[ji]t'i* 'сіяти', *si bo '[je]la*.

⁵⁵ [э] – напружений передній звук «першого середнього» підняття (Кобилянський, 1928, с. 19).

⁵⁶ Б. Кобилянський спирався на «Карту українських говорів» (1933).

⁵⁷ П. Жигецький відзначає перехід *a > e* в галицькому, підгірському наріччях та його крайні вияви в деяких гуцульських ареалах, де «збереглися найглибші архаїзми, як у формах слів, так і в звуках»: «*тешко*⁵⁷, *шабле, се*» та «*будім сі быты*» 'будемо битися' (Жигецький, 1876, с. 83). За тим останнім прикладом, імовірно, ховається закарпатський говір (пор. Матвіяс, 1990, с. 85; Жилко, 1955, с. 140). Переголос після пом'якшеного/м'якого приголосного й етимологічного *j* відбивається у частині гуцульських говірок, де побутують форми на зразок *кнызь, жыль, голосыт* 'голосять', *'јeблyкo/'јyблyкo, 'јeгoдa/'јyгoдa, стo'јeв/стo'јyв* (Ogonowski, 1880, с. 44–46; пор. Залеський, 1973, с. 89). Перехід «у різні відтінки голосівок переднього ряду» відбувається незалежно від наголосу як в гуцульських, так і в північнопокутських говірках: *лошьє, тpісу, йейцє/ййцє* (Зілинський, 1914, с. 353).

⁵⁸ Звужена й просунена вперед до *e, y, i* вимова фонем */a/* після *j* незалежно від наголосу характеризує також північнопокутський говір (*йєвір, йєблоко, йєма, йечьмінь; ло'ш'е, 'ход'и, си"е, йи"к, 'йезик*), а в деяких інших південно-західних говірках часто виступає у слабкій позиції (Зілинський, 1914, с. 353; Жилко, 1958, с. 93).

Я. Янів припускає відмінність між процесами утворення $i'a > i'e$ та $'a > 'a, 'ä, 'y^e, i$ відповідно до природи попередніх приголосних та підкреслює різницю між артикуляцією наголошеного і ненаголошеного $i'a$: у сильній позиції $i'a$ переходить в $i'e$: $i'ek, i'ertmarok, i'eic'a, bo i'eü sy$, тоді як у слабкій артикуляція або піднімається ($i'e^1$), або редукується ($iə$): $i'e^1'veü sy$ і $iə'kas bi'da$ (Janów, 1928, с. 265; 1992, с. 58). Свою тезу він підпирає таким спостереженням: «ізогласа $i'e$ послідовно виступає лише на відтинку, який зберіг більш або менш виразні звукосполучення $č'a, ž'a, š'a, -uś'a$ » (східні терени), і не є присутньою там, де « $'a$ після палатальної піддалося звуженню і підняттю до $'y^e$ або i (західні терени)⁵⁹ (Janów, 1992, с. 58). Більш напружений відтінок (вимова більше зближена з y , ніж з e , за Гнатюком) першого ареалу протиставляється звичайній підвищеній артикуляції та сильнішій м'якості «попереднього приголосного» другого ареалу (Janów, 1992, с. 58; пор. Гнатюк, 1910, с. XII). Аналіз Я. Янова видається цікавим, хоча й дещо спірним з огляду на фактичні дані деяких південно-східних говірок. Частково підважують гіпотезу Я. Янова дані криворівнянської говірки, де спостерігаємо вживання $й'еблуко, шепка$ обабіч афікса $-щьи$ в записах початку ХХ ст. (див. 2.3) або крив. $'[jε]blič'ko, i'na[kʃε]$ «інакша» (але $du'[jʃa]$) у сучасній вимові. Не підтверджує тези Я. Янова також «Атлас української мови» (АУМ 2), який фіксує у говірці с. Зелена (тепер Зелене) поруч із $й[u]'киј, й[i]'киј, 'пой[u]с, 'пой[i]с, й[e]г'н'е, 'й[e]ма, 'й[e]года, 'й[e]блуко$ (карта №49), $'деўй[i]т'$ (карта №46) м'яку вимову не лише «шиплячий+а», але й «шиплячий+е», пор. $'са[ж']а, н'р'а[ж']а, ме'[ж']а, 'са[ž']а, н'р'а[ž']а, ме'[ž']а, '[ш']епка, '[ш']анка$ (карта 112), $'лош'[e], 'лош'[i], ло'ш'[u]$ (карта 47), $ду'ш'[e]$, але $'саж[a]$ з твердим $ž$ (карта 48), $гон'[ч']ер, кри'[ч']еў, стир'[ч']ети$ (карта 113), $ш'ч'[e]ст'а, ш'ч'[i]ст'а, ш'ч'[i]ст'и$ (карта №43) та $- its'a: 'лав[щ'a], б'і'л[щ'a], веве'р[щ'a]$ (карта №150). Крім цього, для криворівнянської говірки не підтверджується те, що після палатальних приголосних «звук [a], незалежно від походження» виступає як [ä] в наголошеному складі та як [i] – в ненаголошеному, напр.: $бо'л'äч'ка, 'к'äшко, д'äк, уз'äў, 'памн'ät', 'ш'äпка, ч'äs, jäгода, ji'к'eј,$

⁵⁹ Дані фольклористичних записів ХІХ–ХХ ст. не підтверджують судження Я. Янова для говірки с. Криворівні (див. 2.3).

жіч'м'ін' (Жилко, 1966, с. 225).

Відносно хронологію діалектного переголосу в зоні «від Буковини до Сяну», куди мала б входити криворівнянська говірка, можна визначити в його взаєминах із такими фонологічними процесами, як ствердіння середньопіднебінних, що насувалося «з північного сходу» (*жа́ба* супроти [t'э]жко); ствердіння губних приголосних, «бо в словах *'намйет', 'пйет', св'йето, 'с'імйе* перезвук міг відбутися лише тоді, коли попередні губні приголосні були ще м'якими», орієнтовно в XIV ст.; диспалаталізація *r', якому переголос $a > e$ мав передувати у таких формах, як *n'p'ести, 'бур'е, по'p'едок, p'іс'ний* (за різними припущеннями, від XII до кінця XIV ст.) (Шевельов, 1979/2002, с. 692; Залеський, 1973, с. 111, 113–114). Зокрема, в зонах, де середньопіднебінні встигли ствердіти раніше, побутують форми з твердим шиплячим та *a*, як-от *жаба*, але [t'э]жко (Шевельов, 1979/2002, с. 692); пор. наддн. *дівче* «дівчина-підліток» vs. *діжче* «мала діжка» (Шило, 1957, с. 109–110), де середньопіднебінний ствердів після переходу $a > e$. Тимчасом ізоглоса ствердіння *r'* в кінцевій позиції слова (*гончар*) проходить в Івано-Франківській області «північніше с. Вишків Долинського р-ну, далі гірським хребтом уздовж границі між Івано-Франківською й Закарпатською областями, біля Ворохти, повертає на північний схід і проходить північніше Космача, Яблунова до Коломиї, далі повертає на схід і поблизу Заболотова – до Снятина» (Залеський, 1973, с. 111–112), не зачіпаючи криворівнянської говірки. Розщеплення м'якості губних важливе з огляду на послідовність вжитку *a* після *j* та *e* після новопосталого з розщепленої м'якості губного *j* на більшій частині зазначеної смуги (Шевельов, 1979/2002, с. 692). Відповідно, переголос $'a > 'e$ «мусив відбутися до постання цього нового *j*, коли губні ще зберігали свою м'якість перед голосними: $p'at' > p'et' > pjet'$ » (Шевельов, 1979/2002, с. 692). Оскільки в писемних пам'ятках цієї зони відбиття стверділих губних перед *a* відповідає середині XV ст. (*обвьязуємся*, Буковинська грамота 1448 р.), тобто в живій мові воно могло постати раніше, в XIV ст., як припускає А. Залеський (1973, с. 114), хоча Ю. Шевельов (1979/2002, с. 692) називає все-таки середину XV ст., тимчасом діалектний переголос датують ранішим часом. Звідси

впливає, що фонетичною опорою для перебігу 'a > 'e, 'i, i стала пом'якшена артикуляція попереднього приголосного.

Нічого з переліченого, вочевидь, не могло стосуватися протокриворівнянської говірки, що її r' та шиплячі здебільшого зберігали праслов'янську м'якість, а приголосні пом'якшувалися перед [-бемольним] e, i, пор. крв. d'e[rʲ]ž'ila, d'e[rʲ]ž'ela 'держала', u_ve[rʲ]xu 'у верху', čit'v'æ[rʲ] 'четвер', sta[rʲ]š'a 'старша'; [pʲitʲ] 'піч', 'jɛblu[tʲ]ko 'яблучко', xar[tʲu]'val'i 'годували', '[tʲu]do 'чудо', so'ro[tʲ]ka 'сорочка', [tʲu]lu'v'ika 'чоловіка', stra[ʃ] 'n'a 'страшне', [tʲi] 'tat'i 'читати', '[tʲu]t'i 'чути', але kožu[ʃe]nax 'кожушинах', kn'i[ʃ]k'e 'книжки', але [ʃe]t'i 'шити'⁶⁰; ['dʲæ]r'iv'ii 'деривій', ['v'ipʲitʲi] 'випити'. У говірковому масиві, з якого постала криворівнянська говірка, щойно перед переголосом 'a мала б панувати незалежна від наголосу засада внутріскладової гармонії, обернена до внутріскладової гармонії в праслов'янській, оскільки панівну роль посідав приголосний, а не голосний. Із такого погляду, криворівнянський (гуцульський) діалектний переголос 'a > 'e/'i/i після пом'якшених та м'яких консонантів можна було б трактувати як своєрідне викінчення праслов'янських фонетичних процесів, започаткованих, з одного боку, йотацією звукосполук на зразок *k_i, *n_i, *t_i та тенденцією до складової гармонії між голосним і приголосним у межах складу, з другого.

Перенісши методу Ю. Шевельова щодо переголосу 'a на криворівнянський ґрунт, висновуємо, що передумовою став «загальний стан м'якості перед a та e», як і в інших говірках зони від Буковини до Сяну (Шевельов, 1979/2002, с. 696). Відмінність полягала в тому, що, якщо перед фонемою /a/ допускалася опозиція приголосного за твердістю-м'якістю, то в позиції перед /e/ приголосний був фонетично пом'якшеним. Тож відбулося не «зміщення протиставлення з позиції перед a на позицію перед e» (Шевельов, 1979/2002, с. 696), а зміщення протиставлення з приголосного на голосний, що підпорядковується внутрішнім закономірностям нової тенденції до внутріскладової гармонії (докладніше див. 3.1.1).

⁶⁰ На збереження м'якої вимови *r' та шиплячих для гуцульського говору вказує також І. Матвіяс (1990, с. 87): *верьх, ко'сарь, зо'ре, 'хочю, 'ношю, 'вожю, чьо'му, шьо*.

Принцип просунення голосного *a* вгору перегукується з явищем *укання*, що передбачає підняття і звуження артикуляції *o*. Зокрема, на південному заході, якщо оминуть увагою карпатський регіон, географія переголосу відповідає ізоглосі потужного *укання*, що практично накладається на контури «польсько-литовського кордону за станом до 1569 р., а на Тернопільщині практично з ним збігається» (Шевельов, 1979/2002, с. 691–692). Проте обидва явища заходять за різних умов: “укання” пов’язане з наголосом і типом наступного складу, а переголос *'a* залежить не від цього, а від вимови «попереднього приголосного» (Шевельов, 1979/2002, с. 692, 696). Непов’язаність “укання” з тенденцією до внутріскладової гармонії засвідчується лінгвогеографічно: криворівнянська говірка з сильною тенденцією до внутріскладової гармонії здебільшого не показуватиме “укання”, тож крив. [o] зберігатиметься в ненаголошеній позиції як на початку слова, так і перед складом з наступним голосним високого чи середнього підняття: [ko]žušē'nax (f.loc.pl), [ko]l'in':i'č'[tʃ]ε ‘коляднички’ (m.nom.pl), [bo]'r's'č'em (m.inst.sg), [ko]'zl'et[ko] (n.nom.sg), sɪ [bo]'jela (3sg.f.pst.impf), [ho]'r's'eta⁶¹ ‘горнята’ (n.nom.pl), [ho]r'i's':amɪ ‘горішшями, вершинами’ (n.inst.pl), [vo]'l'vokouɫ ‘волока’ (f.inst.sg), [so]'roč'ka (f.nom.sg), u [vo]'los'i (n.loc), [bo]'hato ‘багато’, [po]n'asl'i ‘понесли’ (3pl.pst), 'je[ho]d'i (f.nom.pl), [to]'hd'i, [no]'sit'i (inf), [sto]'jela (3sg.f.pst.impf), za[ro]'b'jel'i (3pl.pst.impf), [ro]'d'el'isi (3pl.pst.perf), [po]mn'i'taji (3sg.pres.impf), [mo]'l'et'isi (inf), [ro]'d'ena (f.nom.sg), [po]'loč'iš' (3sg.pres.impf), [vo]'d'i (f.gen), [ko]'rov'i (pl.tantum), za[boro]'n'el'e (3pl.pst.impf), n'i [po]mo'halo (3sg.n.pst.impf), o'hroza ‘пересторога’ (f.nom.sg; імовірно, за типом *громадиту* > *огрома*, див. ЕСУМ 4, с. 156), але [ʃku]du'val'i (3pl.pst.impf), za[pu]m'i'touvala (3sg.f.pst), [ʃu]ž ‘щось’, [tu]'ho ‘того’ (gen), [tʃu]lu'v'ika (m.gen.sg), za[bu]'hato ‘забагато’, [mu]lo'd'eɪ (m.nom.sg.adj), [pu]ji'v'el'isi (3pl.pst.perf). Із синхронної перспективи ХХ ст., на нечастий перехід ненаголошеного голосного гуц. *o* в *u* звертає увагу і Б. Кобилянський (1928, с. 33), як-от: гуц. *бу'д'еч'е*, *у'б'ім*, *су'к'ера*, *ну'ра* – *ну'р'е*, *'парубок* (поруч із *'нар'ібок*, *'нар'бок*); ще рідше – *'вуш'а* ‘воші’ (у наголошеному

⁶¹ Щодо скупчень приголосних, то Я. Янів відзначає втрату останнього компонента у *š'č' > š'*, *ž'ž' > ž'* з немовби подовженим звучанням: *š'ur*, *dož'u* (-š'u), *bž'ol'a* (Janów, 1992, с. 60).

складі), *хуч* ‘хоч’, *бу'жерэ*. Окрім походження з етимологічного **u* та **o*, у криворівнянській говірці звук *u* також вживають на місці **ě*, наприклад, у крив. [ts'u]l'ivaц, пор. гуц. цулу'ватэ (див. Кобилянський, 1928, с. 33). Нам не вдалося засвідчити нечастих випадків асиміляції *u* з *o* з наступним переходом в *o* на зразок 'розом, хо'доба, які відзначив Б. Кобилянський (1928, с. 33), а також форми 'гоцул, паралельної до форми 'гуцул.

Узаємини [-бемольних] голосних із палаталізованими/палатальними приголосними, об'єднані принципом до внутріскладової гармонії, поширюються також на ситуації перед [ɪ], що походить з пізньопсл. **ou* < псл. **ū* і, з погляду внутрішньої репрезентації зберігає розрізнявальну ознаку [+бемольний], а тому сполучається з твердим попереднім приголосним; однак на рівні зовнішньої репрезентації йому відповідає ознака [-бемольний] і поєднання з пом'якшеним приголосним відбувається (див. 3.2). Цілком можливо, що на внутрішньому рівні репрезентації на місці [vɪ]-/[vʲɪ]-/[vʲi]- маємо /vu/. Якщо зіставимо рефлекси крив. [vɪ]-/[vʲɪ]/[vʲi]- і рефлекси 4пал, побачимо послідовне пом'якшення в другому випадку та відносно спорадичне в першому. Спробуємо показати лінію розвитку обох явищ на прикладі слова *викинути* з початковим псл. **vīkū*⁶²:

Стадія 1	Стадія 2	Стадія 3	Стадія 4	Стадія 5	[Стадія 6]	Стадія 7
/vu:ku:/	/vu:ku:/	/vʌkʌ/	/vʌkʌ/	/vʌkʌ/	/ʌ/ /i/	/vʌki/
	u: → ʌ		ʌ → i/k_	уніф.		
[vu:ku:]	[vʌkʌ]	[vʌkʌ]	[vʌki]	[viki]	[i] [i]	[viki]
	>	>	>	>	>	>
Стадія 8	[Стадія 9]	Стадія 10	Стадія 11	Стадія 12	Стадія 13	Стадія 14
/vʌki/	/ʌ/ /i/	/viki/	/vik'i/	/vik'i/	/vik'i/	/vik'i/
k → k'/_i				i → i/k'_	v → v'/_i	уніф.
[vik'i]	[i] [i]	[viki]	[vik'i]	[vik'i]	[v'ik'i]	[v'ik'i]
	>	>	>	>	>	>

Таблиця 2. Лінія еволюції псл. /vu:ku:/ (**vīkū*-) > крив. /vik'i/.

Не вдаючись у деталі обниження вимови /i/, проявленого через варіацію [i e ε æ], варто буде відзначити, що входження в поле фонем /i/ розпочалося з перегляду

⁶² Схему розроблено завдяки дискусії з проф. Ганібоуном.

алофона [i], спільного для фонем /ч/ та /i/, що відбиває (початкову) стадію злиття *i та *y⁶³ (Стадія 6). Саме тому це правило спрацювало після k, як можемо побачити з результатів 4пал, потягнувши за собою палаталізацію цього приголосного на зовнішньому рівні репрезентації, і не спрацювало перед лабіальним (Стадії 7–8). Після цього розпочався процес нового перегляду алофона [i] у зв'язку з фонемами /ч/, /i/ (Стадії 9–10) з наступним закріпленням палаталізації велярного приголосного у внутрішній репрезентації, що відкрило опозицію за м'якістю для велярних (*ko-* vs. *k'i*). Цілком виправданим видається наступне правило $i \rightarrow i/k\_$ (Стадія 12), за яким [i] ввійшло у вжиток після велярних. Якщо спробувати хронологізувати, на час цієї зміни [i] знову побутував у мові, адже ять вже був перетворився у звук [i] (згідно з найдавнішим свідченням, 1288 рік) (див. Шевельов, 1979/2002, с. 543). Після цього відбулося пом'якшення [v] в позиції перед неогубленим голосним на рівні зовнішньої репрезентації (Стадія 13), що потягнуло злиття алофона [i] з [i] (Стадія 14). Після перегляду фонем /ч/ > /i/ в позиції після невелярного правила 10–12 мали б застосовуватися досить швидко одне за одним. Набуття звуком [v] палатальної артикуляції на рівні зовнішньої репрезентації і брак палаталізації на рівні внутрішньої репрезентації пояснює варіанти крив. [vi]-/[vⁱ]-/[vⁱ]-. Ось деякі з прикладів: крив. [tⁱ], [tⁱe], 'ти', псл. *ty ЕСУМ 5, с. 563–564; [mⁱ], [mⁱe] псл. *my ЕСУМ 3, с. 456; крив. [vⁱe] (слабка палаталізація), псл. *vu Вопросник, с. 24, '[vⁱ]k'ihn'ε 'витагне', '[vⁱ]p'it'i 'випити', '[vⁱ]šukala 'вищукала', '[vⁱ]svatajutsi 'висватаються', '[vⁱ]soxn'æ 'висохне' супроти [mœ], [me], [vi]ro'b'jel'i / '[vø]ro'b'jel'ε 'виробляли'. Щодо характерної вимови префікса vi- (*visinати, вигнати, віскочити, вібратэ, вісэпатэ; витратити // витратити, вийти // вийти*), то її подають розвідки для гуцульського та покутського говорів зокрема (Зілинський, 1914, с. 347; Кобилянський, 1928, с. 29; Матвіяс, 1990, с. 83–87). У зв'язку з тим, що 4пал

⁶³ Ознаки [i] мали б перетинатися з ознаками звука, який Ю. Шевельов (1979/2002, с. 483) позначає символом у. Схема також відбиває дві стадії, запропоновані для злиття у з i: стадію i > y (відбулася до 1268 року) і стадію y > i (власне злиття i та y, коло 1283 року, як показує фактичний матеріал) (Шевельов, 1979/2002, с. 543). Тобто стадію 10 слід датувати приблизно 1283 роком. Приклади, до яких у цьому зв'язку апелює Ю. Шевельов, належать до Євсевієвого Євангелія та демонструють заступання літери <ы> літерою <и>: стидихе си, азъ грѣшнии 1283. Це не означає, що цю ситуацію не можна проінтерпретувати як перегляд мовцем фонем алофона [i] і прийняття рішення, що він є частиною поля фонем /i/, що відтворює Стадія 10.

відбулася раніше, матеріал засвідчує досить консеквентне пом'якшення велярних після псл. *у порівняно з невелярними в цій позиції. Ситуація з *о є дещо іншою, адже на характер рефлексів цього голосного впливає досі активне чергування (див. 3.2.3).

Пояснити криворівнянські форми з пом'якшеним *v* перед рефлексом псл *у⁶⁴ на зовнішньому рівні репрезентації, можна, поміж іншого, наявністю в системі лабіальних, палаталізованих перед [-бемольними] голосними та *j*, *n*⁶⁵ також в SR, як-от:

1) перед рефlekсами *у: крив. *l'u[bju]* 'люблю' (1sg.pres), *[sp'u]t* 'сплять' (3pl.pres), *ma'ksy[mju]k* 'Максим'юк' (прізвище; nom.sg), але *ro[bju]* (1sg.pres);

2) перед рефlekсами *ę: *o'[b'e]žu* (1sg.fut.perf), *[m'æ]tka* 'м'ята' (f.nom.sg), *[m'n'i]'k'im* 'м'яким' (m.inst.sg), *[p'e]t'iĭ* 'п'ятий' (m.nom.sg), *[s'v'e]ta* 'свята' (n.acc.pl), *[sv'i]'toč'n'i* 'святковий' (nom.pl.adj), *[sv'i]'tĭ*, *[s'i]'t'iĭ* 'святий' (m.nom.sg.adj), *[s'v'i]'t'en't'k'iĭ* (m.nom.sg.adj), *dere'[v'je]n'iĭ* (m.nom.sg.adj), *pə[m'n'i]'taju* 'пам'ятати' (1sg.pres), *[m'n'e]* 'ім'я' (n.nom.sg), *n'i_zasta'[v'je]u* (3sg.pst.impf), але *[mn'æ]sa* 'м'ясо' (n.gen.sg);

3) перед іншими небемольними голосними: *zdo'ro[v'ji]* 'здоров'я' (nom.sg), *[p'jε]* (3sg.pres.impf), *[p'je]c* 'піч' (m.nom.sg), *puji'[v'je]l'isi* 'появитися' (3pl.pst.perf), *[v'i]soxn'æ* (3sg.fut.perf), *[v'e]š'ita* (f.nom.sg), *[v'i]š'it'k'i* 'вишити' (inf.perf), *[v'je]robl'ena* (f.nom.sg), *[v'i]jt'i* 'вийти' (inf.perf), *p'r'i'[v'je]kla* 'звикнула' (3sg.f.pst.perf), *si_ '[v'je]r'vala* (3sg.f.pst.perf), *[v'je]tak* 'відтак', *d'i'[v'æ]si* (2sg.imp), *čit'[v'æ]r'* 'четвер' (m.nom.sg), *ro'[b'i]t'k'i* (inf), *ro'[b'e]l'e* (3pl.pst.impf; пор. *ro'[by]u* 3sg.m.pst.impf), *[b'i]t'i* (inf), *[b'je]t'imut* (3pl.fut.impf), *ku'[p'i]t'i* (inf), *ku'[p'ε]l'z* (3pl.pst.perf), *škar'[p'je]tk'i* (f.nom.pl), *i'[m'je]l'i* 'схопили' (3pl.pst.perf), *[m'ε]sku*

⁶⁴ Б. Кобилянський зауважує, що, крім *i* ('вімн'є), континуантами псл. *у виступають у гуцульському говорі звуки *ə/ə*, які під сильнішим наголосом просуваються вгору, змінюючись в *e*, пор.: *мэтə* 'мити', *сэн* 'син', *дэхатə* 'дихати', *дэм* 'дим' супроти *дем*, *дехатə* (Кобилянський, 1928, с. 29). У розвитку алофона *i* в префіксі *vi-* Я. Янів вбачає паралель із розвитком давнього *о перед складом із зредукованим ером. Зокрема, в деяких ізольованих гуцульських говірках (почасти в гринявській говірці) *iĭ* досі зберігає продуктивність незалежно від характеру попереднього приголосного, а втрачає її перед наступним палатальним, коли просувається вперед і делябуалізується в *i* («*vyit*, *vĭit*, *vĭit* 'війт'») (Janów, 1928, с. 268). На підставі цього зроблено припущення про охоплення цієї моделлю у з *у-: *'vin'esti*, *'viĭsla* супроти *'ve'jšoĭ*, *'vušiuĭ* (Janów, 1928, с. 268).

⁶⁵ Ця теза розходиться зі спостереженням Б. Кобилянського (1928, с. 23), який стверджує лише тверду вимову губних *b*, *p*, *m*, *v*, *f*.

(f.acc.sg), [mʲe]skʲi (f.gen.sg), obro'[bʲjɛ]lʲi (3pl.pst.impf), zaro'[bʲjɛ]lʲi (3pl.pst.impf), zaro'[bʲjɛ]tʲi (inf), але s [pɛ]čʲi (f.gen.sg), [pɛ]'kla (3sg.f.pst.impf), s[pɛ]'ktʲi (inf.perf), u'[ma]rla⁶⁶ (3sg.f.pst.perf), [vɛ]'lʲɛka 'велика' (f.nom.sg.adj), [zvɛ]zla (3sg.f.pst.perf).

Додамо, що пом'якшення криворівнянського губного не спостерігаємо перед приголосним, що не є звуком секундарного походження (на відміну від рə[mʲnʲi]'taju 1sg.pres, [imʲnʲe] 'ім'я' n.nom.sg) і наприкінці слова. Певний зв'язок можна вибудувати з моделлю ствердіння губних, проявленого перед приголосними раніше, ніж у кінці слова (*golubka*, але *golub'*), де алофонічні форми зазнавали вагання залежно від характеру наступного приголосного, адже спочатку ствердіння не зачіпало позицій перед пом'якшеним приголосним (Шевельов, 1979/2001, с. 461). Загальне скорочення опозицій губних за твердістю-м'якістю, що проте, «не спричинило жодних змін у фонемному складі», сталося в українській мові в XIII ст.; його наслідком були форми на зразок «суч. укр. *прип'рав* ген. мн. : *прип'рав* 2 ос. нак. сп. від *приправъ* ~ *приправъ/и* відповідно», і збереження статусу фонологічно м'яких губних: пор. «[matʲi] 'мати' : [mʲatʲi] 'м'яти'» (Шевельов, 1979/2001, с. 461); пор. суч. крив. [spʲu]t 'сплять' : '[pu]žʲitʲi 'лякати'; *ne* (3sg.pres), *Жабє*, Шух 1902, с. 202, 215. Пом'якшену вимову лабіальних досить консеквентно засвідчують також криворівнянські церковні метричні книги 1775–1944 в особових назвах на *-uk-*: *Jakowiuk* 1775, *Sawiuk* 1776 (Lib 1775), *Максимюкь* 1852, *Яковюкь* 1864, 1868, *Прокопюкь*, *Савюкь* 1868 (Spons Par), *Якібюк* 1828 (Кн. 1919). Щодо збереження м'якості в позиції перед *a*, промовистим є запис *Камяна душыя*, який подає Б. Кобилянський (1928, с. 27) у своїй розвідці.

Можлива співгра крив. ($L'u >$) $L'u \sim L'ju$, ($L'e > L'a >$) $L'i \sim L'e \sim L'a \sim L'je \sim L'n'i$ та часте пом'якшення губного перед [-бемольним] голосним загалом, здається, підводять до двох висновків: по-перше, процес розщеплення м'якості в говірках, з яких постала криворівнянська говірка, не завершився, зупинившись на початковій стадії; по-друге, перехід $a > e$ мав відбутися до виділення артикуляційної м'якості *j*, як і в інших говірках згаданої смуги від Буковини до Сяну, тобто до середини XV ст.,

⁶⁶ Перегук із польською?

незалежно від того, що в позиції після старого *j* переголос відбувається (датування диспалаталізації губних див. у Шевельова 1979/2002 (с. 637)). Якби процес «відокремлення артикуляційної м'якості від самого губного та розміщення обох цих елементів один по одному» завершився (Шевельов, 1979/2001, с. 636–637), крив. лабіальний не був би пом'якшеним перед *j* і перехід відповідав би запропонованій Ю. Шевельовим формулі $L'a > Lja$ ⁶⁷.

Попри певне вагання згадана вище ситуація [vʲi] ~ [vi] в загальних рисах відрізняється від пізнішої ситуації з [i] (< *o), перед рефлексом якого приголосний зберігає здебільшого тверду артикуляцію. У криворівнянській говірці засада дистрибуції псл. *у, цілком імовірно, має асиміляційну природу і пов'язана з дистрибуцією псл. *у після велярних (K), які звучать як *K'i*, *K'ɪ*, *K'e*, за винятком *h*, який у більшості випадків не пом'якшується, як-от *kn'i's'*[k'e] (f.nom.pl; 4пал⁶⁸). Як показано в 3.2, пом'якшений *K* постав перед у внаслідок реінтерпритації велярних з огляду на палаталізовані на той час лабіальні, що поділяли з велярними задню артикуляцію відповідно до роботи язика і мали вищу тональність. Удностайненню [+бемольного] *оу як [-бемольного] *i* в рамках 4пал, перетворення у на алофон фонемі /i/, сприяла зміна тональності велярного, що потягнула за собою зміну тональності голосного.

Наявність звука [i] зокрема серед алофонів псл. *у означає, що в тому говірковому масиві, з якого виокремилася криворівнянська говірка, відбулося злиття *i та *у. «Чисту і виразну вимову» *i* як звука «другого середнього утворення» задокументував Б. Кобилянський в таких формах, як: гуц. *ци'бух*, *'циган*, *си*, *ци*⁶⁹ 'чи' (Кобилянський, 1928, с. 22), що відповідає криворівнянській фонетиці так само. Явище злиття *i та *у пов'язують з диспалаталізацією приголосного перед *i, що припадає в українській мові на XIII ст.⁷⁰ (Shevelov, 1964, с. 496). Нова дистрибуція *i, долучившись до дистрибуції *у, вилася таким чином у злиття голосних *i та *у

⁶⁷ Символом *L* позначаємо лабіальний приголосний.

⁶⁸ Зміна *Ky > K'i* з наступним обниженням голосного: крив. *поговорьке* (nom.pl.f), ППГ, с. 385.

⁶⁹ Південно-східній частині гуцульського говору властиві тверді *c*, *z*, *s* в кінці слова (*przenyci*, *suda*, *szczos*, *kołys*), на відміну від північно-західного ареалу, де поширене порм'якшення (*przenyciu*, *siuda*, *kołys'*) (Janów, 2001, с. XVIII; cf. Кобилянський, 1928, с. 23).

⁷⁰ Диспалаталізація приголосних відбулася спершу перед *e* (з *e, *ь), «а тоді» перед *i (Shevelov, 1964, с. 496).

(Shevelov, 1964, с. 496). Криворівнянська говірка не лише зберігає звукосполюки «палаталізований приголосний + *i* (< *i), *e*», втрачені в більшості південно-західних українських говірок, а й пом'якшує приголосний перед новим [i] (< *i, *y). У ґрунті речі це означає, що говірка зазнала злиття псл. *i та *y, зберігаючи здебільшого пом'якшену артикуляцію перед рефлексом давнього *i, *i* (дещо рідше) перед рефлексом давнього *y. Цілком імовірно, що завдяки уможливленню переходу *y > *i* 4пал стала одним із факторів, що розпочали процес злиття *i та *y в цих говірках.

До явищ криворівнянської говірки, що мають зв'язок із 4пал, належить зміна псл. *o перед складом зі зредукованим єром (див. 3.2.3). І. Зілинський (1914, с. 345; див. Жилко, 1966, с. 225; 1958, с. 93), якому вдалося об'їздити косівський та вижницький повіти і записати, зокрема, криворівнянську вимову, спостерігаючи за рефlekсами давнього *o, описує звук, вкрай наближений до *г*: *вин*, *пип*, *пишóў*, *стиў*, *мист*, *рик*, *ниж*, *хлопциў*. Цей висновок відповідає нашим спостереженням над криворівнянським рефлексом *o: крив. [vi]dn'ast'ü 'віднести' inf, k[ɣ]s 'крізь' поруч із огубленими [ø], [y] в [pø]t 'під', [pɥ] 'd'njen'i 'пів днини'. І. Зілинський (1914, с. 345) не наводить прикладів звучання *o після велярних, але подає факт спорадичного вживання *ɪ* (< *o) на місці етимологічних *e, *ě, хоча ілюструє своє твердження лише континуантами *ě, як-от *нихто*, *ди'ра* (від псл. *děra//*dira*), *сирнік*. Б. Кобилянський документує процес злиття *o, *e з *i* в нових закритих складах та додає, що, попри факт постання нового *i*, в гуцульському говорі побутують паралельні рідковживані форми з рефлексом *e* давнього звука *e, як-от: *лед*, *мед*, *хмел'*, *печ'*, *'камен'*, *постел'* (Кобилянський, 1928, с. 32). У криворівнянській говірці *e* в більшості випадків перейшов у *i*, пор.: крив. [p'i]č' *і мід*, *лід*, Карп (див. 2.3). Щодо злиття *o з *i*, то цей процес, поза сумнівом, відбувся після велярних у низці слів на зразок [k'i]n'č'ila 'закінчила' (3sg.f.pst), po[t'i]jn'ič'ka 'покійничка' (f.nom.sg). Таку вимову підтверджує матеріал Я. Янова з південно-східного гуцульського ареалу: *кіи́*, *кіт*, *церкіу́ч'а* (Janów, 1928, с. 268). До того ж в ізольованих анклавах з погляду першої третини ХХ ст. (нижня межа: Жаб'є – Річка – Соколівка), зокрема в гринявській говірці, можна було почути *ii'* після губних і негубних приголосних, як-

от *u püvt* ‘на під/горище’, *u l'ivyei biŋk* ‘бік’, *mü'st, pü'p, nü's* ‘ніс’, *liŋi* ‘лій’ (Janów, 1928, с. 268; 1992, с. 57), а також *mü'st, vü'n* та *lüi*, тобто вимова цього голосного залучала випинання «губ на початку артикуляції», а в кінці чувся «звук, більш або менш близький до *i*»; тимчасом решта гуцульських говірок демонструє фонему /*i*/ на місці *o: *мист, вин* (Жилко, 1958, с. 93). У гринявські говірці також звучить «широкий *i*, більше чи менше наближений до *u*, часом з висуванням губ»: *пус, пор'ух, syl, plyt, vol'yu*; інколи попередній приголосний незначно палаталізується (*u pot'ik, s'n'ip*) і вкрай рідко стає палатальним, як у слові *triški* (Janów, 1928, с. 268).

Явищем ще одного типу, пов'язаним із 4пал, є перехід *i* > *e* як результат обниження артикуляції голосного після *k', x'*; пор. *по'к'енутә, 'x'etpaj* (Кобилянський, 1928, с. 31). Я. Янов фіксує псл. **gy, *ky, *xu* з рефлексом *e'* в наголошених складах (*sardak'e', kóžuχ'e'*) та наближене до *i* в ненаголошених (*u žynki, do giŋki*), винятками є *x, h*, після яких вживано [i]: *ptaxu, dorohu* (Janów, 1928, с. 270). П. Житецький (Житецкий, 1876, с. 128) також відзначає легке зближення *e* до середнього *i* у звукосполюках *he, ke, xe* з твердим велярним підгірського і гуцульського різноріч: «*гену, кену, хежа, гріхе, облоге, крючке*», але не *кѐну*⁷¹. Тверді *k, g* безумовно не відповідають сучасному стану криворівнянської говірки. Як і у випадку з 4пал, *i, e* в пд.гуц. префіксі *vi - / ve-* (< *i*), вочевидь, «секундарного походження» (пор. пн.гуц. *vi-*) (Жилко, 1958, с. 93): крив. '[vʲi]t'ihala (3sg.f.pst.impf), '[vʲi]b'ŋu (3sg.m.pst.perf), [vʲi] (pl) та š'imbal'[kʲɛ] (pl), '[tʲɛ]p'ju (звучить близько до '[kʲɛ]p'ju) (1sg.pres), 'du[xʲi] (m.nom.pl) (пор. вимову гуц. *K* перед *i, e, ('e), ә* (< *y): *'x'eba, x'i'ba, 'x'er'itә, k'eŋ''k'ej* (Кобилянський, 1928, с. 23)). Крім давнього *y, в акустично близькому до гуц. *e* звукові *i* реалізується також *i: *н'і'ми'ей, ку'ни'ети'* (Жилко, 1958, с. 92–93), що було згадано вище для криворівнянської говірки у зв'язку з 4пал.

Слід додати, що підвищення артикуляції голосних переднього ряду у криворівнянській говірці є порівняно рідшим. Воно не залежить від наголосу та узгоджується з тенденцією до внутріскладової гармонії, якщо має місце звуження та

⁷¹ Особливості орфографії можна встановити у зв'язку з діалектними записами на с. 325 праці Житецького і далі.

просування вперед голосного в позиції після пом'якшеного або м'якого приголосного. За приклад вжитку можуть правити такі форми, як: крив. *zave*[π] *š'č'el'i* 'заверещали', [dʲɛ'ɫæ] *ko* 'далеко'; *дели* 'далі' ППГ, с. 159; пор. пд.-схгуц. *del'eko*, *d'elše*, *ɯd'eryti*, *kr'epelka*, *fem'elija*, *pr'eǰidok*, *pr'ešyta* *ɯyt pr'eunikiu* 'діти від правнуків' (Верховина), а також *kr'ešeńek* 'червоний сердак', *prebarka*⁷² (Janów, 1928, с. 265–266). У південно-східних гуцульських говірках після м'яких шиплячих артикуляцію голосного *e* характеризує середнє підвищене розташування язика: *h'oršše*, *d'ereve*⁷³ *šše* 'труна', 'оць'е 'отче', *korč'em*; перехід в *i* може відбуватися в позиції перед голосними високого ряду *i*, *u*: *t'e'm'ui* 'тому що, тому', *roč'ilidyńky*⁷³ 'по-жіночому, на жіночий манір' (Janów, 1928, с. 267). Цікаво, що *e* набирає вигляду *e^a* перед складом із заднім голосним, при цьому «палатальність попереднього передньоязикового приголосного зміцнюється так, що її можна буквально окреслити як корональну» (*tr'e^ata* vs. *tr''etyi*, *ń'e^ana*, *ń'e^ana* vs. *z n''en'eu*, *ńe^aruš*, *ńe^aхоk'iu*, але *šaški'rna*, *šeški'rna* 'циркуль'), але не губного, де пом'якшення зафіксовано не було (*ve^asn'a*, *m'e^aškaŷy*) (Janów, 1928, с. 267). Вочевидь, ідеться про акумуляцію аспіраторної сили для увиразнення м'якості попереднього приголосного. У румунських запозиченнях на зразок *sar'aka*, *dya se^ar'aki* (рум. *săr'ac*), *raɥ'aš*, *re^au'aš* (рум. *răv'aș*) гуцульські говірки пристосовують артикуляцію *e* до *a* (Janów, 1928, с. 266), а отже, рум. [ə] відбито через гуц. пд.-сх. [a], [e^a]. Отже, підвищення артикуляції голосних переднього ряду засвідчує як тенденцію до внутріскладової гармонії, так і тенденцію до вокальної гармонії, що є значно рідшою.

Типове потрактування структури південногуцульського наголошеного вокалізму (говірки басейну «Білого та Чорного Черемошу, приблизно на сході від Серету й трохи на захід від Чорного Черемошу») вписується в ланцюжок *a – e – ɪ – ɪⁱ – i – o – u*, де *ɪⁱ* виступає континуантом псл. *o, доповненим, однак, «виразним» лабіалізованим компонентом ^h*ɪ* в позиції після губних (Залеський, 1977, с. 60; АУМ 2, карта №1). Ця модель збігається з моделлю більшості «волинсько-поліських

⁷² Форма з етнографічного збірника (Janów, 1928, с. 266)

⁷³ Приклад з етнографічного збірника (Janów, 1928, с. 267).

(західнополіських) говорів, а також на самому півдні правобережнополіських (середньополіських) говорів у районі Рівного й Новограда-Волинського» (Залеський, 1977, с. 61). Структуру наголошеного вокалізу для гуцульського говору, яка враховує наближену до *a* обнижену артикуляцію (*ä*), Ф. Жилко (1966, с. 228) подає так⁷⁴:

і		у
е		о
	ä	
	а	

У дисертації пропонуємо модель криворівнянського вокалізму з урахуванням зв'язку діяхронії та синхронії (постійного «втручання» першої в останню), однак до певної межі⁷⁵, та рівнів внутрішньої та зовнішньої репрезентацій. Сподіватися на окремішність діяхронії від синхронії у фонологічній системі криворівнянської говірки не варто, адже історично викінченню деяких фонологічних процесів стали на заваді інші процеси. Одним із прикладів є розвиток псл. *o, чий рефлекс можуть проявлятися у сполученні з твердими приголосним як [±бемольний] на рівні зовнішньої репрезентації, де [-бемольний] у сполученні з твердим приголосним суперечить принципу внутріскладової гармонії. Виняток становлять велярні, які перед [-бемольним] рефлексом *o є зазвичай палаталізованими. У криворівнянській говірці псл. *i, *y, *o в різний час увійшли до складу фонемі /i/ у своїй зовнішній репрезентації, а отже, варіативність виявів цієї фонемі охоплює, зокрема, звуки [i], [ɪ], [e], [ɛ], [æ], [ʏ], [ø] та, до певної міри, пов'язана з дією тенденції до внутріскладової гармонії. Із діапазоном виявів фонемі /i/ перетинається діапазон виявів фонемі /e/, що, крім [e], сягає [ɪ] та широких [ɛ], [æ], [a]. Фонема /a/, крім інваранту [a], охоплює звукові варіанти [ɛ], [æ]. Схематично це можна представити так:

/i/		/u/
/e/		/o/
	/a/	

Якщо підсумувати, системними фонетичними і фонологічними явищами

⁷⁴ Подаю в оригінальній транскрипції.

⁷⁵ А отже, поняття *phonema errans*, докладно описане Ю. Шевельовим (cf. Šerech, 1950), враховано лише почасти.

криворівнянської говірки, пов'язаними із засадою внутріскладової гармонії і які сформували «портрет» говірки, є всеохопне пом'якшення приголосних перед [-бемольними] голосними, 4пал і діалектний переголос незалежно від наголосу та супровідне обниження вимови голосних переднього ряду *i, ɪ, e*.

1. 4пал стала поштовхом до злиття псл. **i* та **y* на зовнішньому рівні репрезентації та розвитку **o* в новозакритому складі за диференційною ознакою /±бемольний/.
2. Всеохопне обниження артикуляції [-бемольних] голосних припадає орієнтовно на XIII ст., а отже, переголос *'a* на цих теренах слід залучати до пізнішого періоду.
3. Усі три явища (всеохопне м'якшення приголосних, 4пал, діалектний переголос) можна трактувати як продовження праслов'янських процесів, започаткованих переінтерпретацією праслов'янської фонологічної системи з низької системи (передній/задній) на бемольну (огублений/неогублений) на рівні внутрішньої репрезентації і прив'язаними до цього праслов'янськими переголосом **eā* та палаталізаціями велярних перед [-бемольними] голосними, що відбулися на зовнішньому рівні репрезентації.
4. Із характером праслов'янського переголосу перегукується діалектний переголос *'a > i* – мотивація йде від голосного до приголосного, а відтак – від приголосного до голосного (див. 3.1).
5. Українські говори, з яких постала криворівнянська говірка, більше «поцінювали» бемольність у поверхневих формах. Перебудова прото/давньоукраїнської фонологічної системи, закладена фонологізацією протиставлення за твердістю/м'якістю, посприяла морфологізації праслов'янської/протоукраїнської бемольної фонологічної системи, тобто її закріплення на внутрішньому рівні репрезентації. Це успадкувала криворівнянська говірка.

2.3. Тенденція до внутріскладової гармонії крізь факти криворівнянської говірки в етнографічних, лексикографічних і художніх записах

Для загальної картини обмеження за криворівнянською тенденцією до внутріскладової гармонії впродовж кількох століть важить огляд етнографічних, лексикографічні (словники, атласи) та художніх (поезія, проза, кіно) джерел, де відбито взаємини криворівнянських приголосних і голосних. У цьому підрозділі проаналізовано кожен знайдений у зазначених джерелах текст, зроблено спробу встановити особи записувачів, їхній питомий говір, зняти його нашарування та літературного стандарту з урахуванням пов'язаної з особливостями доби манери запису діалектного тексту. До текстів, що увійшли до аналізу в 2.3.1, належать записи, сформовані В. Шухевичем, словник Я. Янова, основою для якого послужили етнографічні записи зі збірника В. Шухевича, матеріали «Етнографічного збірника» В. Гнатюка, додатки до лінгвістичної праці П. Житецького (1876). У підрозділі 2.3.2 пропонуємо аналіз текстів другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., а саме реєстру «Короткого словника гуцульського говору» (1997), криворівнянських партій у фільмі «Тіні забутих предків» (1964) та сучасної поезії криворівнянського мовця В. Зеленчука 2016, 2022 років (Карп, ЗелГГ). Написані у ХХ ст. тексти Параски Плитки-Горицвіт (ППГ, ППГСв) порівняно більше залучено в 3.1.

2.3.1. Свідчення кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Серед опрацювань кінця ХІХ – початку ХХ ст. варті уваги «Матеріяли до українсько-руської етнології» (1899–1929 рр.), куди, серед інших, увійшли укладені В. Шухевичем збірники з багатим фактичним матеріалом щодо криворівнянської фонетики в різних усних жанрах, розміщені в 3–5 частинах «Гуцульщини» (1902–1908). В. Шухевич (1908, див. передмову) скористався з допомоги сільських учителів Луки Гарматія, Дмитра Єндика, І. (sic!) Сеника, Теофіла Кисілевського⁷⁶,

⁷⁶ Директор школи в Жаб'ю-Ільцях (1878–1921), педагог, працював у сфері освіти та культури (Гуцульщина, 2004, с. 138).

від яких отримав «чимало гуцульських пісень, коляд і приказок». Найправдоподібніше, записувачем у Криворівні був Л. Гарматій⁷⁷. Л. Гарматій (нар. 1866), що походив із с. Лучки на Тернопільщині, 1887 року закінчив учительську тернопільську семінарію, у 1893–1898 роках учителював у Криворівні (з 1898 – у селі Розтоки), був заангажований у рух «Просвіти» й організував у селі читальню (Гайдукевич, 2004; Гуцульщина, 2004, с. 234; Скрипник, 2004). Оскільки с. Лучки і м. Тернопіль входять до ареалу наддністрянського говору (див. Жилко, 1955, с. 129), мова Л. Гарматія повинна була б містити наддністрянські елементи, ба більше – можемо обережно назвати їх питомими.

Численні свідчення записів у Криворівні показують як відбиття наддністрянських говіркових, так і українських галицько-буковинських стандартних норм⁷⁸:

1) ознаки, збіжні для обох одиниць: рефлекси *о як і в закритому складі (*діжде, півроку, тім, відповіла, він, тім, ніч, міг, рік, не віддати, підем, гіркий, Підгірищина, зітне, зіпре, розіслав, піти, він, дійми, вісім, кіньми; Різдво, пішла, від тогди, він, спіймили, за ніхті; пішов, вітворив очі, відповів, твій, під, кіньска, відкопай, кінь, відти, огородників, потім, відтак, більше, від*); і, а не і на початку слова (*Іванкова, ісховала, іскупати; ідут-пливут, ішла, іспіймала, із плечей, і з*); брак м'якості шиплячих та африкат (*садочок, на листочку, сьвіточку, Гребенючка, на війночку, брамочки; в погоничку, ненечку, долечку; гроший, горшки, у бочку, гніздечка*) (Шух 1902, с. 111–113, 116, 177–178, 199–200, 201–203; 1904, с. 125–126, 147–148, 154–155; 1908, с. 93–95, 139–141, 126–127);

2) риси галицько-буковинського варіанту нової стандартної української мови: рефлексія псл. *ку як *кі*, *гу як *гі*, *ху як *хі* (*черешеньки, другий, кину, шовки, йикий, руснаки, пачки, відки, гину, мамки, войночки; ким, пеньки, черчики, муки, роки; горшки, маєтки, другий, сестрички, до коровки, верхи*); збереження дзвінкості перед глухим приголосним на межі морфем на письмі, як-от *солодкого*; займенникові слова

⁷⁷ Крім зв'язків із В. Шухевичем, Л. Гарматій підтримував листування з В. Гнатюком, Хв. Вовком, І. Франком, Г. Хоткевичем, М. Коцюбинським, І. Крип'якевичем та М. Грушевським (Гуцульщина, 2004, с. 234).

⁷⁸ cf. Danylenko, 2015.

й іменники *inst* на *-ою* на зразок з *тобою, кольдкою* (також буковинська діалектна риса; пор. Жилко, 1955, с. 123) (Шух 1902, с. 112, 117, 156, 159, 162, 177–178, 183; 1904, с. 80–81, 88–89, 93–94, 125–126, 147–148, 172–173; 1908, с. 126–127, 139–141, 167).

Яким було втручання В. Шухевича⁷⁹ в надіслані йому тексти коломийок, співанок, колядок, приказок та казок, невідомо. Взявши до уваги мовну та правописну систему записувача, ми зосередимося на її особливостях і відхиленнях від неї. Оскільки записувач взаємодіяв із відмінною, порівняно зі своєю, правописною системою говірки, розгляньмо записи криворівнянської говірки з перспективи *випадкових помилок* та *свідомих змін*, що їх запропонував Ю. Шевельов (2002/1979, с. 49) для хронологічно іншого періоду та інших мовних варіантів. Із перспективи цієї моделі, для записувача-мовця здогадано наддністрянського говору *випадкові помилки* оприявнять його питомий говір, а *свідомо впроваджені зміни* реперзентуватимуть риси криворівнянської говірки. Наприклад, у записи проникнули невластиві криворівнянській говірці *сі* та *чи*, Шух 1902, с. 156, 177–178⁸⁰, 183, 200, 204–205; 1904, с. 155. Наддністрянське походження цих елементів видно з аналізу співанки з Криворівні про боднарючку, в якій подибуємо ті самі відхилення на зразок *сі, чи* поруч із паралельним вживанням наддн. *сі* і пд.-сх. гуц. *си*, Шух 1902, с. 218–219⁸¹. Тут В. Шухевич покликається на збірник «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собраныя Я. Ѡ. Головацкимъ» (1878), проте не всюди слідує оригіналу – у Я. Головацького на місці *сі* послідовно подано *се* з твердим [s] (пор. *взели*) (Головацкій, 1878, с. 34–35). Крім того, В. Шухевич зміщує оригінальний підпис «Пѣла Оленица Рѣбенчучка, въ с. Криворовнѣ Колом. Окр.» в його адаптованій версії («Олениця Рібенчучка, Криворівня») із-під тексту «А у мѣстѣ, въ крайно́мъ дому, круглый данчикъ иде» під це поетичне оповідання, а отже, складно з певністю сказати, хто наспівав співанку про боднарючку і чи її було записано в Криворівні (див. Головацкій, 1878, с. 33–34). Щодо сполучника *чи*, то, хоч

⁷⁹ На відміну від записувача, В. Шухевич (1908, передмова) вживає букву *и* на початку слів, пор. *инакше*.

⁸⁰ Поруч із крив. *си* в одному тексті співанки; пор. *розступи сі і розступи си*, Шух 1902, с. 178, 200, 204; 1904, с. 155.

⁸¹ Це поетичне оповідання засвідчує, зокрема, форму іменника ж.р. на *-r'uk-* (*боднарючко*, Шух 1902, с. 218) із палатальним *r'*; щодо прізвищ на *-r'uk*, див. 3.3.

його звучання не може бути приписане суто наддністрянському впливу, ми потрактуємо його як наддністрянську рису так само з огляду на питомий говір записувача.

Свідомо впроваджені відхилення від питомого мовлення записувача часто є поодинокими, вони дозволяють з'ясувати криворівнянські мовні особливості, непомітні при побіжному ознайомленні з текстами. До таких звукозмін належить, наприклад, вживання *ци* 'чи' (Шух 1902, с. 201–202, 213; 1904, 14, с. 81, 121, 154, 198; 1908, с. 94); пор. *за су* 'за цю' і *усу* 'всю' (Шух 1902, с. 203; 1908, с. 95). Записи форм *ни маю* (Шух 1904, с. 81), *нима* (Шух 1908, с. 167) (пор. *приходьи* 3sg.pres vs. *приходить* (Шух 1908, с. 93–95, 139–141)), вочевидь, прозраджують слабке пом'якшення приголосного в позиції перед голосним *l* переднього ряду, присутнє в наших аудіозаписах. Тексти доповнюються формами з м'яким *щ'* перед *i* (< *i, *e*, *ь*), що може ховати за собою м'яку вимову шиплячих загалом: *бочічку*, *припочити*, *з вечіра*, *щіре* 'щиро', *Васильчіку*, *щіренька*, *Андрійчічок*, *колачіки*, *затичіла*, *зичіла*, *до братчіка* (Шух 1902, с. 11, 29, 156, 162, 177–178, 201–203, 213, 235–236). Попри те, що характерна для говірки 4пал загалом не відбита в записах, випадкова форма *скініла* (Шух 1908, с. 139) виявляє присутність у говірці псл. *ку > *k'i*. Цікавим є поодинокє відбиття стягненого закінчення у дієсл. 3sg.pres I дієвідміни *складат* (Шух 1904, с. 89), що відтворює праслов'янську парадигму (Мельничук та ін., 1966, с. 216, 227, 231). Незважаючи на відсутність повторюваності цієї форми в тих таки записах Л. Гарматія, немає достатніх підстав не покладатися на їхні свідчення, адже форми дієслів I дієвідміни 3sg на *-t* виступають у сучасній криворівнянській говірці (*l[d'a]t*, *spɪ[tʃe]t*) та говірках сусідніх сіл, як-от Ільці, Зелене, Голови, стм. Верховина. Паралельну до *складат* (3sg.pres.m I дієвідм; Шух 1904, с. 89) форму зі стягненим закінченням *шу'кат* (3sg.pres.f I дієвідм) подає для криворівнянської говірки В. Зеленчук (Гуц, с. 97); пор. відповідні приклади Ф. Жилка (1955, с. 149). Функціонування цієї форми в українській мові потверджують також історичні пам'ятки, з *-ть*: *въстанеть* Пс XII. Звідси випливає, що форми 3sg на *-t* побутували в криворівнянській говірці XIX ст.

Однак деякі інші явища на письмі відбивали значно ретельніше. Зокрема, в 5-му томі хитання між *l* ~ *i* на початку слова та в ролі сполучникового слова і сполучника помітно усувається, зводячись здебільшого до питомого криворівнянського *l*. Імовірно, підставою слугує зміна жанру з пісенного на оповідний зі значно повільнішим мовленнєвим темпом. Але і це не можна окреслити як основний фактор, йдеться радше про зміну свідому, вибірково введеною записувачем, адже деякі інші звукозміни, як-от псл. *o > гуц. *l*, в цих текстах відображені менш послідовно, пор. *віднесла, відбирав* (Шух 1904, с. 80–81). Огляд дистрибуції фонем *l* (< псл. *i) дає підстави припустити, що на зламі XIX–XX ст. її звучання на початку слова та в ролі єднального сполучного слова чи сполучника, порівняно із сучасним станом, було більш стійким і здебільшого характеризувалося алофоном [l].

Літеру <и> подибуємо у двох фонетичних позиціях:

1. На початку слова: *иди, идут, играти, изз'їдьи, ид краєви, иди* (Шух 1908, с. 139–141, 167).
2. На початку фонетичного слова: *и питає, и пішов, и вімастив, и запхав, и покидав, и пустив, и утьив* (Шух 1908, с. 93–95, 139–141);
  - 1) після огубленого голосного: *мосту и питає, галузку и поклав, знаю и потому, розпуклу и каже, клямку и сховав си, бабу и каже, полонину и запалив, сопівочку и дав, то и я, дерево и уздрів* (Шух 1908, с. 93–95, 139–141);
  - 2) після неогубленого голосного: *сини и післав, очі и каже, моста и питає, собі и коневи, палати и каже, питає и знов, польованє и сказав, мужа и не, води и каміньи, масла и ковбаси, дорозі и побив, нема и розказав, плечі и поніс, загаркотіли и повтікали, тими и гаркотит, си и утікают, маєтки и питают, попа и став, сіна и поїхали, міхи и льигли, води и дай* (Шух 1908, с. 93–95, 139–141, 167);
  - 3) після приголосного: *перший и тому, він и посилає, галузь и поклав, кінь из своїм, задзвонив и приїхав, обох и дала, огородників и єго, собов и повіз, зи*

своїм, поніс и поклав, горох и воркотит, біжит и кличе, ангіл и питає, пішов и сховав си, ніч и ми, ангіл и каже, але зі страху (Шух 1908, с. 93–95, 139–141).

Отже, на вибір літери <и> на початку фонетичного слова характер фонетичного оточення не вплинув.

Іншою звукозміною, рясно представленою в записах Л. Гарматія, є діалектний переголос $'a > i$. У текстах із Криворівні він охоплює не лише кореневі та суфіксальні морфеми, а й флексії, поширюючись також на позицію після *j*, як було зазначено в 2.2. У більшості випадків записувач чує $'a > 'i$, $ja > ji$ – звук вужчий та вищого підняття, порівняно з *e*, – незалежно від наголосу. Для наддністрянських говірок, мовцем яких є записувач, властивий перехід $'a > 'e$ та наближення *e* до *i* не під наголосом (*би^eреза, ни^eв'істка*), але, оскільки в записах літера *и* з'являється як в наголошених (*йик, йиблок, йикий*), так і в ненаголошених складах, можна припустити, що йдеться про місцевий характер вимови. Другою особливістю є вживання букви *и* незалежно від походження звука: чи то з $*a$, чи то з $*e$. Ось деякі приклади переходу $ja > je$: *йилова, йик, не збавийи си, йивірю, дивийичи си, йикий, йимці, бойила сі, йики, подвір'ичко, йисними, пйитим, нійикої, йив 'почав, взявся', йиблок, йило, йили, з йисними, йила, йигода; свйитий, свйиті, за здоровйичко, на свйите, шьистєм-здоровєм, йиблучком, йилівничок, на здоровє, шьистєм-здоровєм, свйитками, свйитим, йирми шукати, йироє, йира, пірйи, бавйина 'бавовняна', йигода, на здоровєчко, свйитили, на здоровйичко, за здоровйичко, за здоровєчко, свйитили, свйитками, свйитим, свйиті, пйитма; йики, йикогос, йика, йики, йирмурки ас.рл, йиму (с.), але як, які, яка-ж, стояночку, бояре, яснії* (Шух 1902, с. 112–113, 116, 156, 159, 177–178, 183, 199–205, 213, 218–219, 235–238; 1904, с. 32, 80–81, 88–89, 93–95, 100–101, 120–121, 125–127, 131–132, 147–148, 154–156, 172–173, 177–178, 183, 199–203, 213, 235–238; 1908, с. 93–95, 139–141).

Щодо зміни $'a$ в *e, i, i* (не $ja > ji$), цей перехід передано кириличною літерою <и>, часом <є>, <і> в основах:

1) після шиплячих: *не вінчьина, жьйлю, вішьив, Аршьива 'Варшава',*

- вірижсьют, вірижсьила, не важив 'не вважав', чьисї, зачьив, чьирів 'чарів', счьирувала, виїжджсьиє, зачьив, зачьив, пожйилуй-ко, пожсьилуй-ко; чьиру 'чару', тачьила, чьисти 'частини', шьистє, шьисливіще, шьистєм-здоровєм, зачьив, чьис, зістрїчийє, почьила 'почала', опроважсьити; си звінчьила, зачьив, у корчьих, але шапка, жалуєш (Шух 1902, с. 159, 177–178, 183, 199–205, 213, 235–238; 1904, 4, с. 32, 80–81, 88–89, 93–94, 100–101, 120–121, 126–127, 172–173; 1908, с. 93–95, 139–141);*
- 2) у позиції після літери <р>: *прьила, урьижєну; кудрьивє, впрїигає, впрїигати, порозтварьили, але кичирями (Шух 1902, с. 162, 204–205, 235–236; 1904, с. 32, 88–89, 100–101, 172–173,);*
- 3) після губних приголосних: *мньити, ймити, займив, памньитали, спїймили, зімньили, свьит, ймили, але двацьять і пять (Шух 1902, с. 156, 120–121, 126–127, 147–148, 154–155, 177–178, 201–203, 237–238);*
- 4) у решті позицій: *взьили/узьили/взїили/взьити/узьив/взьив/взьила, на світу водицу, тельита (але телята), оченьита, тьижка, вівсьинов, поганьити 'поганяти', льигай, жовньир, льигати, Потьик, виставльєє, по тальиру, тьигнути, тьигну, стрїлий, шрубальита, посьигнув, втьив, ізтьив, Лесеньитко 'Лесенятко', чельидник, Бадульичок, чельиднику, Бадульика, дьиче (m.voc.sg), дьикови (m.dat.sg), дьички (m.nom.pl), подьикуйте (2pl.impr), Потьик, три-зільичко, дьикую, досїгає, сьиду, Потьик, изтьили, гльину (1sg.fut), стьити, лудиньичко, зільичко; витьгає, тьигає, місьиць, з кольидками, мідьиную, кольидкою, зимівльичко, з кольидкою, всьику, роньили (3pl.pst.impf), из кольидкою, дванайцьит, дванацьит, на тьиженькі, всьике, кольиднички, місьиць, скольидувати, кольидками; закльитий, закльив, до мідьиноґо, мідьина, бульишкун (gen.sg), узьив, сьигаї, витьгнеш, витьиг, взьив, узьив, тьигне, ссьив (3sg.pst.impf), стьигнув, утьив, запрїиг, тьигнути, льигаймо, льиг, але десять, тисяч, доганяти, взяти, братья мої, талярїки, по талярун, сьят (Шух 1902, с. 112–113, 116, 120, 156, 159, 177–178, 183, 199–205, 213, 218–219, 235–236; 1904, с. 32, 80–81, 88–89, 93–94,*

100–101, 120–121, 125–126, 131–132, 147–148, 154–155, 172–173; 1908, с. 93–95, 139–141).

У флективних морфемах:

- 1) одиничних іменників: *зазулицьи*⁸² (f.nom.sg), але *зазулицьи* (f.nom.pl), *файне бідньи* (n.acc.sg), *свічьими* (f.inst.pl), *вівцьими* f.inst.pl, *свічьими* (f.inst.pl), *коньи* (m.gen.sg), *в єго коньи* (m.gen.sg), *із коньи* gen.sg, *ткачьи* (m.gen.sg), *товаришьи* m.acc.sg, *дубцьими* m.inst.pl, *приходить на нове подвірьи* (acc.sg), *прийшов [...] на єї на задвірьи* (acc.sg), *три-зільичко*, *Потьик*, *газдині* nom.sg, *сонцьи* (gen.sg), *шьистем-здоровем*, *щістем-здоровем*, *дівчьи* acc.sg, *шьисте*, *на здорове*, *з рукавцьи* (m.gen.sg), *дитьи* (n.acc.sg), *тілцьи* (n.gen.sg), *кровцьи* (f.nom.sg) (але *кровцу*), *церківцьи* (f.nom.sg), *цесьи земльи* (nom.sg), *у корчьих* (m.loc.pl), *попадьи* (f.nom.sg), але *пшеница* (Шух 1902, с. 100–101, 116, 147–148, 177, 199–205, 213; 1904, с. 80–81, 93–94, 100, 121, 147–148, 155; 1908, с. 93–95, 139–141);
- 2) збірних іменників та іменників п на *-ття*, *-ння*, *-ля*: *питьи* (acc), *листе* (acc), *браті* (nom), *житє* (acc), *житьи* (acc), *три-зільи*, *три-зільичко* (acc), *весільи* (nom), *зільи* (acc), *весільи* (nom.sg), *лудиньи* ‘лудиння’ (nom), *лудиньичко* (acc), *зіле* (acc), *весіле* (acc), *шьисте* (acc), *на питьи* (acc), *на пожитьи* (acc), *на здорове* (acc), *лудине* (acc); *на польованє* (acc), *каміньи* (nom, acc, gen), *братьи* (nom), *на сьмітьи* (acc), але *весіля* (acc), *братям* (dat) (Шух 1902, с. 177–178, 199–205, 235–236; 1904, с. 88–89, 93–94, 100–101, 120–121, 147–148, 172–173; 1908, с. 93–95, 139–141, 167);
- 3) прикметників f: *божьи* (f.nom.sg) (1908, с. 140);
- 4) дієслів: *сидьи* (3pl.pres); *хотьи* (3pl.pres); *радьи* (3pl.pres), *служйи* (3pl.pres), *ходьит* (3pl.pres), *дудньи* (3pl.pres), *шумйи* (3pl.pres), *си звінчьила* (3sg.f.pst), *сидьи* (3pl.pres), *изз їдьи* (3pl.pres), *взьив* (3sg.pst), *запрьиг* (3sg.pst), *зачьили* (3pl.pst); *вішьив* (3sg.pst), *виставльиє* (3sg.pres); *виїжджьиє* (3sg.pres), *зачьив* (3sg.pst) (1902, 45, с. 235–236); *втьив* (Шух 1902, с. 178, 199, 201–

⁸² Пор. *за'зул'іі* ‘зозуля’ в с. Зелене (АУМ, карта 12); також *з[а]'зул'а*, якщо вдалося правильно відчитати.

203; 1904, с. 32, 80–81, 93–94; 1908, с. 139–141).

Як показують приклади іменників *m/n.gen.sg*, *m/f.inst.pl* і *f.nom.sg*, переголос поширюється на відмінкові флексії: *цесьи земљи* ‘ця земля’. Якщо описаним формам можна довіряти, слід виснувати, що ці терени входили «до первісного осереддя» переголосу (див. Шевельов, 1979/2002, с. 693).

«Материяли до українсько-руської етнольоґії» у 22 томах, зокрема томи з працями В. Шухевича (1904–1908) та стаття Б. Заклинського (1918) слугували основним джерелом даних про криворівнянську говірку для «Гуцульського словника» Я. Янова, упорядкованого та зредагованого Я. Рігером (cf. Janów, 2001, XXIII–XXIV). До цих джерел долучається матеріал Я. Янова з виїздів на Гуцульщину, хоча й представлений для криворівнянської говірки у невеликих кількостях. Словникова вибірка засвідчує двадцять чотири реєстрові одиниці загалом⁸³ і супровідний ілюстративний матеріал. Чотирнадцять із них (з маркуванням «(Krzyw.)») оперто на розвідку Б. Заклинського (1918), локалізовану в Косівському повіті (записи в «Жаб’ю-Кривополи»), який у своїй праці назагал уникає географічної паспортизації слів, зокрема не звертається до назви *Криворівня*. Загальні гуцульські відомості представлено в першому томі «Гуцульщини». «Гуцульський словник» з невідомих причин застосовує маркування «(Krzyw.)» як щодо першого джерела, так і щодо останнього. З огляду на брак задокументованих потверджень зв’язку реєстрового матеріалу з цією назвою, нам доведеться звзити проаналізовану словникову вибірку до даних, зібраних Я. Яновим у польових виїздах, та почерпнутих із проаналізованих вище витягів із «Материялів до українсько-руської етнольоґії» («Гуцульщина», т. 3–5 В. Шухевича).

Беручи сказане до уваги та оминаючи приклади, що не репрезентують згаданих системних криворівнянських явищ, як *hałuź*, де не бачимо діалектного переголосу, зміни псл. *o, палатальної артикуляції r’, лабіальних, шиплячих,

⁸³ Автор словника щедро цитує приклади, втім часто без доконечного лапкування, коли йдеться про покликання на інші джерела, як у «*Syn na tatoczka ruczku zdijmaje*» (Janów, 2001, с. 235) і «Син на таточка ручку здійсмає» (Шух 1904, с. 32); «*Berywoczku smetany telepajut, hremie new, a to ymet sy maslo okrome, a skolotyny okrome*» (Janów, 2001, с. 210) і «...Сиплют у беривочку, привезут до сволока петельку тай герме нев, телепают, а то имет си, масло окроме, а сколотини окроме» (Заклинський, 1918, с. 46).

загальної палаталізації приголосних перед небемольними голосними, 4пал або відтягнення назад артикуляції d' , t' , розгляньмо такі словоформи: 1) реєстрові слова: *ćwitok* ($\check{e} > i$), але *ciuluwaty sy* ($\check{e} > 'u$, очевидно, наслідок вокальної асиміляції), *jałocz'iyr* (переголос $a > i$ у суфіксі *-ar-* при нетиповому збереженні початкового *ja-*), *pirie*, *panusz'unie* ($a > e$ у флексії collect.n.noun), *spuz'ar'* (збереження a в *-ar-*, можливо, пізніє запозичення, м'який кінцевий r'), *diżdaty* (брак переходу $*o > i$), *hromadyty* (брак пом'якшення t перед i в інф. дієсл.), *tatoczko* (твердий $\check{c}$ у позиції перед приголосним); 2) ілюстрації до реєстрових слів: *jyk* ($a > i$ після j), *midyna* ($a > i$ в іменниковому суфіксі *-an-*), *diżde*, *zdiymaje*, *dil*⁸⁴ (i на місці типового i з $*o$), *p'ohrepkiy* ($*o > i$ після k), *kuņuw*, *hromag'innyky*⁸⁵ (не зовсім типовий kl на місці псл. $*ky$), *teper* (нетиповий $*r > r$), *hromag'innyky hrom'agiy*⁸⁶ (звичний перехід $d' > g'$), *na tatoczka*, *ruczku* (твердий $\check{c}$ у позиції перед приголосним) (Janów, 2001, с. 67, 29, 28, 86, 154, 156, 217, 43, 75, 235, 218, 155, 263, 147).

Деякі невідповідності в передачі явищ криворівнянської говірки, як-от реалізація етимологічного $*o$ як i в закритих складах, брак (напів)пом'якшення приголосних перед $*i$, $*e$, $*ь$ (пор. форми *hromadyty*, *teper*), палатальності давніх шиплячих і пом'якшених рефлексів псл. $*ky$ можна пояснити правописними особливостями «Матеріалів до української етнольогії». Аналіз живого фактичного матеріалу говірки с. Криворівня потверджує перехід $*o > i$ в нових закритих складах, за винятком сполук з k , (напів)пом'якшені приголосні перед $*i$, $*e$, $*ь$ та пом'якшення шиплячих і рефлексів $*r$, що не є цілковито послідовними.

Ще однією працею початку ХХ ст., яка має стосунок до криворівнянської говірки, є три томи «Коломийок», що вийшли у Львові упродовж 1905–1907 років в рамках «Етнографічного збірника» під редакцією та за упорядкуванням В. Гнатюка⁸⁷ (Гнатюк, 1905, 1906, 1907). Матеріал із території Криворівні надійшов до редакції в записах Івана Бурчака, без датування (Гнатюк, 1905, с. V). На жаль, про час, коли

⁸⁴ Ілюстрація повністю звучить як «*od bryndzi – druhuj dil*» (Janów, 2001, с. 263). Не до кінця зрозуміле походження цього прикладу, адже ні у В. Шухевича, ні в Б. Заклинського, на яких покликається Я. Янів, їх немає. Імовірно, приклад самого Я. Янова.

⁸⁵ Записано в Криворівні та Брустурах (Janów, 2001, с. 75).

⁸⁶ Дані з Криворівні та Брустурів (Janów, 2001, с. 75).

⁸⁷ Нумерація коломийок наскрізна для трьох томів (1 том: 1–2635; 2 том: 2636–5792; 3 том: 5793–8622).

Притримуючись цього принципу, покликаємося лише на номер коломийки, без сторінки, тому та року видання праці.

були зроблені записи, нічого не відомо. З огляду на датування сорока семи рукописних збірок, наданих укладачеві (не кожен запис, зроблений 76 записувачами, містить час запису) (див. Гнатюк, 1905, с. V–VII), за відносні хронологічні рамки можемо взяти проміжок 1860–1904. Крім рукописів записувачів, І. Гнатюк користувався рукописами І. Франка (Гнатюк, 1905, с. V). Відомо, що влітку 1901 року І. Франко, а 1899⁸⁸ року – В. Гнатюк, замешкав у Криворівні, приїздивши туди згодом рік у рік до початку Великої війни 1914 року (див. Волянський, 1997; Гнатюк, 1913). Чи могло виявитися, що до записів, якими І. Франко поділився з І. Гнатюком, закралися рукописи коломишок з Криворівні, із переднього слова збірника невідомо. Із певністю можна лише сказати, що сам В. Гнатюк до записувачів у Криворівні не належав. У переліку населених пунктів, в яких він зібрав коломийки, Криворівні немає, є натомість села Григорів, Мшанець, Коропець, Пужники Буцацького і Старосамбірського повітів (Гнатюк, 1905, с. V).

Щодо кваліфікації записувачів В. Гнатюк зазначає, що записи здійснювалися здебільшого «нефаховими людьми», а тому «не можуть мати претенсії відповісти всім вимогам науки, головно фільольогії, а спеціально фонольогії»: «тут по просту я був нераз у клопоті, маючи приміром у одній коломийці такі форми, як *ся, се, сі* і ин. под.»; «записувачі помішали їх так, що трудно було вгадати, котра форма дійсно народня, а котра подана записувачами. Звідти походить деяка нерівність і по части невірність записів (не всіх)» (Гнатюк, 1905, с. VII). В. Гнатюк також не зазначає, котрі з перелічених записувачів були фахівцями з фонології або близькими до цього. Вочевидь, І. Бурчак до таких не належав. Сумнів у точності передачі криворівнянської фонетики і морфології відразу викликає в його записах закінчення *-ою в над водою* (f.inst) (4839), яке аж ніяк не могло опинитися в місцевому вжитку. Тимчасом ізоглоса форм на *-ою* збігається з частиною волинських і буковинських говірок (Жилко, 1955, с. 123; 1958, с. 116).

⁸⁸ Є розбіжність у датуванні приїзду В. Гнатюка в Криворівню О. Волянським і В. Гнатюком. Перший пов'язує 1899 рік із гостинами Олени Гнатюк (*добродійки Гнатюкової*) й Ольги Франко (*добродійки Франкової*), що завітали на запрошення його дружини Марії Бурачинської, і не згадує про присутність В. Гнатюка (Волянський, 1997, с. 491). Перша згадка належить до 1900 року: «[...] В липні 1900 року В. і О. Гнатюки та д-ва О. Франкова з дітьми з'їхали до Криворівні і замешкали на Заріччі [...]» (Волянський, 1997, с. 491). Тимчасом В. Гнатюк за дату свого першого приїзду до Криворівні бере 1899 рік: «Я їжджу постійно в Косівщину (до Криворівні), що літа почавши від 1899 р. [...]» (Гнатюк, 1913). Узоруємося на дані В. Гнатюка.

Щодо решти написань, то, сумнівна з погляду криворівнянської норми, їхня природа прояснюється в контексті всього рукопису, який переписувач подав до збірника. Зокрема, крім Криворівні, І. Бурчак зібрав коломийки в с. Москалівці (тепер – м. Косові ⁸⁹) та с. Орелець ⁹⁰ теперішнього Снятинського району, розташованому на лівому березі річки Прут. Орелецька говірка прилягає до покутсько-буковинського говору ⁹¹, а її ознаки, як припускаємо, відбито в криворівнянських записах І. Бурчака. Якщо наші говіркові дані з Криворівні, як і дані Я. Янова та А. Залеського щодо південно-східного гуцульського вокалізму, потверджують послідовний діалектний переголос у формах на зразок *йек*, *кол'іднич'к'е*, то в І. Бурчака подибуємо послідовне відзеркалення *a* у звукосполучі з *j*, наприклад, *яворика* (№654); *як*, *краями* (№1589), *як би* (№1776); *як* (№3527); *як* (4968); *який* (№6325); *ніяка* (№8317)⁹². Утім, брак переголосу *ja~je* характерний для «орелецької» смуги, пор.: *й[a]jү'доха* (АУМ 2, карта №35), *й[a]'киç* (АУМ 2, карта №49).

«Орелецька» вимова перехрещується з «косівською» за типом *в^(o)[i]з*, *хв^(o)[i]ст*, *т^(o)[i]к*, *ст^(o)[i]л*, *р^(o)[i]г*, *по'р^(o)[i]г*, *л^(o)[i]т* (АУМ карта №51), *в'[i]н* (АУМ 2, карта №52) і відбита в таких прикладах, як: *підете*, *піду*, *Криворівни* (№551); *півночи* (№654); *пін*, *кпінти* (№1589); *більши*, *пішла*, *від* (№3527); *віддавати*, *свій*, *дїницу*, *він*, *ворітця* (№4464); *бібки*, *пішов*, *зарібки*, *він*, *жінка* (№4482); *чобіт*, *угідненьке* (4839); *під* (№6325). «Орелецьку» територію характеризує також нетипове для криворівнянської говірки вживання приставного *i* за типом *[i]р'жати* поруч із *[р'жати]* (АУМ 2, карта №23), що спостерігаємо в *Іване*, *Іваночку* (№654); *іще* (№5697); *ізродили* (№4482), але в корені –*ити* (№4482); вживане в Криворівні *ружя*, *недужя* (№3527) в іменниках та прикметниках ж.р. на *-а/-я* відповідає парадигмі

⁸⁹ Під «косівською вимовою» йдеться про вимову в говірках с. Люча й Бабин Косівського району, закартографованих в другому томі АУМ. Оскільки найближче відносно Косова лежить с. Бабин (7, 2 км), в дослідженні орієнтуватимемося на нього, а назву *косівська* вимова лапкуємо.

⁹⁰ За умовну точку щодо Орельця на карті АУМ взято с. Запруття (15,4 км), Балинці (20,7 км) та Тростянець (за 21, 9 км), що передаємо через лапкування назви *орелецька* говірка. С. Орелець розташоване за 10 км від Снятина (умовно – снятинська говіркова зона).

⁹¹ Ізоглоси між покутськими і буковинськими говірками проходять по р. Черемошу на південному сході та лежать «на північних схід від умовної лінії Надвірна – Косів – Кути до р. Дністер (Жилко, 1955, с. 120). Якщо взоруватися на цей розподіл, орелецька говірка географічно належатиме до покутських.

⁹² Окрім цього, трапилися два приклади без діалектного переголосу 'а > 'е в середині слова: *телятка* (№4464); *челядочка* (№4968).

'са[ж']а, п'р'а[ж']а, ле'[ж']ети, ле'[ж']ати, поданій для с. Зелена (тепер – Зелене (див. Вступ) і яке входить до обшару південно-східних гуцульських говірок) (АУМ 2, карта №112).

Додамо, що серед специфічних рис записаного тексту помітне написання *ч*, яке відбиває назагал незвичну для криворівнянської говірки фонологічну твердість приголосного перед *ь*, *і*, *е* (*очи*, *убочи* (№4482)): пор. зі «Старовіцкими повісторьками» П. Плитки-Горицвіт, писаними криворівнянською говіркою: *сьпіваночку* (№1589); *до хаточки* (№4464); *гачку* (4839); *челядочка* (4968); *вінчик*, *кучеристий*, *сорочечка* (№1776) у Бурчака vs. *балакуця* (ППГ, с.127), *колючіх* (ППГ, с. 119), *мачюху* (ППГ, с. 22), *лучности* (ППГ, с. 64), *ручьками*, *челідочька*, *хлібечьке* (ППГ, с. 71) у П. Плитки-Горицвіт. Отже, аналіз фонетичних вставок свідчить про те, що криворівнянська говірка не була природною для записувача, а серед фонетичних нашарувань переважають нашарування «орелецького» походження.

Безперечно, ці припущення, зроблені на підставі аналізу письмового тексту та лексикографічних даних, а отже, потребують підкріплення живим фонетичним матеріалом. У всякому разі, до фонетичних хиб не могла спричинитися редакція В. Гнатюка. Щоб у цьому впевнитися, варто лише порівняти цей рукопис з іншими, в яких витримано форми з <и> (*і < о*) в *зийшла* (№619, Мшанець) або <є> в *єнчої* (№621, Голгочі), на диво відсутні в записах І. Бурчака. Утім, якщо не зважати на відхилення, криворівнянська фонетика та фонетика записів І. Бурчака багато в чому збігаються. Зокрема, в коломийках переважають форми з *е*, *і* на місці колишнього *а* після пом'якшеного приголосного, властиві говірці с. Криворівня, як-от: *Жєблю*, *просє* (дієсл. 3pl), *носє* (дієсл. 3pl) (№551); *сьвета* (№1589); *чоботєтка* (№1776); *взєли* (дієсл. 3pl) (№1793); *здоровєчко*, *дєдикови* (№3288); *чоботєтка* (№3527); *зачєв* (№4482); *листє*, *щєстє* (4839); *місниця* (< *є) (№551). Питомими для криворівнянської говірки є дієслова 1sg.perf на зразок *купю* (№1776), *напю* (№5697), звукосполука *к'є* (*біднєнькє*, *угіднєнькє*, *богацкє*, *кадовацкє*, але *біднєньке* (4839), а також *си* (№551, 654, №4464), *ци* у значенні *чи* (№4464, №6325), *суда* (№1589, №8317), *хлопец* (№6325), *хлопец*, але *хлоця* (№654). Найбільшу послідовність

відбито у словах з *i* (< *ě*) (*дівча, неділі, приодіти, біда* (№551); *дівчиночку* (№654), *ниділі, грішні, видіти* (№1589); *біле, вінчик* (№1776); *ліщину* (№1793); *світлок, дівко* (№4464); *чоловіка, діти* (№4482); *біди, бідне, собі* (4839); *цілює* (8317)) та *i* (< *e) в новозакритому складі (*застівками* (№3527)). Також допускаються звичні форми з крив. *i* (< *ě*) у *цвиту* (№1776); *цвила* (№3527) та *a* (< *e*) в *зазулька* (див. Гуц., с. 75, АУМ, карта №12; псл. *žegъzulja, ЕСУМ 2, с. 274). Те саме стосується морфологічних форм: *они* 'вони' (№1589) / *оно* 'воно' (4839); *домів* 'додому' (№4482); стягнені закінчення в f.inst.sg: *любков* (№5697).

«Орелецька», почасти «косівська» та криворівнянська говірки перехрещуються в рефлексах *v'i-* (< **vy-*): *вібрехав, віколишу* (№654); *вішивана* (№1776); *вітило* (3sg) (№4464); *вітріщив* (№4482), тимчасом паралельний варіант *вирубай* (№654) характерний лише для «косівської» та криворівнянської вимови (пор. АУМ 2, карта №18). Сюди ж належить *здоровечко* (№3288) за типом *c' [v']ato* (АУМ 2, карта №77), де «орелецька» і «косівська» вимови збігаються з криворівнянською. Відтворення на письмі літери *e* як *и*, ймовірно, натякає на напів палатальну вимову попереднього приголосного, що загалом відповідало б сучасному стану: *ни* (№1793, №4464, №4968), *нима* (№4482), *ниділі* (№1589), *більши* (№3527), *гроший* (№4482), але *не* (№1776, №5697, №8317). І хоча нашарування рис «орелецької» говірки може свідчити про її питомість для мовця, щоб довести це, потрібно додаткових фактів.

Іншим джерелом даних є додатки до праці П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусскаго нарѣчя» (1876), в яких уміщено співанку, записану в Криворівні. Під співанкою стоїть помітка: «Зап. Навроцькій»⁹³ (Житецкий, 1876, с.

⁹³ Припускаємо, що записувачем був Володимир Навроцький – український «економіст, статистик, етнограф, публіцист, культурно-просвітній діяч і поет», що народився в с. Котузів Тербовлянського району Тернопільської області і на час виходу праці мав 29 років (див. Шалата, 2013, с. 404). До особи В. Навроцького підводять два факти. Перше, самотнім іншим записом, що потрапив до праці Житецького з підписом «Зап. Навроцькій», був запис у с. Котузів Бережанського округу (очевидно, тепер – с. Котузів Тербовлянського району Тернопільської області), де, власне, народився етнограф Володимир Навроцький. На згадку про с. Котузів у зв'язку з особою Володимира Навроцького натрапляємо в праці В. Гнатюка (1905, с. VI), для якої він надав рукописи коломийок з с. Голгочі й Котузів, зроблені у 1862–1868 роках. Друге, серед записувачів фігурує прізвище Бучинського – вочевидь, М. Бучинського, з яким активно листувався той самий В. Навроцький у ті часи (див. Студинський, 1931). Крім того, відомо, що в Криворівні мешкала сестра (двоюрідна?) статистика Володимира Михайловича Навроцького, Зеновія Андріївна Бурачинська (1843–1903), – дружина священника Йосипа Бурачинського, котра цікавилася гуцульським фольклором і записувала його; знаємо, що В. Навроцький гостював у неї 1882 р., тобто після публікації праці П. Житецького, але це не виключає того, що він приїздив до Криворівні й раніше (Волянський, 1997, с. 498; Арсенич, 2000, с. 16; Арсенич, 2004, с. 74; ВГ, с. 555; Шалата, 2013, с. 404).

326).

Отже, у співанці, записаній в Криворівні, літера *ы* слугує для передачі історичних **i*, **y*, що підтверджують відповідні приклади:

*y: *молодычкы, зозуленькы, выты, молоденькый, вылы, ногы, вiплываты, рогы, ворогы, дороги, вiтеглы, густый, молодычка, рыбки, рыбку, выйихалы, другый*;

*i: *товарыши, быты ‘бити’, Петрыко, розгоныты, не быйте сы, кувалы, утопылы, бiлыци, вiплываты, в водыци, уробылы, лысту, дубыни, по за шыю* (псл. **šija*, ЕСУМ, 6, с. 423), але *Вiжныцю, пышні браті ‘брати’* (pl) (Житецкий, 1876, с. 324–326).

Яким би не було первинне оформлення В. Навроцького, кінцевий варіант цієї співанки відповідає теоретичним засадам історичної фонології, висловленим П. Житецьким у його праці. П. Житецький потрактує символ *ы* як широкий укр. *л* (< **y*, **i*) і робить спробу звести до нього фонем *л*, *у* та їхні варіанти в різних південно-західних говорах (Житецкий, 1876, с. 124–126; пор. Прогр. 1875, с. 46, 51). Він протиставляє правобережні, зокрема галицький і карпатські, та український говори, адже якщо першим властиве тверде звучання на зразок польського *у*, російського *ы*, найкраще вираженого в букві *ы*, то другому притаманний «звук середній між *і* та *ы*, для відбиття якого зазвичай вживають букву *и*» (Житецкий, 1876, с. 124–126, 143).

П. Житецький, вочевидь, достосовує мовні факти до постулату про керунок історичного розвитку українського вокалізму в напрямі до *і* (див. Шевельов, 1979/2002, с. 58). Це впливає з пізнього романтичного уявлення про «відбиття “народного духу”» в розвитку мови, тези, «що у вокалізмі рушійною силою історичного розвитку була особлива схильність української мови до голосного *і*» (Шевельов, 1979/2002, с. 58). Цілком імовірно, звідси – нехарактерне для криворівнянської говірки відбиття рефлексів **o* як *і*: в *Криворівні, пішóв, пішли, під, мій, Мырін, Мырінку, відси, вівці, Кутів, Млынівку*; рефлексів **i* як *і* в прийменникових конструкціях і початкових морфемах слова: *із плоты, ізвераты, іде* (Житецкий, 1876, с. 324–326). Із другого боку, текст співанки досить послідовно

відзеркалює явище діалектного переголосу: *сєк, утєлы, на чєсок, головє* ‘голів’я’, *здоровє, здоровєчко, вітєглы, прыймыла, розгоньты*, але *гуляти, пластівя* (acc.collect). Серед відхилень, які можна кваліфікувати як свідомі помилки щодо обраної правописної системи, – форма *до Болєсючки* (поруч із *Болєсючка* – 2 рази), що може прозраджувати фонетично пом’якшений крив. *l* перед [-бемольним] голосним. Відбито також кілька інших збіжних із синхронними криворівнянських ознак: префікс *vi-*, *vi-* на місці псл. **vu* (*вітєглы, віпльваты, вийіхалы*), постфікс *si* з **sɛ* (*сы*) та оглушення приголосного перед наступним глухим⁹⁴ (*лєхкі vs. на прыспу* ‘на призьбу’).

Особливу увагу привертає орфографія частки *сы*. Як було згадано, крім криворівнянської, В. Навроцький зафіксував наддністрянську говірку с. Котузів, в тексті співанки якої натрапляємо то на *сы*, то на *сє* (Житецкий, 1876, с. 318–319). Оскільки рефlekсами псл. **sɛ* в наддністрянському говорі є пом’якшені звукосполюки *s’i*, *s’e*, подібне хитання наптовхує на думку про особливості орфографії, що не знала засобів для передачі палаталізованого приголосного перед *l*, але відбивала пом’якшення/м’якість перед *e* (пор. *зозуленька* й *утєлы*). Варіантність прочитання літери *ы* давала б можливість читати *кы, гы* як з пом’якшенням, так і без нього в криворівнянській співанці: *молодычкы, зозуленькы, рыбки, супочынкы, ногы, рогы, ворогы, дороги, другый* (Житецкий, 1876, с. 324–326). Імовірно, цим також пояснюється вибір *ы* перед *e*, яке в таких випадках записували як твердий приголосний + *e* відповідно до засад, висловлених у теоретичній частині праці П. Житецького, де читаємо *гену, кену, хєжа* (з незначним наближенням *e* до *l*) (див. Житецкий, 1876, с. 128). Запис В. Навроцького за редакцією П. Житецького так само не передає властивої криворівнянській говірці м’якості шиплячих (*Вотуючок, Зеленчуку, шуку, щучкы, шырокого, невісточка, хустыночку, Болєсючкы*), що послідовно витримано в усіх текстах, за винятком декількох вживань зі *-щя-*: *нещяслива* (*Мыкулычын* (Кол. окр.), *Жєвачів* (Кол. окр.)). Цікаво, що транскрипція, яку П. Житецький пропонує для деяких лемківських слів у записах

⁹⁴ Така транскрипція відповідає зокрема правописним нормам програми Київського відділу Імператорського географічного товариства, на яку в зоруються П. Житецький (Житецкий, 1876, с. 297–298, див. Прогр 1875, с. 52–53).

Географічного товариства, вважаючи оригінальну транскрипцію хибною, збігається з його уніфікацією деяких явищ (див. Житецкий, 1876, с. 333). Наприклад, він не погоджується з позначенням м'якості шиплячих і губних приголосних, голосного *l* на місці давніх *o, *i, а відтак, замість *течешь*, *пьяна*, *ничь*, *и*, *изь*, *иде* пропонує писати *течеш*, *пйана*, *ніч*, *i*, *із*, *іде* (Житецкий, 1876, с. 333–334). Із другого боку, орфографія криворівнянської співанки може впливати не лише з редактури П. Житецького, а й з мовних особливостей записувача В. Навроцького. Відомо, що питомим для нього був наддністрянський говір та що в 1860–1870-х роках записувач послуговувався тогочасним галицько-буковинським варіантом нової стандартної мови, будучи заангажованим у роботу часопису «Правда» (Шалата, 2013, с. 404; Студинський, 1931; див. Danylenko, 2015).

2.3.2. Джерела другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Серед реєстрового матеріалу другої половини ХХ ст. «Атлас української мови: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі», т. 2 (1988) не може слугувати джерелом фіксації явищ, пов'язаних з внутріскладовою гармонією у криворівнянській говірці, адже с. Криворівня не увійшло до списку закартографованих об'єктів.

Форми криворівнянської говірки увійшли, однак, до реєстру «Короткого словника гуцульського говору» (1997). Словник планувався як один з етапів «у створенні повного академічного Словника гуцульських говірок», згідно з академічними засадами та вимогами (Гуц, с. 5–6). Діалектну лексику з Криворівні записував В. Зеленчук – один зі співукладачів словника, мовець криворівнянської говірки та поет (про що буде далі) – відповідно до загальних вимог. Зокрема, одним із завдань укладачів було зробити словник доступним для ширшої аудиторії, що передбачало збереження базової «діалектної фонетичної структури слова» для реєстрових слів, поданих «в українській літературній транслітерації», та спрощення фонетичної транскрипції в прикладах до реєстрових слів (Гуц, с. 4). Звідси й

невідбиття (напів)м'якості, або фонетичної м'якості, приголосних перед небемольними голосними. Винятком є сполука шиплячого та *e* на зразок *со 'роч'ечку*, *ш'е* 'ще', але *'борше*, що, вочевидь, пояснюється тяжінням до відбиття загальної м'якості шиплячих: *ні'ч'о*, *до'ш':у*.

Нижче подаємо аналіз реєстрових слів та прикладів до них у двох окремих блоках:

- 1) реєстрові слова: *вару'ватиси*, *лу'кавитиси*, *тра'ф'етиси* (*sɛ > *si*); *вес'ничка*, *к'лючка* (брак пом'якшення *ɕ*, легкого пом'якшення *n*); *'видбабок* (*o > *i*), але *діж'дати*, *'ла'гідний*; *ємку'вати*, *тра'ф'етиси* (*ja* > *je*); *єр'чюк*, *за'ч'інан'е* (*i в *-ч'і-*, діалектний переголос в іменниках зі значенням збірності); *'ива* (початковий *i* > *i*); *'сіно* (*ě* > *i*); *чаре'гінниця* (*d'* > *g'*).
- 2) приклади до реєстрових слів: *ва'руйси^e*, *кла'деси*, *убе'риси*, *си* (*sɛ > *si*, *si^e*), *ле'жит* (3sg.pres, II дієвідм); *вес'нич'ка*, *йерч'у'ка*, *з'ч'орного*, *со'роч'ечку* з *-ч'е-*, але браком м'якості *ɕ* перед приголосним, *ні'ч'о*, *ч'оло'вік* (< **ɕ'*), *'дош'ок*, *дош'*, *по до'ш':єви*, *до'ш':у*, *ш'е*, але *'борше*, *'божа*, *к'л'учки*, *з'вер'ж-ко* (відсутність м'якості шиплячих); *'видбабок*, *вит*, *ні'ш'ла* (*o > *i*), але *діж'дали*, *ла'гідна*; *йа'к'ей*, *к'и'вай*, *г'іл'к'и*, *г'ікати*, *т'рох'и* (4пал: *ky > *k'e*, *k'i*, *gy > *g'i*, *xi > *x'i*), але *ко'роткий*, *к'л'учки*, *'ноги*; *ви*, *ти* (рефлекс *y як *i*); *'віорати* (< **y-*); *л'ім*, *'р'ізати*, *'с'іна*, *'с'іно* (*ě* > *i*); *на д'нину*, *за д'ни^eну* (не відбито легкого пом'якшення *n* перед *i*); *'буде* (не відбито легкого пом'якшення *d* перед *e*); *'г'и^eг'а*, *ни'г'іл'у*, *'г'іўка*, *чаре^u'г'ін:иц'а* (*d'* > *g'*); *йемку'вати*, *йе'рований*, *у н'йетнищу*, *йек*, *ні'йи^eк*, *йи^eк* (*ja* > *je*, *ji^e*); *у'з'євси*, *за'ч'інан'е*, *вес'іл'е*, *'ш'е^uпочку* (*'a* > *'e*, *'e'*), але *с'ватан'а*, *чаре^u'г'ін:иц'а*; *и'деи*, *'иви* (f.gen.sg), *из/ис* (початковий *i* > *i*), *за'ч'інан'е* (*i > *i*), *ни^e*, *ни* (підняття артикуляції *e* до *i*; cf. псл. *ne, ЕСУМ 4, с. 56), *шу'кат* (3sg.pres I дієвідм.), *з'вер'ж-ко* (2sg.imp) (м'який *r* перед приголосним), але *'сварку*; *шош* (чи йдеться про ланцюжок *шос^u' > шош' > шош?*); Гуц, с. 33, 34, 35, 36, 39, 60, 61, 67, 79, 84, 89, 97, 108, 110, 115, 143, 148, 171, 187, 200, 209.

Реєстровий діалектний матеріал із Криворівні допомагає краще зрозуміти

деякі типи відхилень у записах співанок, коломийок, коляд та інших жанрів кінця XIX – початку XX ст., потверджуючи їхню належність до криворівнянської говірки. Зокрема, В. Зеленчук наводить форми 4пал із пом’якшеним *k'* (крив. *йа 'к'ей, к'у'вай, г'іл'к'у*), що, наприклад, доводить невідповідність форми *скіпіла* в Шух 1908 (с. 139).

За джерело старих аудіозаписів з Криворівні та сусідніх сіл Верховинського району править фільм «Тіні забутих предків» (1964), де розміщено чимало вставок із коментарями місцевих мешканців. Із Криворівні в епізоді «Виглядання старостів» знялася Марія Потяк, її репліка складалася зі слова *іде*. Фокус у вимові зроблено на літературному варіанті *i'de* 3sg.pres (стрічка, 53:58) замість крив. *i'd'e/l'd'e*. Фактор впливу стандартної української мови добре видно з інтерв'ю Марії Потяк, в якому вона, забувши точну форму з фільму, пригадуючи, відтворює таку форму: «Идут!» ([i'dut] 3pl.pres), – тим часом виразно відбиваючи криворівнянську фонетику; вона каже: «...Кілька разів цей короткий епізод знімали, поки не вийшло добре» (Зеленчук, 2018, с. 198). Складно сказати, що вплинуло на вибір 3pl.pres в її спогадах: чи то фокус на множинності, бо йдуть старости, а не лише головний персонаж Іван Палійчук, чи то колишня пам'ять про вживання твердого *d* у фільмі – звука, який в позиції перед голосним *e* в говірці зазвичай звучатиме пом'якшено, чи обидва фактори. Іншим епізодом, у якому звучить криворівнянська бесіда, є оплакування батька Івана Палійчука: «Гаврило Костюк із Криворівні наливає у трембіту горілки, а за кадром його дружина Ганна приповідає за Петром Палійчуком»⁹⁵: [ˈbrattʃʲiku mʲidoroˈɦʲeʲ / naˌkoɦo tʲi nas lʲiˈʃeʲ // naˌkoɦo tʲi ˈsvoɦo ʲivanˈka lʲiˈʃeʲ / ˈbrattʃʲiku mʲidoroˈɦʲi] ⁹⁶ (8:24–9:04). Показово, що її мовлення містить типові для Криворівні м'якість приголосних перед [-бемольними] голосними, м'якість шиплячих, рефлексію *o, відбиття *a як e після j, брак або ж слабке “укання”: [zyɦˈnalʲ], [ˈdoletʃʲku], [zalʲiˈʃeʲ], [jek], [zasmuˈtʲeʲ], [doroˈɦʲi].

Поміж сучасними поетичними текстами репрезентативними є вірші Василя Зеленчука – мовця криворівнянської говірки та співукладача «Короткого словника

⁹⁵ Цю та іншу інформацію про цей епізод отримано від криворівнянського етнографа Івана Зеленчука, що досліджував участь гуцулів у фільмі «Тіні забутих предків».

⁹⁶ Транскрипцію з фільму записано з огляду на аудіальне сприйняття.

гуцульського говору». Зокрема, в збірках «Карпати на трьох» (2016) і «Ґруні та й гражди» (2022) подибуємо типові для говірки *i* (< *i) на початку слова, діалектний переголос, м'який шиплячий, спрощення зімкнено-щілинного до щілинного, м'який *r'*, рефлекси *o в новозакритому складі як *i* після велярного та здебільшого *i* після невелярного, *e як *i* в складі перед занепалим ером, 4пал, пом'якшення *k'* перед *e*, тверді *s, c*, перехід *d' > g', t' > k'*.

Говіркові приклади виглядають так. Псл. *i на початку слова передано літерою <и>: *игреца, зробили, ика, икас, иржєвим, и; ити, Ива', заимшені, заискрит, изсисати, искрами, иглиц, иде, Илли, зийшли, играшка, измиваючі, Илей, ити, игла, имгла, зигрїтися, зробили, изхрєшиєний, иззідає, изпасавси, Игриця, ирїй, иглу, инакиий, изчєзли, зитри, заигокав, изїтчют, але: зіграв, зітчєш, изїтчют* (Карп, с. 68–69; ЗелГГ, с. 11, 19, 22–23, 27, 30–33, 46–48, 63, 69, 76, 79, 86, 94, 97–99, 110, 122, 129, 136, 108, 143). У dat.sg.m подибуємо закінчення *i*: *штефанови могорукови, препредїдови* (Карп, с. 68). Уподібнення *e, i* до *i* з'являється у формах, що засвідчують палаталізовану вимову на рівні зовнішньої репрезентації: *ни грушку бити, ни, низгоєна, нинаситних, мижи, але нічого* (Карп, с. 68; ЗелГГ, с. 94, 96, 102).

Хоча *i* (*вішіют* 'вішають', *тисіч*) та *i* (*книзєви, книзєтам, книгини, блихами*) (ЗелГГ, с. 11, 14, 35, 86) входять до рефлексів діалектного переголосу, найбільш послідовними є такі його форми з *e*:

- в основі слова: *місець, місецем, иржєвим, тежко, узєти, колєда, в'єже/зв'єзали, шєсливо, п'єти, веснєна, жєлит, пєєнка, трєсутси, дев'єтьох, спрєтав, цєтки, мішєнє, м'єкому, дитинєчєй, потєтко/потєта, тридив'єті, рєдом, мідєний, колєда, роб'єчі, п'єти/п'єтам, свєті, горєчю, виглєдає, тєгне/тєгнути, витегає, мрєчь, изпрєчь, пороб'єючі, голєсєчі, дрєб'єта, засієну, чєс, дєржєти, запрєчуси/прєчє/спрєток/спрєтали/запрєтані, стонадцєтий, обтрєсаю, дев'єті, справ'єют/справ'єє, упрєгают, прєду, прєжу, прєсло, м'єконьких, досєгнут, сп'єлилисє, шєпка, в'єтси, тридцєть, жєло, п'єна, дрєб'єта, свєтий, всєкий, хрєстєнска, впрєжєних, горшєтко, пожєлуй, спочєтку, иржєвим, узєти, кєгнути (тєгнути), в дєрєвишиєти,*

жслууав, в'єзати, жсрт, мїшєній, прєжєні, вклєкасї, рушєємо, Довбушєнки (nom.pl), *гуслєнки* (gen.sg), *зернєт, прєстєг, уважєї, обтєти, сєдут, приклєк, вивчєрь, шєстя* (gen.sg), *кємуї 'пам'ятаї', кєв, їжєкови;*

- у закїнчєннєх: *житє, грудєх; вєсїлє, сїдє* (3pl), *волосє, тканє, мїшєнє, дрєб'є, зорєх* (f.loc.pl), *вклєкли, прєчє, приклєкасє, прємїнєм, цюльованє, вишитє, розлєтєси* (3pl), *сї вступ'є, вєрєм'є, покүшєв, фантє, роб'є, житє, воринє, кров'єв, вирєб'єїмо, им'є, напустє, роб'єчї, в грудєх* (loc.pl), *прємїнє, помїнєси, спрєчєси/зাপрєтанї, євїрє* (nom.collect), *розлүчїнє, косє* (3pl), *вєршє* (3pl), *покөчєєш, сүчє, гүтє* (3pl), *вїходє* (3pl), *похоронє* (3pl.fut), *руб'є, рам'є, скорнєв, дїлє, ходє, лүдинє, гїлє, носє, лошє, лүб'є, ломаджє, мїшїнє, горє, тїлє;*

Алє: *здоров'я, стрїльця, дєрєвишия, зїгрїтїся, зїграв, найкращїя, сонця, дзїгаря* (acc.sg), *вєсєлиця, зраня, хлопцями, твєрїня, крїсаняx, коня, грунцями, прєславляют, камїня, корїня, шнїданя* (Карп, с. 68–69; ЗєлГГ, с. 10–12, 15–23, 26, 30–33, 35–36, 38–39, 40–42, 45, 46–48, 52, 55, 60, 62–63, 69, 72–73, 76–79, 80–81, 83, 85–88, 94–97, 99–101, 104, 106, 108, 110–112, 117, 122–123, 125–129, 133–134, 136, 143–144, 146–149, 151, 153; пор. с. 62).

Зауважмо, що в поодинокїх вїпадках знак апострофа пїсля губного приголосного перед <є> пропущєно: *напамєть, алє пам'єть* (див. ЗєлГГ, с. 85, 70, 111). Ця *вїпадковє помїлка* вїдповїдає особливостям говїрковї вїмови авторє (див. 2.2).

Тимчасом перехїд *ja > je* вїдбїто досить послїдовно: *єк, єгнє, єлиць, сїєнки, єгїд, єлових, єблїнка, єкбї, єрми, єїця* (gen.sg), *євїрє* (nom.collect), *єблүками, єсно* (ЗєлГГ, с. 10, 20, 22, 30, 32, 35–36, 47, 69, 100–101, 138, 143). Унаслїдок перехєду *о* в *є* пїсля *j* постає омонїм *єму* 'їому' (m.dat.sg) до крїв. *єму* 'яма' (f.acc.sg) (Карп, с. 68; ЗєлГГ, с. 26).

У m/n.gen.sg, f.nom.sg, f.loc.pl, gen.collect та в f.nom.sg.adj шїроко вживано закїнчєннє *-а*, що не завждї узгоджүєтьсє як їз єтнографїчними записами зламү XIX–XX ст., так ї з говїрковим звучаннєм: *коня* (m.gen.sg), *сонця* (n.gen.sg), *шєстя* (gen.sg), *єїця* (gen.sg), *дүшя* (f.nom.sg), *мєлєдїця* (f.nom.sg), *крїсаняx* (f.loc.pl), *з-за*

гіря (gen.collect), *найстаріша* (f.nom.sg.adj) (ЗелГГ, с. 33, 42, 81, 96, 100, 107, 123, 133) (див. 3.1.1).

Текст здебільшого відбиває характерну палатальну артикуляцію аффрикат і фрикативних як у позиції перед приголосним та в кінці слова (*харчъ; безконечьно, Марічько, пугачъ, поточька, сорочька, колачъ, плачъ, боцьку, свічьку, горбочьку, нічьку, причьки, бричьку, трішьки, корчьма, пічъ, харчъ, плічъ, ичь ‘очей’, сонечьком, звичьно, звичька, єличька, трачьков, трембітачъ*), так і в позиції перед голосним, як-от: *бжьолиний, звечера, мучіт; тручю, чюючі, жядних, бришиіт, смерчєм, замерчіт, кичєри, Чьорногора, чєпеликом, кавальчік, шє, зачєр, розчєсує, чєкаєш, свишиє, листочьок, кичєрам, зичіт, чєкают, изчюрают, зачєналиси, Щєзник, чьо, оббиваючі, чюрит, обполочют, найстаріша, нипчєтої, кучєрі, молодіша, горшік, горєчю, нипричьком, шє, черпатиму, ждучі, тручю, чюючі, жядних, прєчє, чьо, кончє, кличє (3sg), очіма, чім, шє, душіа, обвішєні, бічі ‘бігти’, чєкали, діточю, Іваніджюк, вечєра, мучіт, зсажюючі, ни гарчі ‘не гарчі’, изхрєшиєний, чєрва, маючі ‘маючі’, злічіти, шишєнували, шєпчє, хочєш, мичє (3sg.pres), плєчьох, чюжсим, кучєрі, надчєрпає, чього, межєа, зітчєш, чіни, чєкає, почєрвонів, зачєнай, звичьно, вчів, щєзаючєй, кавальчік, ночєй, плєчє, писачьок, изчєзли, окрайчік, щєзник, чєлідина, изітчют, скорчєних, почєнає, шєпчє* (Карп, с. 68–69; ЗелГГ, с. 10, 12–17, 20–21, 27, 30, 31–33, 36–38, 42, 46–47, 52, 56, 60, 72–73, 76, 79, 81, 83, 85–87, 95–100, 102–107, 110–112, 117, 123, 125–126, 129, 132, 134, 137, 143–144, 147, 148, 151–152).

Прикладів, що засвідчують протилежне також доволі:

1) в позиції перед приголосним та в кінці слова: *первовічні, крішєчку, ближшє, пташєчка, Богородичній, скрикуєш, ластівочков, сонєчко, глядач, безконєчник, свічку, гаджючки, зирчєш, вертиш, грушкю помінєєш, розколєш, ждєш, берєш, зітчєш, Космач, пшєничков, нічна, хлопчик, овєчки, бричкю* (ЗелГГ, с. 12, 17, 20, 30, 32, 63, 69, 72, 82, 87, 94, 96, 105, 108, 123, 126, 132, 146, 151);

2) в позиції перед голосним: *нічєго, шо; кишєни, плєчах, Чорногорі, чуєш, жєртує, нарощєнє, першє, ждєти, плєчах, плачах, лічут, шєпчє, кришиєв, опришок, чорногірських, держу, вержю, чужі, чобіт, зшєптаєв, ближшє, промінчик, чолі,*

дошитий, свіча, промінчиком, вперше, дужеше, зачерпни, натружена, роб'єчі, сажений, нічого, душу, спішити, чудні, овечий, бирше, шепче, вержешси, хочеш, душев, чобитки, бирше, дуже, между, журу, лишив, Чугайстер, схарапужені, величеньких, маржину, чурит (Карп, с. 70; ЗелГГ, с. 14–15, 17, 20–21, 27, 30, 33, 36–37, 42, 46, 57, 62, 70, 73, 76, 79, 81, 83, 87, 94–97, 99, 101, 106, 111–112, 126, 129, 133–134, 144, 146, 149, 152).

Також бачимо лєніцію з переходом *dž* у *ž*, *šć* у подвоєний *šš* або звичайний *š*, як у *сажєний*, *бжьєoliniй* (пор. із *бжєла*, Шух 1902, с. 218–219), *нарєжєне*, *вєсажєуючі* ‘вєсаджєуючі’, *натружєна*, *зсажєуючі*, *схарапужєні* і *шоночі*, *дошєю*, *шєстя* (gen.sg), *шє*, *пушєші*, *дошєю*, *найкрашєий*, *найкрашєше* ‘найкращє’, *вєшєий*, але: *Иваніджєюк*, *глєджєтєси*, *ломаджє* і *цєлющє*, *живущє*, *щєзаючєй*, *щєзєник* (Карп, с. 68; ЗелГГ, с. 21, 35, 42, 80, 83, 85, 87–88, 94, 96, 123, 125, 132, 134, 144, 149, 152).

М'який *r* подибуємо перед вєлярним *i* в кінці слова: *цєрькві*, *вєрьхєв*, *шєнкарьєка*, *тєрьх*, *тварь*, *Вєрьховєну*, *вєвчєрь* (ЗелГГ, с. 27, 31, 72, 97, 126, 146, 148). Також у позиції перед голєсним: *рєхтуй*, *путєря*, *з-за гєря*, *пєря*, *баюєє* (m.acc.sg), *крєшєку*, *брєхні*, *пєрю*, *задвєрю* (ЗелГГ, с. 12, 15, 22, 42, 87, 101, 134, 148). Доволє рясними є, однак, позиції, в яких м'який *r* не вєдбитє. Цє позиція перед голєсним (*прєсподнєй*, *убєри* ‘в убєрє’, *тєри*, *рєздвєногє*, *прєчьєки*, *изхрєшєшєний*, *крєчєтє*, *дєра*, *крєвєм* (пєл. *krivъ), у кінці слова (*зачєр*), перед вєлярним (*чєркалє*, *пацєркє*, *варкєм*) (див. ЗелГГ, с. 16, 26, 36, 42, 47, 62, 81, 97, 103, 110, 117, 128). Найчєстєше брак палатальнєй артєкуляції *r* простєжєуємо в позиції перед фрєкативним та афрєкатою: *найстєршє*, *горшєк*, *дєржє*, *горшєк*, *чєрпнєш*, *корчєма*, *зачєрпнє*, *тєрмах*, *харчє*, *горшєтє*, *харчє*, *парчє*, *нє гарчє* ‘нє гарчє’, *гєрєкєй*, *надчєрпєє*, *вєршє* (3pl), *мєрчєт* (ЗелГГ, с. 33, 38, 42, 61, 72, 83, 88, 95–96, 105, 112, 133).

Типовий для гєвєрки рєфлєкс *o пєслє нєвєлярних прєголєсних позначєно лєтерою <и>: *прєстєбєх*, *Рєздвє*, *пєдпєрлє*, *пєсна*; *крєз*, *вєд*, *Вєдєршє*, *вєдєбранє*, *вєдгєсєтє*, *вєдмєрюют*, *вєдрєзу*, *вєдєслєн*, *вєддєв*, *вєкєн*, *вєтєк*, *з-пєд*, *пєпєд*, *пєшєв*, *пєсна*, *пєдпєрлє*, *пєдєтєпнє*, *пєдзєрєв*, *пєдєбрєв*, *пєдкєв*, *пєзнєтє*, *рєзнєзнєлє*, *дєра*, *дрєбнє*, *вєвчєрь* (Карп, с. 69; ЗелГГ, с. 10, 17–18, 20–21, 35, 39, 60–61, 63, 70, 72, 76, 79,

80, 88, 95, 101, 103, 105, 126, 142, 148). Серед так званих винятків опиняться форми з <i>: *газдівку, піврік, відси, ни піду, постів, розкрутів, підошви, вівці, понід, стів, дістав, нічку, під, пліт, діждати, помічь, пів, крізь, він, простибіх, вівчєрі, вікнах* (Карп, с. 69; ЗелГГ, с. 18, 42, 46, 52, 62–63, 79, 81, 86, 97, 99, 103, 128–129, 136, 140, 146, 150). Після велярних *o звично реалізується у звукові i: *гірским; кілю, кінь, чорногірских, рогів, років, скік, богів, хід* (Карп, с. 69; ЗелГГ, с. 26, 35, 37, 62, 69, 73, 101, 137). Щодо рефлексів *e перед складом зі зредукованим ером, зазвичай маємо i: *мід, політ; лід ~ лєди, пічь, плічь* (Карп, с. 68–69; ЗелГГ, с. 26, 86–87, 96, 106).

4пал відбито спорадично в корені після <k>, <x>: *кєває, кєвай, хітає* (ЗелГГ, с. 12, 52, 126). Інші приклади засвідчують радше брак палаталізації: *такий; керму, запаски, попрушки, кишени, трошки, трохи, сієнки, замки, чорногірских, м'єкий, м'єконьких, стареньких, пишііки, руки (gen.sg), всекий, трішьки, потрохи, гаджючки, короткий, совіцких, гірским, днински, пацурки, чобитки, Довбушенки (nom.pl), гуслєнки (gen.sg), писанки, дрибоньким, бирлоги, внуки, зсокирив, співанки, поки, високий, руки, роки, похилила, ноги* (Карп, с. 69; ЗелГГ, с. 11, 14, 16–17, 22, 26, 37, 52, 69, 72–73, 76, 83, 86–88, 94, 108, 110–111, 117, 123, 127–128, 136, 138, 140, 144, 148, 152). На те, що 4пал в цій говірці відбулася, вказує пом'якшення велярного перед e: *кєшкова, керма, але: керунок, кєдра, людске, гуцулске, кирми, Шкєредних* (ЗелГГ, с. 15, 22, 30, 52, 60, 79, 136). Із цим перегукується відбиття префікса *чу- з пом'якшенням перед наступним <й> (*війде* (ЗелГГ, с. 19)). У решті випадків, навіть якщо в мовленні палаталізація присутня, для автора вона не є настільки присутньою, щоб відобразити її на письмі, пор.: *вишіте, виглєдає, витегає, вироб'єймо, висажуючі, виорану, виписаний, виходє* (Зрл), *вибиваючі*, але пор. рефлекс *у після шиплячого: *щєзаючєй* 'щецаючий', *дрибоньким* (ЗелГГ, с. 36, 38, 55, 80, 87, 98, 108, 123, 134, 137).

Тверді s, c не залежать від наступного голосного, як у говірці: *терзавси, людска, гірским, икас; сегодне, когос, головиц, ци, єлиц, куницу, головицу, рушицу, куницу, парубоцкі, зірницу, пшєницу, цу, гуцулский, совіцких, людска, гірским, сонця, буркницу, кінец, стрілец, куниц, днински, отец, росицу, перстєнец, каганєц, овец,*

космацкі, в данци, хтос, дес, оцес, в ланци, кінска, рабска, комус, зданцує, каганец, топірець, столец, клевец, але гірським, крізь (Карп, с. 68–69; ЗелГГ, с. 17, 19–20, 31, 33, 48, 60, 69, 79, 85, 88, 94, 96, 102, 107–108, 111, 112, 116–117, 123, 126–127, 129, 134, 138, 143, 146, 152). Пом'якшення буде властиве формам f.sg та m.sg на -с' у nom.sg (росівниця, полиця, молодиця), loc.pl (головицях), gen.sg (різця, Игриця) (ЗелГГ, с. 94–95, 99, 107, 125).

Щодо інших рис, то тексти В. Зеленчука характеризують типові для говірки префікс *pre-* замість *pra-* (*препредідови; препредідови* (див. 2.2)), м'який *l'* (*глибока, найглибшого*), сполуку «губний + *j*» (*направ'ю*), що в говірці зазнає пом'якшення, відтягнення назад артикуляції *d' > g', t' > k'* (*тедя, кегнути, кежко, кемуй, кев*), сандгі (*ніхтем, простибіх, але, на відміну від говіркової вимови, підків, лижков, тежко, бануж, видко, кежко, мережці, зчез, хід* без асиміляції за глухістю на межі морфем), закінчення *-t* дієслів 3pl.pres, 3sg.pres II дієвідм (*новістуют, таім*) (Карп, с. 68; ЗелГГ, с. 12, 31, 35, 61, 94–95, 97, 99, 110, 122, 136–137, 140). Його тексти засвідчують спорадичне пом'якшення перед небемольними голосними (*аді* ЗелГГ, с. 99).

У сукупності, аналіз матеріалів ХІХ–ХХІ ст., пов'язаних із фіксацією даних криворівнянської говірки, – чи то наукових (словники, атласи), чи то етнографічних, чи то художніх (поезія, проза, кіно) – формує більш системне бачення говірки, в основі якого лежить живий говірковий матеріал. Із другого боку, велика частина охоплених тут джерел містить відхилення (свідомі/несвідомі), що впливають або з мовної і правописної системи записувача, або з ідейних міркувань автора/упорядника/редактора збірника, особи, відповідальної за озвучення кінофільму. Більшість згаданих тут записувачів криворівнянських співанок, коляд тощо походили з різних регіонів Наддністрянщини, а отже, виокремлювали спільні з наддністрянськими риси криворівнянської говірки, а також ознаки, які цілковито вибивалися із питомої мовно-правописної системи, як-от *сі* замість *си*, *чи* замість *ци* або *inst* закінчення на *-ою* замість *-ов*. Частина етнографічних і художніх джерел тяжіє до західноукраїнського варіанту літературної норми. Крізь них проглядають

спроби унормування правописної системи під впливом активніших контактів із Наддніпрянською Україною. Із другого боку, в текстах 1960-их років і пізніших бачимо вплив радянської мовної політики (див. Лебедівна, 2021).

2.4. Висновки до розділу 2

З обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії випливає кілька тенденцій, визначальних для системи криворівнянської говірки, а саме: тенденція до всеохопного м'якшення приголосних, звуження й підвищення артикуляції голосного *a* після фонологічно м'якого приголосного, обниження голосних переднього ряду, брак цілковитої диспалаталізації лабіальних та **r'*. До показових фонологічних явищ також належить 4пал. Вона спричинилася до злиття псл. **i* та **y* на зовнішньому рівні репрезентації та розвитку **o > i* після велярних у так званому новозакритому складі. 4пал і діалектний переголос *'a*, що продовжують праслов'янські фонологічні процеси (праслов'янський переголос **eā*, палаталізації велярних перед [-бемольними] голосними), зав'язані на поступовій переорієнтації фонологічної системи з низької (передній/задній) на бемольну на рівні внутрішньої репрезентації. Через це рефлексі 4пал не мали шансів охопити зімкнено-щілинні і щілинні приголосні, а діалектний переголос залишився фонетичною зміною в межах фонеми */a/*. У праслов'янську/протоукраїнську добу бемольність характеризувала поверхневі форми, а розрізнявальною ознакою системи вокалізму на внутрішньому рівні репрезентації була опозиція за дієзністю. Ситуація почала поступово змінюватися разом із впровадженням «*l : l', n : n', r : r', s : s', z : (z')*» перед голосними переднього звучання (див. Shevelov, 1964, с. 488–489; 1.1), проте це питання вимагає ретельнішого дослідження. Остаточному закріпленню бемольної фонологічної системи на внутрішньому рівні репрезентації в давньоукраїнську добу («ланцюжок» фонологічних опозицій за м'якістю, що завершується занепадом слабких ерів) посприяло встановлення опозиції за дієзністю в системі

консонантизму, властиве південноукраїнському мовному масиву.

Аналіз писемних і аудіальних свідчень XIX–XXI ст. формує системніше бачення обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці в діахронії та синхронії, потверджуючи функціонування тих чи тих форм, як-от дієслів 3sg I дієвідміни на *-т*, діалектний переголос у закінченнях іменників і прикметників. Писемні відхилення від живомовного вжитку, що бувають різного ґатунку (свідомі/несвідомі), впливають або з мовної і правописної системи записувача, або з ідейних міркувань особи, відповідальної за збірник чи озвучення кінофільму. Якщо мовне походження записувачів криворівнянських співанок, коляд та інших текстів другої половини XIX – початку XX ст., що його нам вдалося встановити, некриворівнянське – наддністрянське (Л. Гарматій, В. Навроцький), покутсько-буковинське (І. Бурчак), – то друга половина XX – початок XXI ст. характеризується появою текстів, написаних або записаних мовцями криворівнянської говірки.

РОЗДІЛ 3

ТИПОЛОГІЧНО РЕЛЕВАНТНІ ЯВИЩА КРИВОРІВНЯНСЬКОЇ ГОВІРКИ

У цьому розділі ми докладніше розглянемо кілька типологічно релевантних фонологічних явищ, пов'язаних із дією обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в криворівнянській говірці гуцульського говору, а саме діалектний переголос (3.1), четверту палаталізацію велярних (4пал), рефлекси історичного *o (3.2), псл. *r' в антропонімах на *-uk-* (3.3). Докладний аналіз інших історичних змін на зразок монофтонгічного характеру ятя в криворівнянській говірці чи відтягнення назад артикуляції *d'*, *t'* (в позиції перед *i* різного походження, *n'*, *m'*, алофоном фонем */a/* після палаталізованого/палатального приголосного та в кінці слова) (cf. Шевельов, 1979/2002, с. 262–263, 877–878) за браком місця буде зроблено поза межами цієї праці. У цьому розділі перехід *d' > g'*, *t' > k'* згадано побіжно.

3.1. Проблема діалектного переголосу 'а > 'е

Увагу в 3.1 зосереджено на явищі зміни 'а (< *a, *e, *ē) після м'якого приголосного (так званого діалектного переголосу) в [-бемольний] голосний, що розвинувся в гуцульському, покутському, буковинському, наддністрянському говорах і центральній зоні надсянського і східноволинського говорів української мови незалежно від наголосу – зона від Буковини до Сяну (Жовтобрюх та ін., 1979, с. 293–294; Шевельов, 1979/2002, с. 691–696, 969–975; пор. Курило, 1929). З огляду на незалежність цієї зміни від наголосу Ю. Шевельов звертає увагу на її архаїчний характер. Зміна *a*, що передбачала часткове артикуляційне пристосування до попереднього пом'якшеного приголосного складу, була «архаїчна за характером, бо вона узгоджувалася з засадою внутріскладової гармонії, більш характерної для пізньої праслов'янської доби, ніж для пізніших часів», що також відбувалася

незалежного від наголошеності/ненаголошеності складу (Шевельов, 1979/2002, с. 696). Решта українських говірок, а до певної міри так само окреслена смуга, розвивалися «під знаком провідної ролі наголошених складів (особливо на схід від означеної території) або принципу двоскладової гармонії (карпатські говірки)», що могло б пояснити, чому вони не поділяли цього нововведення з «підмолдавською і підпольською Україною» (почасти винятком є зона Західного Полісся) (Шевельов, 1979/2002, с. 696). Зокрема, у східно- і середньополіських говірках звукозміна поширилася в ненаголошених складах, потрактованих як фонетично сприятливе оточення після будь-якого початково м'якого/пом'якшеного приголосного, навіть *j* (*εцѣ* : *ййця*, *дес'áтий* : *дѣсеть*); деяким бойківським говіркам властиве збереження *a* під наголосом та рефлексія ненаголошеного *a* як *i*, *i^ε*, *ɪ* ([ч'ас], [те'л'а], але [за'леж'іти], ['дев'іт']); тимчасом закарпатські говірки не переінакшують *a* в постпозиції до палатальних і шиплячих незалежно від наголосу ([т'агну́ти], [йáвур] / [йáвүр], [час]) (Жовтобрюх та ін., 1979, с. 294; Шевельов, 1979/2002, с. 690; Німчук, 2004, с. 190).

У криворівнянській говірці рефлексями *a* після м'яких приголосних є *e*, *ɪ*, *i*. Наведімо кілька прикладів: крив. '[tʰɛ]ško vs. станд. укр. *тяжко* (пор. псл. *tęgnōti, ЕСУМ 5, с. 697–700), *pr'ist'i* vs. станд. укр. *pr'asti* (псл. *pręsti ЕСУМ 4, с. 620), 's'ijit'i (inf.impf) vs. станд. укр. *сіяти* (псл. *sěti, *sějō, ЕСУМ 5, с. 259, Фасм 3, с. 615). Найраніші вияви поплутування крив. *a* й *e* на письмі засвідчують криворівнянські метричні книги початку XIX ст., за винятком одного спорадичного вживання в 1770-х роках. Проаналізовані у програмі «Praat», що є програмою для спектрального аналізу, сегменти мовлення восьми криворівнянських мовців засвідчують здебільшого континуанти [ɛ], [e], [ɪ], [i], значно рідше – [æ], [a].

Із погляду історіографії, одними з найраніших досліджень континуанта фонеми /a/ в позиції після пом'якшеного/м'якого приголосного (*a* > *e*, *ɪ*, *i*) в українській мові були розвідки Івана Вагилевича (Wagilewicz, 1845, с. III, VIII, XV), Якова Головацького (1849, с. 43, 48) та Олександра Потебні (1866): *ейце*, *жерть*, *рьедь*, *памьеть*, *счєстьє*; *тельє*, *пшеницьє*, *мѣрницьє* (див. також Залеський, 1973, с.

88). Останній відмежовував характер цієї зміни у південнозахідних українських говорах від подібної зміни в російських: «У галицькому говорі *я* після приголосної змінюється в *є*, незалежно від свого походження (тобто *я* основне і *я* з *а*), ні від наголосу, ні від наступного складу. Пригадаймо, що в північновеликоросійських говорах подібна зміна обумовлена м'якістю наступного складу, а в південновеликоросійських – відсутністю наголосу» (Потебня, 1866, с. 118; Залеський, 1973, с. 88). Перша фіксація явища переголосу в Галицькій грамоті (Коломия, 1398, «Хомѣковичь замість Хомяковичь»; фізично-артикуляційний аспект переголосу вперше дослідив О. Шахматов) (Потебня, 1866, с. 119; Залеський, 1973, с. 110, 89) важлива для нас з огляду на питання хронології та лінгвогеографії переголосу в криворівнянській говірці, про що буде сказано у 3.1.2. Зважаючи на поодинокі приклади переходу <u> в <ѣ>, <є>, виокремлені для різних століть (развращеіть, Добрилово Євангеліє 1164; *на вѣнчѣнн, прнтѣчѣмн*, «Покажчик євангельських читань XIII–XIV ст.»; *кнѣзь, хомѣковнхь, хотѣхн; па^н немнрѣ, тептюковн^х // типтюковнхь, типтюко^в, солнехкови^ч костько // солничковнхь ожегъ*, Галицько-волинські грамоти XIV–XV ст.), датування незалежної від наголосу зміни голосного 'а є досить розмаїтим (Залеський, 1973, с. 110; Соболевский, 1884, с. 7, 34; Kuraszkiewicz, 1934, с. 80). Ю. Шевельов, до прикладу, оцінює дані XII–XIII ст. (*величиють*, Городищівське Євангеліє, XIII ст.; *пѣнѣзь, птицѣми*, Євсевієве Євангеліє, 1283) і навіть середини XIV ст. як недостатньо переконливі, а за орієнтовний час постання переголосу пропонує межу XIV–XV ст. (Шевельов, 1979/2002, с. 693–695). Написання <ѣ> у формах на зразок *Хомѣковичь* 1398, Коломия, Гр XIV, *кнѣзь* (Галич, 1401) він пояснює штучним наслідуванням болгарського правопису, адже, на його думку, на той час звук 'а не міг дорівнятися до *i* – фонетичного відповідника літери <ѣ> в південноукраїнських говірках, а середньоболгарський *ѣ* був перемінився в 'а (Шевельов, 1979/2002, с. 694); див. докладніше про це в 3.1.2.

Структура 3.1 така: у 3.1.1 розглянуто криворівнянські рефлексии 'а (< псл. *а, *е, *ѣ, *ѣ) із погляду тенденції до внутріскладової гармонії, яка була активною в

праслов'янську добу. Поняття внутріскладової гармонії проінтерпретовано з погляду фузійності (асиміляції ознак) та бемольності, огубленості-неогубленості ([±бемольний]) – розрізнявальної тональності, що була визначальною, як припускаємо, для праслов'янської доби⁹⁷ на рівні зовнішньої репрезентації та є визначальною для сучасних східногуцульських говірок, зокрема криворівнянської, на рівні внутрішньої репрезентації. Приголосний алофон високої тональності (палаталізований) поєднувався з голосним із розрізнявальною високою тональністю (небемольним), а приголосний алофон низької тональності (непалаталізований) поєднувався з голосним із розрізнявальною низькою тональністю (бемольним)⁹⁸. Відповідно – д.укр. *saditi* [sa] vs. *misäc'* [s·ä] (від *měsęcь ЕСУМ 3, с. 484–485) (див. Flier 2007). Взаємодіючи з небемольним голосним, приголосний алофон набув дієзності (м'якості), адже напрям мотивації ішов від голосного до приголосного. Всеохопне м'якшення приголосних перед небемольними голосними відбулося до переходу *ę > 'a, тобто до середини X ст. (Shevelov, 1964, с. 489–502; Шевельов, 1979/2002, с. 187) (див. 2.2). Це потягнуло за собою зміщення фонологічного протиставлення з голосного на приголосний та переоцінку дієзності як невід'ємної ознаки голосного задовго до зміщення єрів (Shevelov, 1964, с. 496; cf. Flier, 2007, с. 75). Відповідно, напрям мотивації внутріскладової гармонії не міг більше йти від голосного до приголосного. Перехід бемольно нейтрального крив. 'a в e, i, і свідчить про актуалізацію тенденції до внутріскладової гармонії на певному часовому зрізі.

Підрозділ 3.1.2 засереджено на аналізі даних молдавських грамот XIV–XV ст., покутсько-буковинських пам'яток, які розглядаємо у зв'язку з хронологією гуцульського переголосу. Якщо переголос поширився з гуцульських говірок на покутсько-буковинські, як про це пише Ю. Шевельов (1979/2002, с. 689–690, 974), через аналіз молдавських грамот сподівано вдасться окреслити приблизний час його постановня в частині гуцульського говору, з якої пізніше виокремилася криворівнянська говірка.

⁹⁷ В основі системи східнослов'янського вокалізму X–XI ст. Ю. Шевельов вбачав опозицію за огубленістю-неогубленістю, за межі якої виходила лише фонема /a/ (Shevelov 1964, с. 498).

⁹⁸ Пор. з описом 4пал у Тімберлейка (Timberlake 1978, с. 726).

3.1.1. Умови й наслідки переголосу 'а в криворівнянській говірці: фонологічний і морфологічний аспекти

У криворівнянській говірці переголос реалізується незалежно від наголосу як на початку, всередині, так і в кінці слова, що показує аналіз сегментів мовлення 8 мовців:

1) після шиплячих: 'pu[ɰ]t'i 'лякати' (inf.perf), l'e'[ɰ]u (3sg.pst.impf), za'[tʃɪ]l'i 'почаки' (3pl.pst.perf), zakrɪ'[tʃɛ]l'i (3pl.pst.perf), d'e'r'[ɰ]la 3sg.pst.impf (але '[ɰ^εa]rt'i 'жарт' m.nom.pl), [tʃɛ]s (m.nom.sg);

2) після r': prov'i[rʲe]t'i (inf.impf), p[rʲe]s't'i 'прясти' (inf.impf);

3) після j і губних: [jɛ] 'я', [jɛk], [jek], [jɪg] 'як', u_[jɛ]m'i (f.loc.sg), [jɛ]'hn'ita (n.nom.pl), sɪ_bo[jɛ]la (3sg.pst.impf), sɪ_bu[jɛ]l'i (3pl.pst.impf), 's'i[ji]t'i (inf.impf), s'[vʲz]to/s'[jɛ]to (n.nom.sg), p'[jɛ]t' (nom), zaro'b'[jɛ]t'i (inf.impf), '[jɛ]bluč'ko (n.nom.sg), '[pʲjɛ]n'ii (m.nom.sg.adj), o'[bʲe]žu (1sg.fut.perf), але також [ja];

4) після решти приголосних: u'[zʲɛ]l'i (3pl.pst.perf), '[tʲɛ]ško, 'v'i[tʲi]hala (3sg.pst), u'[sʲi][tʲ]e 'всьяке', ko[li]n':i'č'[tʲ]i (m.nom.pl), [sʲi]'t'ii (m.nom.sg.adj), d'e'[sʲɛ]tku 'десятку' (f.acc.sg), tr'i'm'i[sʲi]c'i (m.gen.pl), 'm'i[sʲi]c' (m.nom.sg), je'h[nʲi]ta (n.nom.pl), č'i[li]t' 'жіноцтво' (f.nom.collect), na[tʲe]'hla (t ~ k) (3sg.pst.perf), [le]'hajt'e (2pl.impr), '[lɛ]žu (1sg.fut.perf);

5) у флексіях прикметників, іменників, дієслів: [h'rupʃe] (f.nom.adj), pær'[ʃe], pær'[ʃi] (f.nom.adj), 'star'[ʃə]⁹⁹ (f.nom.adj), i'nak[ʃə] (f.nom.adj), 'sv'i[ze] (f.nom.adj), ost'r'iš[tʲɛ] (f.nom.sg.adj); 'saž'i[nʲe] (n.nom.collect), na_pos'i'ž'i[nʲi] (n.acc.sg), na_nas'i[nʲi] (n.acc), 'son'[tsʲɛ] (n.gen.sg), 'dran'[tʲi] (n.nom.collect), 'l'e[stʲɛ] (n.nom.collect), '[gʲ~dʲ]¹⁰⁰ e[dʲi]/'d'i[dʲz] 'тато' (m.nom.sg); 'ku[rʲi] (3pl.pres.impf), sto'[jɛ]/sto'[je]t (3pl.pres.impf); але pše'nu[tsʲa] (f.nom.sg), '[dʲ~gʲ]e[dʲa] (m.nom.sg), do_spa'[nʲa] (n.gen.sg), 'bo[za] (f.voc.sg.adj), du'[ʃa]¹⁰¹ (f.nom.sg), hor'iš'[tʲɛ]mi

⁹⁹ [ə] (F₁ 645; F₂ 1668).

¹⁰⁰ Тут і далі – звук, середній між [dʲ] і [gʲ].

¹⁰¹ [a] (F₁ 666; F₂ 1531).

‘горішшями, верхами’ (inst.pl)¹⁰².

Після м’яких і твердих приголосних перша форманта ненаголошеного голосного [a] іноді стрімко йде вгору, як у таких прикладах: ‘ba[n’a] (F₁ 699; F₂ 1483), ‘du[za] (F₁ 606; F₂ 1598), *vypar’ε[la]* (F₁ 695; F₂ 1255) супроти [jε] ‘я’ (F₁ 683; F₂ 1908) або r’[ka] (F₁ 828; F₂ 1300), ‘[ba]n’a (F₁ 918; F₂ 1491). Наголошений [a] порівняно більш схильний зберігати низьку першу форманту: r’i’d’[n’a] (F₁ 851; F₂ 1688).

У криворівнянських пам’ятках кінця XVIII ст. переголосу практично не засвідчено – виняток становить лат. *Diczuka* 1778¹⁰³, 1779 (різні записувачі) і *Dzurek* 1795. Метричні книги церкви Різдва Пресвятої Богородиці рясніють прикладами з ‘a: *Busiak* 1775, 1776, 1778, *Sztefuriak* 1777, 1785, 1787, *Jaremiyczuczka* 1781, *Jaremiyczuk* 1784, *Diaczuk* 1786¹⁰⁴, 1787, 1789, *Stowżak* 1779, 1782, 1784, 1787, *Zasiak* 1785, *Dzurak* 1785, 1787, *Lib* 1775, *Lib* 1784. Окремим випадком є щедро представлена назва лат. *ex Zabie* 1777 (не *Ziebie*). Прийнято вважати, що сучасна назва *Жаб’є* репрезентує посесив, утворений шляхом приєднання *-je до «апелятива *жаба* за ознакою “жаб’яче місце”» (Лучик, 2014, с. 116). Проте чи це не означає, що в ген назва *Zabie* повинна мати закінчення -oho, як у *мамине : маминого?* Якщо так, то відсутність регулярних фіксацій -oho- у XVIII–XIX ст. (пор. *Жабіого* 1907 ВГ, с. 568¹⁰⁵) спонукає до пошуку іншого походження назви *Zabie*. Зокрема, цю назву могло бути утворено як похідну від основи *žab- із продуктивним псл. формантом *-je в значенні збірності, тобто ‘місце, запружене жабами’; аналогічним способом утворено, наприклад, назву давньоруського городища *Ведмежжя* (тепер, вочевидь, *Ведмеже*

¹⁰² Зіст.: у гуцульському ареалі діє також «обмеження сфери перезвуку a > e» на межі основи та флексії, зокрема деяких словозмінних іменників, прикметників та займенникових слів у прямому та непрямому відмінках, що або збігається, або розходиться з криворівнянськими прикладами, як-от: 1) у f/m.nom.sg етимологічних *ja-основ: *зем’н’a*, *бри’х’н’a* // *бри’х’н’a*, *у’р’ж’a*, *теш’а*, *куч’a*; *г’ед’a*, *суд’i’i’a*; 2) у f.dat/inst/loc.pl з основою на м’який пригласний: *но’ч’ами*, *в’i’i’ами*, *меж’ами*; 4) у m/n.gen.sg псл. *jo- / *i-основ: *з’ет’a*, *но’ж’a*, *до бога’i’a*; *нема’ш’еск’a*, *по’но сміт’а*; 5) у m/n.dat/inst/loc.pl з основою на м’який приголосний: *госк’ам*, *к’ін’ц’ами*, *в’i’i’чи’р’ам*; 6) у f.nom.sg прикм., займ. слів з основою на шиячий: *до’уш’a*, *наш’a*, *ваш’a*, *бож’a* – с. Бистрець Верх-го р-ну (Залеський, 1973, с. 96). Після м’яких приголосних та j виступає a > e / ŷ, i/: *ка’пук’i’ний*, *до’с’егну*, *ш’епка* (середина слова); *ш’еск’е*, *жи’к’е*, *ко’лос’е*, *йегн’е*, *до’i’е* (морфемний шов); а також у формах прикметників f.nom.sg вищого ступеня порівняння: *мама’л’i’ни’и’е*, *тра’ва’г’i’ри’и’е*, *ніч’ко’рот’и’и’е’/т’иша*, *ніч’ко’роч’i’i*, *ніч’до’уш’i* (Залеський, 1973, с. 96–97, 106). На межі морфем переголос a > e / ŷ, i/ в південносхідногуцульській говірці с. Бистрець зафіксовано в іменникових флексіях n.nom/inst.sg на *ε (назви дрібних істот) та *-ije/ъje (значення збірності), а також у 3pl «дієслів II дієвідм.» на *-εть (Залеський, 1973, с. 108).

¹⁰³ Носій прізвища походить із Ясенова.

¹⁰⁴ Носій цього прізвища також із Ясенова.

¹⁰⁵ Із листа криворівнянського пароха Олекси Волянського.

Сумської області) (див. Мельничук та ін., 1966, с. 118; Бубенок та ін., 2021, с. 33). У метричних книгах лат. *ex Zabie*, як і інші топоніми у сполучі з латинськими прийменниками *ex*, *e*, зазвичай представлено в ном замість очікуваного gen, який послідовно ігнорують записувачі, як-от *ex Pago Rzyczka* 1777 – с. Річка. Однак серед можливих словоформ цієї назви спорадично подибуємо також форму на *-a* (*ex Zabia* 1778, 1782, 1783, 1785, з *Zabia* 1819 Lib 1775, Proth 1818). Звідси висновок про те, що закінчення *a* в *ex Zabia* передає (також?) граматичну форму ном, будучи алофоном фонем */a/*, як і *e* в *Zabie*. Однак навіть якби йшлося про gen, ми так само могли б очікувати *e* після *b* в ненаголошеній позиції. Відомо, що сучасна криворівнянська говірка засвідчує збіг ном і gen апелятива n.sg на *-e* в наголошеній позиції, а саме фонетичне наближення *a* до *e* після м'якого приголосного: 'son' [tsʲɛ] 'сонця' (n.gen.sg), d'ran' [kʲ~tʲɛ]¹⁰⁶ 'дрантя' (n.gen), але під наголосом: z_vzs'i' [lʲa] (n.gen). Отже, у пам'ятках XVIII ст. переголос регулярно відтворено в закінченні топоніма *Zabie* зі значенням збірності (змінний контекст), при цьому корінь *žab-* зберігає *a* (незмінний контекст). У незмінному контексті переголос 'a > i реалізується після *d*' у формі *Diczuka* 1778, 1779, Lib 1775.

Активніше ступеневе вживання *e* простежуємо з 1818 року, що особливо зростає у другій половині XIX до першої половини XX ст.: *Kapusteniuka* 1818 (пор. раніше *Kapustianiuka* 1786, *Kapustianiuk* 1784, 1786), *piddanoho Ziebiwskoho* 1818, 1826, 1836, *na Zietyniuka* 1819, *Szefurieka*, *Semienowoho*¹⁰⁷ (пор.: Семенів 1940), з *Tetienow* 1823, *Jewdochow* 1823, 1827, *dieka* 1825, з *Seńkow*¹⁰⁸ 1826, *Gaborieka* 1827, *Lukiena* 'Лук'ян' m.gen.sg 1828, *Szietruk* 1863, *Шетрукъ* 1896, *Шкірек* [? після 1900], Proth 1818, Spons Par, Спис, Метр 1940. Незважаючи на пізніше намагання записувачів дотримуватися написання форм з *-e-*, панування помішання не вдалося усунути на жодному з етапів аж до середини XX ст. (хоча пізніше в часі форми на 'a > 'e поряснішали), пор.: *Дячукъ* 1867, *Marusiak* 1872, *Szatruck* 1896, *Грепиняк* 1940, *Гуцуляк* 1940, *Пітеляк* 1940, 1944, Метр 1940, Spons Par.

¹⁰⁶ Тут і далі – звук, середній між [tʲ] і [kʲ].

¹⁰⁷ Якщо від Сем'яногого.

¹⁰⁸ Якщо від Оксана, а не Ксеня.

Що важливо, літери <a>, <e> нерідко вживали взаємозамінно для оформлення прізвища тієї ж особи попри те, що, згідно з австрійським декретом від 5 червня 1826 року, самовільна зміна прізвища «підлягала судовому покаранню» (див. Худащ, 1977, с. 96), тобто у свідомості записувача перехід $a > e$ існував на рівні зовнішньої репрезентації. До таких прикладів належить фіксація прізвища *Потяк*. Зокрема, Фебронія, народжена 1846 року від «Barbara filia Constantini et Parasceva Potiak», незаміжньої селянки, що проживала в Криворівні (Lib 828), отримує при народженні прізвище з *-ak-*. 27 січня («27 Januarii») 1876 року вона народжує доньку Марію й у відповідному записі в графі «Parentes» фігурує як «Febronia filia Barbara natu Potiek incola e Krzyworównia», тобто її родове прізвище тепер передано через суфікс *-ek-* (Lib 1868). За записи 1846 і 1876 років відповідальні різні особи: за перший – о. Андрей Бурачинський, за другий – о. Йосиф Бурачинський¹⁰⁹. Однак на різницю осіб переписувачів не варто зважати. Подібне поплутування спостерігаємо також у межах текстів одного записувача. Наприклад, послідовніший у відбитті *a*, о. Андрей Бурачинський допускається фонетичної варіативності, коли в записі від 4 грудня 1845 року фіксує ім'я батька новонародженої *Coecilia* – «Georgius Potiak – [...] – agricola Krzyworow:» – через суфіксальну морфему *-ak-* (Lib 828), а пізніше записує цю особу кириличними літерами як «Кікілія дщерь Георгія Потьєкъ+ земледѣлцы Кривор»¹¹⁰, вживаючи *-ek-* натомість (Lib 1868). Хоча кириличний правопис о. Андрея Бурачинського послідовніший у передачі особливостей говіркової вимови власних назв, ніж латинський, як буде видно з 3.3, – латинка не могла стати основною перепорою для вживання форм з *e*, хоча б з огляду на наведені вище приклади з Proth 1818, які демонструють лат. *e*. До цього додаймо, що непоодинокими були коливання в суміжно розміщених записах морфологічно однакових прізвищ, що належали різним особам, як-от: *Maria natu Potiak* (в графі «Parentes») і *Helena Potiek* (запис під іменем новонародженої Марії), березень 1876 року. Почерк, як можемо виснувати, належить о. Йосипу Бурачинському. Прояви

¹⁰⁹ Син о. Андрея Бурачинського і доньки криворівнянського пароха Теклі Павлович (Paulewicz) (див. Lib 1784), а отже, народжений і вихований у Криворівні.

¹¹⁰ Кікілія доводиться хрещеною матір'ю Николаю Мітчуку, народженому 10 травня («10 Мая») 1868 року (Lib 1868).

переголосу в церковних метричних книг XVIII–XX ст., вочевидь, свідчать про потрактування записувачем (мовцем?) звука *e* як алофона фонемі /a/, що існувала в синхронії на рівні внутрішньої репрезентації.

Певна річ, слід враховувати фактор міграції записувачів та правописних звичаїв, моделей (Шевельов, 1979/2002, с. 694). Про частину записувачів історичні дані є, про інших – немає. Ті, походження яких відоме з джерел або ж ми можемо його приблизно встановити, походили з ареалу, де побутував переголос *'a*. Зокрема, батько о. Михайла Волянського¹¹¹, пароха с. Криворівня у 1817–1818 роках, о. Олексій Волянський, служив парохом у с. Розтоки¹¹², як показує запис 1816 року, Lib 1784. О. Петро Павлович походив із с. Ферескули, а о. Андрей Бурачинський¹¹³, у записах якого вперше подибуємо значну кількість прикладів переголосу, походив зі Снятина¹¹⁴ (див. Арсенич, 2004, с. 26), а отже, теренів, де діалектний переголос охоплює активний вжиток. Це potwierджують приклади зі Снятинщини, а саме: «*ў'з'[e]ў*, *ў'з'[e]ти*, *'д'[e]кувати*», «*ў'з'[и]ў*, *ў'з'[и]ти*, *'д'[и]кувати*», *'т'[e]шко* / *'т'[u]шко*; *'дес'[i]т'*, *'м'іс'[i]ц'*; *ш'ч'[e]ст'а*, *ш'ч'[u]ст'а*, *ш'ч'[i]ст'а'*, *ш'част'[e]*, *ш'ч'іст'[i]*; *запр'[i]'жу*, *га'р'[e]чиї* / *га'р'[u]чиї*, *п'р'[e]ж'е* (-a, -u); «*'памй[а]т'*, *'памн'[а]т'*», «*'памй[е]т'*, *'памн'[е]т'*, *'пам[е]т'*», *'памн'[i]т'*; *'деў[е]т'* / *'деў[и]т'*, «*'де[в']ат'*, *'де[в']ет'*, *'де[в']іт'*»; *йаг'н'[e]*, *ло'ш'[e]*, *ло'ш'[u]*; *'саж[а]*, *'саж'[i]*, *ду'ш'[u]*, *й[а]'киї*, *й[u]'киї*, *й[i]'киї*, *'пой[i]с*, *й[е]г'н'е* (АУМ 2, карти №41–49).

XIX ст. загалом марковане зростанням зацікавлення говірково-говірною українською мовою, «виявом чого була поява граматичних і лексикографічних праць, у яких предметом вивчення стала жива мова українського народу» (Бевзенко, 1991, с. 17). Починаючи з XIX ст., мовці-записувачі усвідомлюють потребу задокументувати природне звучання слова, починають надавати більшої ваги

¹¹¹ Як засвідчують метричні книги, 23 липня 1816 року двадцятисемирічний Михайло Волянський, випускник «domus presbyterabus», побрався з чотирнадцятилітньою Катериною Павлович (Paulewicz) – дочкою тодішнього пароха Криворівні о. Петра Павловича (Lib 1784).

¹¹² Село Розтоки існує у двох сучасних районах, проте оскільки с. Розтоки Косівського району, як і с. Розтоки Вишницького району населені гуцулами, існує ймовірність, що о. Михайло Волянський формувався як мовець говірки саме там. Хоча це припущення надто відносне, аби на нього опертися, таку вірогідність не слід відкидати.

¹¹³ 22 січня 1817 двадцятип'ятирічний о. Андрей Бурачинський одружився з п'ятнадцятирічною Теклею – донькою о. Петра Павловича (Lib 1784, Proth 1818).

¹¹⁴ Із міщанської родини (Арсенич, 2004, с. 26).

нелексикалізованим/неморфологізованим фонологічним процесам¹¹⁵, як-от переголосу. До цього могло спонукати активне соціокультурне середовище того часу, частиною якого були криворівнянські священничі родини. Зокрема, зятем о. Андрея Бурачинського був Я. Головацький, о. Йосиф Бурачинський¹¹⁶ здобув семінарську й університетську освіту у Львові; у Криворівні священничу родину навідувала племінниця о. Йосифа Бурачинського Олена Гнатюк із чоловіком етнографом В. Гнатюком та дітьми (Волянський, 1997, с. 491; Арсенич, 2004, с. 74; Верховинщина, 2004, с. 229). За парохства о. Олексія Волянського¹¹⁷ (1893–1923) до Криворівні з'їжджалися інтелектуали з різних українськомовних теренів, звідки визначення села як *українських Атен* (Верховинщина, 2004, с. 229; Арсенич, 2004, с. 84). Із другого боку, листи О. Волянського¹¹⁸ до М. Грушевського (1903–1907) відбивають тяжіння до галицько-буковинського варіанта нової української стандартної мови: деумлативізація фонетичного значення /a/ як [e] після м'якого приголосного послідовніша на рівні основи: *святаях, углядіти, святкую, Жабіого, лишає ся, вдоволення, признаня, сегодня vs. поперте, запрошенє, поздоровленє, заплаченє*, ВГ, с. 564–568. Наведені приклади підтверджують, що у свідомості автора листів сегмент *e* (< *a*) морфологізованим не був.

Варіативність ужитку рефлексів діалектного переголосу притаманна мовцям криворівнянської говірки. Оскільки криворівнянські приголосні перед звуком [e] з фонемі /e/ потрактовано як пом'якшені на поверхні (тенденція до внутріскладової гармонії є активною в говірці), поява фонологічного м'якшення приголосних перед /e/ вилилася б у «звільнення палаталізованих приголосних від їхньої залежності від наступних голосних», подібно до фонологізації м'якості/твердості внаслідок деназалізації *ɛ (cf. Shevelov, 1964, с. 503), тобто втрату пом'якшення приголосних у препозиції до алофонів фонемі /e/ (з *e, *ь), що його можна було б очікувати за

¹¹⁵ Щодо термінології див. Ramsammy, 2015.

¹¹⁶ Був зятем пароха с. Кутузів о. Андрія Навроцького (Арсенич, 2004, с. 74). Дружина о. Йосипа Зеновія Бурачинська (зі священничого роду Навроцьких) вела культурно-громадську активність, збирала фольклор (Арсенич, 2004, с. 74–75).

¹¹⁷ Побрався з Марією Бурачинською – донькою Зеновії і Йосипа Бурачинських (Верховинщина, 2004, с. 229; Арсенич, 2004, с. 84).

¹¹⁸ Олекса Волянський походив зі с. Звиняч Тернопільської області (Арсенич, 2004, с. 84). С. Звиняч належить до наддністрянської мовленнєвої зони з характерним переголосом 'а.

таких умов, та вибудовування відповідної фонологічної опозиції з алофонами фонемі /e/ (з *e). З огляду на те, що приголосні пом'якшені перед [e] (/e/) (за винятком s, c, які зберігають твердість також перед рефlekсами 'a), еволюція 'a не була вивершена фонологічно. Опершись на варіативність як ознаку, що затримала /a/ > [e] на фонетичній стадії, пропонуємо своє бачення взаємин криворівнянського приголосного з голосними a, e до та після переголосу в говірковому масиві, що став за основу для криворівнянської говірки. До початку переходу /a/ > [e] (перша половина XIV ст., як це аргументовано в 3.1.2) приголосний знав фонологічну опозицію за твердістю-м'якістю перед інваріантом фонемі /a/ (m'aso vs. mast'it), але не /e/, перед яким він мав бути лише пом'якшеним. Схематично це можна відобразити так¹¹⁹:

Стадія 1	Стадія 2	Стадія 3
/a/ → [a]/C', C_	/a/ → [æ]/C' _	/a/ → [ε]/C' _
/e/ → [e]/C' _	/e/ → [ε e]/C' _	/e/ → [ε e]/C' _

отже:

наприклад:

UR	/p'at'/	/m'is'ats'/
t' ~ k'	p'ak'	—
діал. пер.	p'æk'	m'is'æts'
	p'ek'	m'is'ets'
	p'jek'	m'is'ets'
	—	m'is'its'
	—	m'is'its'
розщ. м'як.	p'jek'	—
губних		
SR	[p'jekʲ]	['m'is'itsʲ]

Таблиця 3. Діалектний переголос в протокриворівнянській і сучасній криворівнянській говорці¹²⁰.

Як бачимо, кількість опозицій за твердістю/м'якістю на рівні зовнішньої

¹¹⁹ Заснована на схемі Ю. Шевельова (1979/2002, с. 696), ця схема розходиться з Шевельовівським баченням розвитку переголосу в південноукраїнських говірках, адже враховує фактор м'якості приголосного перед e.

¹²⁰ Таблиця подає SR форм [p'jekʲ], ['m'is'itsʲ], проте до SR можуть входити також форми з ширшими голосними на зразок [m'is'ætsʲ] чи [m'is'etsʲ].

фонологічної репрезентації (SR) не змінилася:¹²¹ артикуляція приголосного алофона є високою (пом'якшений) як перед переднім алофоном фонемі /a/, так і перед алофоном фонемі /e/, яка зазнала обниження десь у XIII ст. (див. 2.2). На рівні внутрішньої фонологічної репрезентації (UR) приголосний залишався твердим перед /e/ і м'яким/пом'якшеним перед /a/: /a/ → [ɛ]/C' (/C'/) і /e/ → [ɛ e]/C' (/C/)_ . Однак спрощення таки відбулося. На поверхні (SR) [E]¹²² почав протиставлятися [a] в палаталізованих і непалаталізованих контекстах: /a/, /e/ → [E]/C' _ vs. /a/ → [a]/C_ .

Відтак не дивно, що ступінь дієзності приголосного алофона перед [E] з /a/ традиційно вищий, ніж перед [E] з /e/. Щодо останнього показові сполуки із *s*, *c*, де приголосний алофон в позиції перед /e/ як правило низької тональності (непалаталізований). Згідно з нашим аналізом сегментів мовлення в системі «Praat», крив. *d'*, *t'* зближуються з *g'*, *k'* (при цьому *k'* може звучати в говірці як [tʰ]) перед алофонами фонемі /a/ ([æ], [ə], [ɛ], [e], [ɪ], [i]), а також рефlekсами давнього ятя, але не алофонами фонемі /e/ ([ɛ], [e], [ɪ], [i]): [gʲi' tʰɛ] 'дідьки' (m.nom.pl) vs. [dʲe] 'де' (пор. відбите на письмі *окек* 'отак', *про свої коркецьке* 'бажання' (acc.pl), ППГ, с. 239, 165). Брак морфологізації/лексикалізації фонологічного процесу зазвичай підтримується або через чергування, або через варіативність. Останню подибуємо в закінченнях: *у пристроях* (loc.pl), *старшя* (adj.nom.sg), *ношя* (nom.sg), *у звичяю* (loc.sg), *по звичяях* (loc.pl), *на очях* (loc.pl), *бирня* (nom.sg), *товаришя* (gen.sg.m) vs. *піднєв* (3sg.m.pst.impf), *додержєла* (3sg.f.pst.prf), ППГ, с. 15–16, 165, 238–240. Так само у словах, пов'язаних із впливом стандартної української мови, часто під наголосом: *za* [nʲa]tʲi (n.nom.pl), [nʲa]n'ka (f.nom.sg), *pr*'i [tʰa]s[tʰ~kʲ]i (n.gen.sg), але *za*'n'a[tʰi] (n.nom.pl), *pro*'hu[le]nku (f.acc.sg).

Отже, обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії проникло в морфологію говірки лише на звуковому рівні. Як засвідчують дані початку XX і XXI ст. (див. 3.1.2.2), воно дало поштовх до зміни звукового вираження граматичних

¹²¹ Це перетинається зі спостереженням Ю. Шевельова (1979/2002, с. 696), хоча й розбігається з його розумінням дистрибуції фонем, адже мовознавець розглядає /e/ (< /a/) як фонему, що охоплювала опозицію за палатальністю/непалатальністю (C' vs. C), яка раніше належала фонемі /a/. Про функціонування крив. [E] як алофона фонемі /a/ свідчать дані церковних метричних книг, зокрема XVIII ст.

¹²² Умовний символ на позначення спектру алофонів /e/ та /a/ після палаталізованих приголосних.

категорій роду, числа й відмінка, при цьому їхнє первинне значення збереглося. Збіг формальних засобів вираження категорії жіночого і середнього роду поруч зі збереженим початковим морфологічним значенням жіночого роду спричинив до неузгодження в керуванні прикметника з іменником: ['pærʲʲi 'zʲuɪnka] (f.nom.adj + f.nom). Появу нової міжпарадигматичної та внутрішньопарадигматичної омонімії флексій реалізовано на рівні звукового збігу флексій acc.sg і nom.pl, f.nom.sg і f.nom.pl та gen.sg і nom.sg відповідно, як-от: *А чельдник итрик до стайні коника сідлати.* / *Ой, Господи, поможи мні коньи осідлати,* m.acc.sg; *кувала зазулицьи* (f.nom.sg); пор. з *кували зазулицьи* (f.nom.pl) Шух 1902, с. 177, 202; ['sonʲtsʲiɛ nʲe 'vʲetko] 'сонце' n.gen.sg. Завдяки браку морфологізації/лексикалізації діалектного переголосу, вираженого зокрема в наявності відповідних звукових варіантів, що не засвідчують діалектного переголосу, кількісний вияв подібного зсуву недостатній, аби призвести до змін у морфосистемі говірки. До того ж на позір кількість згаданих форм має тенденцію скорочуватися, якщо порівняти із формами початку ХХ ст. Як видно з прикладів, наведених у 2.3.2, у художніх текстах ХХІ ст. (поезії Василя Зеленчука) графічне вираження флексивних морфем описаних вище форм реалізується головно через закінчення *-а, -ја*: *найстаршя, душя, межя, шестя* (gen.sg) ЗелГІ, с. 33, 81, 107, 133. Сюди не належать іменникові закінчення n.nom/acc/gen.sg на зразок *житє*, n.nom/acc.sg на зразок *им'є*, f.loc.pl на зразок *грудєх, зорєх*, закінчення збірних іменників, як-от *воринє, фантє*, дієслівні флексії 3pl теперішнього і майбутнього часу за типом *сидє, похоронє* Карп, с. 69; ЗелГІ, с. 15, 16, 23, 60, 69, 79, 86, які, як і в говірці, виявляють формальні ознаки діалектного переголосу. Звідси впливало б, що дія обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії загалом зменшується. Проте цей аспект потребує окремого аналізу, як і проникнення неузгодженого керування та між- і внутрішньопарадигматичної омонімії в морфологію говірки.

Як було згадано, м'який приголосний з'являється в позиції не лише перед алофонами фонем /a/, а й перед рефлексом ятя. Спробуймо порівняти лінії розвитку обох фонем, взявши за основу для першої еволюцію посл. *ɛ. Ю. Шевельов досить

слушно стверджує, що «спроби встановити зв'язок між деназалізацією ϵ , що дала $'a$ (або $\ddot{a}$ – Якобсон), та просуненням уперед ϵ , чим би посилювався контраст між цими двома голосними, не мають під собою підстав» (Шевельов, 1979/2002, с. 262). Наше завдання полягає в тому, аби встановити модель, згідно з якою псл. $*\epsilon$, $*\epsilon$ розвивалися в південних говірках (на прикладі криворівнянської говірки), та показати що вона сформувалася під знаком тенденції до внутріскладової гармонії і запевняє правило поєднання [-бемольного] голосного та [+дієзного] приголосного в межах одного складу для зовнішньої репрезентації.

Постання псл. $*\epsilon$. Попри те, що можна гіпотетизувати про початкову кількість назальних як таку, що відповідала кількості «неназальних голосних», найраніші слов'янські пам'ятки потверджують існування двох носових голосних, а саме $*\epsilon$, утвореного шляхом злиття дифтонгів eaN та iN , й $*\rho$, що постав через збіг oaN та uN (Shevelov, 1964, с. 311, 329). У діалектах, які пізніше зазнали деназалізації, звукова вартість ϵ коливалася між e (південнослов'янські мови) та a (північнослов'янські мови, що передбачали палаталізований попередній приголосний) й за звучанням нагадувала відкритий ea , який не мав фонемного статусу (Shevelov, 1964, с. 329–330).

Фонологізація відбулася на стадії a ($< * \epsilon$), на яку в українській та деяких слов'янських мовах (білоруській, російській, польській, полабській (у позиції «перед твердими дентальними»), лужицьких, словацькій, чеській) вказує не лише м'якість попереднього приголосного перед континуантом $*\epsilon$, а й, загалом, колишнє чи теперішнє пом'якшення приголосних перед e , i , адже ізогласа твердого приголосного в препозиції до e , i переважно збігається з ізогласою $*\epsilon > e$ в усіх слов'янських говорах, крім східноболгарських, поділяючись на південну («слн. $mes\hat{o}$, срб., хрв. $m\acute{e}so$, макед. $meso$, болг. $mes\acute{o}$ ») і північну (укр. $m'ясо$, рос. $мясо$, бр. $мяса$, «стп. (до шістнадцятого століття) $*miqso$ (тепер $mi\epsilon so$)», влуж. $mjaso$, ч. $maso$); тимчасом попередній приголосний розвиває фонологічну опозицію за твердістю/м'якістю (Shevelov, 1964, с. 497, 499). Щодо звука $[\ddot{a}]$, який іноді пропонують як результат зміни a , то він міг бути лише алофоном фонемі $/a/$ як

проміжна стадія в напрямі до 'а, адже «введення *ä* в систему», яка уґрунтовувалася на опозиції за огубленістю/неогубленістю, «було б рівнозначним визнанню лабіалізації як надлишковості» (Shevelov, 1964, с. 498–499).

У період всеохопного м'якшення приголосних під впливом тенденції до внутріскладової гармонії взаємодія псл. *ę з приголосним виглядала як асиміляція ознак: приголосний алофон розвинув пом'якшення перед голосним *ę з розрізнявальною високою тональністю (Shevelov, 1964, с. 503; пор. Timberlake, 1978, с. 726). Оскільки в основі розрізнявальної тональної ознаки голосних на той час лежала бемольність, приголосні перед *ę було реінтерпретовано як пом'якшені (пор. Timberlake, 1978, с. 726). Щоб закріпити фонетичну м'якість на рівні правила, артикуляція голосного повинна була розширитися й обнизитися, а *ę – зміститися до [а]. За подібними явищами спостерігаємо в криворівнянській говірці щодо потрактування *i, *e: крив. *ka'*[i'ε]*na* 'Калина' (ім'я) f.nom.sg, [dʲa] 'де', *счязни* 'щезнути' 2sg.imp, ППГ, с. 165 (див. 2.2). Як наслідок, відбувається переоцінка дієзності як невід'ємної ознаки голосного задовго до зміщення ерів, а фонологічне протиставлення зміщується з голосного на приголосний, призводячи до зростання «кількості приголосних фонем» у X–XI ст. (Shevelov, 1964, с. 498, 503; cf. Flier, 2007, с. 75). Подальше пристосування артикуляції приголосного і голосного сприяє звуженню та просуванню вгору останнього. Взявши за приклад початковий склад форми *męso, для криворівнянської говірки цю лінію еволюції можна показати так:

Стадія 1	Стадія 2	Стадія 3	Стадія 4	[Стадія 5]	Стадія 6	Стадія 7
/mę/	/mę/	/mę/	/mę/	/ę/ /a/	/ma/	/m'a/
>	>	>	>	>	>	>
[mę]	[m'ę]	[m'æ]	[m'a]	[a] [a]	[m'a]	[m'a]
Стадія 8	Стадія 9					
/m'a/	/m'a/					
>						
[m'æ m'ε]	[m'e m'i m'i]					

Таблиця 4. Розвиток псл. /ę/ в криворівнянській говірці.

Фонетично вектор мотивації від приголосного до голосного охоплює дві основні зміни, а саме: 1) відкритішу вимову голосного в стосунку до посилення дієзності приголосного (стадії 2–4); 2) звуження та підвищення артикуляції голосного в бік *i* (стадії 8–9). В основі цих змін лежить праслов'янська тенденція до внутріскладової гармонії, а саме фузійне взаємоузалежнення голосних і приголосних фонем за ознакою [±дієзний]/[±бемольний]. Проте тенденція досягає несподіваного результату: м'які приголосні набувають фонологічного статусу і більше не підпорядковані голосним, а отже, заперечують засадничий принцип тенденції, що полягає на тональному взаємоузалеженні приголосного і голосного (Shevelov, 1964, с. 503) суто на рівні SR. Стадія 5 показує заступання фонем /*ɛ*/ фонемою /*a*/ на підставі спільного алофона [a]; на той час у мові існували такі форми, як *žaba (з псл. *gēba), де звук [a] встиг увійти до поля фонем /*a*/¹²³. Далі йде фонологізація м'якості приголосного (стадія 7), а стадії 8–9 засвідчують артикуляційне вирівнювання з узалежненим від приголосного голосним.

Оскільки граматику може містити кілька фонологічних процесів, які розвиваються за єдиним взірцем (Bermúdez-Otero & Trousdale, 2012, с. 699; див. Panick & Hall, 2022, с. 710), тим паче якщо на них здогадано діє спільне обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії, SR лінії еволюції *ɛ, цілком вірогідно, за основними параметрами збігається з SR лінії еволюції *ě: *ɛ > *a* > крив. [E] і *ē, *ai, *oi > *ā > (*a [> крив. E]) / *é > крив. *i*. Важливим для розуміння специфіки обох явищ є те, що звуження псл. *ā, на відміну від д.укр. *a*, є історично ранішим явищем, яке морфологізувалося, не відчувши супротиву фонологічної системи. Статус рефлексів /*i*/ (< *ē, *ai, *oi) та /*a*/ (< *a, *ɛ, *ē) свідчить про різні основні репрезентації та збіг на рівні зовнішніх (поверхневих) репрезентацій. Пам'ятаємо, що *a*, як і *ять*, в південноукраїнських говорах (криворівнянській говірці) вимовляється також як *i*. Вимова *ě* (< *ā*) тяжіла до більш відкритого [æ] на час перших «слов'яно-германських контактів», набувши згодом звуженішого

¹²³ У результаті Іпал з псл. *ē (> *ě) розвинувся *a* в постпозиції до *j* та шиплячих – це відбито в більшості слов'янських мов, за винятком польської, верхньолужицької та чеської, які містять як *a*, так і *e*, пор. укр. *лежати*, *стояти*¹²³ і *сидіти*; нл. *lažaś*, *stajaś* і *sejžeś*, слц. *ležat'*, *stát'* і *sediet'*, с., х. *ležati*, *stājati* і *sèdeti*, слн. *ležati*, *státi* і *seděti* (Shevelov, 1964, с. 257).

переднього дифтонгічного звучання, що засвідчують зокрема словенські записи 811 року, де основу *běl-* відтворено як *Pielach / Bielacha*; пор. із лінією розвитку *ě* для північних і південних говорів української мови: $e\bar{a} > ea > ie > i\acute{e}$ (Shevelov, 1964, с. 168; Шевельов, 1979/2002, с. 262; cf. Мельничук та ін., 1966, с. 55–56). Пізніші давньоукраїнські пам'ятки XI–XII ст. вже не містять вказівок на «збереження колишніх довгот голосних», консеквентно відтворюючи *i* на місці *ě*, наприклад, *въ вири* (Мельничук та ін., 1966, с. 99). Якщо покластися на хронологію просування укр. **ě* в напрямі до більш переднього звучання, запропоновану Ю. Шевельовим (Shevelov, 1964, с. 168) (IX ст.), і наше датування звуження *a* (з **e*) для криворівнянської говірки (початок XIV ст.), запропоноване в 3.1 нижче, часовий проміжок між обома процесами, які перетнуться в таких формах, як крив. *l'iz'et'i* (impf.inf), *stojet'i* (impf.inf) із характерним для **ě* розвитком в *a* після шиплячих *i j*, охоплюватиме щонайменше п'ять століть.

Однакові рефлекси *a* й **ě* присутні у великій кількості слов'янських говірок, як-от: «в ненаголошеній позиції (північноукраїнські, південнобілоруські говірки), у складах із коротким голосним (східнославацькі говірки), перед складом, що містить голосний переднього ряду (східноболгарські говірки), – причому в деяких зонах відбулося їх цілковите злиття (наприклад, у західноболгарських говірках, в екавських говірках сербсько-хорватської мови та ін.)» (Шевельов, 1979/2002, с. 263) або в дифтонгічних північних українських говірках. До того ж на тих теренах процес розвитку *я* і переголосу в ненаголошених складах міг відбивати стадії, через які проходили *я* і переголос у південних українських говірках. Згідно з теорією життєвого циклу фонологічного процесу, «синхронна мікротипологія діалектних моделей мовного утворення (*variation*) відображає різні стадії просування фонологічного процесу в життєвому циклі» (Ramsammy, 2015, с. 51). Оскільки ненаголошена позиція засвідчує чергування (*des'átyj ~ déset'*; *d' ied ~ dedók*), що загалом досягає рівня основи, маємо справу з явищем, що не закінчило свого життєвого циклу в дифтонгічній говірці; вочевидь, внутрішній репрезентації

відповідає фонема, закріплена за наголошеною позицією, тобто /a/, /iē/. Приблизна схема виглядає так:

UR	/des'at'/	/d'īedok/
a > e	des'et'	–
iē > e	–	d'edok
дисп.	deset'	dedok
SR	[deset']	[dedok]

Отже, нейтралізації до *e* в ненаголошеній позиції сприяли два процеси, а саме: переголос (для першої форми)/монофтонгізація (для другої форми), що супроводжується диспалаталізацією попереднього приголосного, спільною для обох форм. І все ж збіжність із південними говірками не означає, що північні та південні мовні процеси не розвивалися незалежно. За браком місця, ми не обговорюватимемо це питання далі.

Платформою для розвитку звука *ě слугував довгий голосний *ē, що підтверджує численний фактичний матеріал балтійських, індо-іранських, германських та інших індоєвропейських мов, та дифтонг *ai, який перейшов в *ě в позиції перед приголосним усередині слова (*r_oaik_oā > стсл. *рѣка*) (Shevelov, 1964, с. 165, 287). На відміну від індо-іранських мов, де *e* перейшов в *a, чим сподівано вплинув на відкритішу артикуляцію праслов'янського звука *ě, праслов'янські діалекти зберегли початковий компонент *e*, адже не ототожили *e з *a цілковито в часи слов'яно-скіфських контактів, починаючи з VII ст. до н.е., а отже, (*ě > *ǣ) (Shevelov, 1964, с. 178). Ю. Шевельов робить припущення. Поштовхом до цієї зміни, на його думку, став небемольний відповідник *ǣ, що так само виник у VII ст. до н. е. і чиїм «незручним» відповідником у системі був *ě – дуже швидко новий звук було інтегровано з тим самим фонемним статусом; а отже, система вокалізму обмежилася чотирма монофтонгами за ознакою бемольності: *i (*ī, *ĩ, *ı), *u (*ú, *û, *ũ), *e (*é, *ê, *ě), *o (*ó, *ô, *ǒ) (Shevelov, 1964, с. 157–158, 164, 178–179). Фінський, германський і романський мовний матеріал, на якому розглядає відповідні приклади Ю. Шевельов, засвідчує, що голосний *ea* продовжував характеризувати праслов'янську в VI–VIII ст. н. е., і лише починаючи «з середини

чи другої половини» IX ст. деякі слов'янські діалекти набули перших ознак, що вказували на просування цього звуку в напрямі до більш переднього голосного *e* (Shevelov, 1964, с. 178). Праслов'янський звук *ea* мав вирізнятися деякою стійкістю, адже він проіснував у праслов'янській та окремих слов'янських мовах «щонайменше тисячоліття» (Shevelov, 1964, с. 178). Уґрунтовуючись на реверсивному співвідношенні довгого *i* і найкоротшого голосних компонентів дифтонгів **_oai* (кінцевий *i*) та **_eai* (початковий *e*), Ю. Шевельов вважає, що постанню **ě* передувала метатеза елементів складного голосного **_oai* з відповідними фонетичними змінами: **_oai* > **_ioa* > **_iea* > **_eā* (пор. подібні процеси в «зх.п. [n'e_iše] замість п. *niesie* (3sg)», вл. *tajki* замість *taki*) (Shevelov, 1964, с. 285–286). На початку слова дифтонг *i_ea* послідовно переходив у *ja-*: пор., лит. *àiša* і стсл. *jazva* (Shevelov, 1964, с. 286). Звуки **ī* (< **_eai*), **ě* (< **_oai*) злилися з **ī* (< іє. **ī*), **ě* (< іє. **ē*) відповідно. Спрощення дифтонгів опосередковано готувалося сукупністю факторів, серед яких, зокрема, «перша делябіалізація огублених голосних»; тенденція до гармонії складу; а також 1пал, котра зумовила позиційне розрізнення лабіальних і нелабіальних голосних перед приголосними: «після палатальних та палаталізованих приголосних» не вживалися лабіальні голосні, «перед нелабіальними голосними» не вживалися велярні приголосні (Shevelov, 1964, с. 269–270). Тимчасом безпосереднім поштовхом до зміни дифтонгічних сполук Ю. Шевельов вважає збіг голосних **o*, **a* в єдиному звукові **_oa* та перехід **e* в **_ea* (Shevelov, 1964, с. 271–285).

З огляду на обниження деназалізованого **ę* після пом'якшеного приголосного в південних українських говірках і загальну тенденцію до обниження артикуляції голосного після пом'якшеного приголосного на зовнішньому рівні репрезентації в криворівнянській говірці, припускаємо, що відкритій стадії **_eā* передувала стадія «пом'якшений велярний + **ē*», постала згідно з обмеженням за тенденцією до внутріскладової гармонії. Це означало б, що звукове пристосування небемольного голосного **ē* до приголосного з низькою тональністю (наприклад, велярного) розпочалося задовго до початку 1пал. Доказів на це бракує, проте виключити цього не можна. Із фонологічної перспективи, звукова стадія 3 для **ę* (Табл. 4) мала б

перегукуватися з відповідною стадією для ятя, що згодом потягнула за собою перебудову артикуляції приголосного з велярної на палатальну зімкнено-щілинну і щілинну та постання нових звуків.

Якщо підсумувати, на певному етапі маніфестація *ę та *ě мала відкрите і більш обнижене звучання в позиції після пом'якшеного приголосного. Палатальна артикуляція приголосного краще зберігається у сполученнях із непередніми фонемами, адже це викликає більше функційне навантаження (Shevelov, 1964, с. 496; Janów, 1928, с. 267; див. 2.2). Відповідно, з'являється відкритіший і нижчий голосний. Його появу в цих говорах спровокувало обмеження за тенденцією до артикуляційного вирівнювання в межах складу, або тенденцією до внутріскладової гармонії. Воно, як припускаємо, почало діяти, коли *ě перетворився на *ǣ, до I ст. н.е., тимчасом у тогочасній системі звуків його наслідки стали особливо виразними в час регресивних палаталізацій велярних. Таке припущення спростовує теорію потужного алтайського впливу на праслов'янську фонологічну систему впродовж перших століть н.е. (див. 1.1–1.3). Напрямок мотивації, під яким діяла праслов'янська тенденція до звукової гармонії, є двояким і фіксованим: спершу від голосного до приголосного, а тоді від приголосного до голосного. У випадку з *ę, цю тенденцію можна умовно назвати «новою», адже вона зайшла також після фонологізації м'якого приголосного, а отже, появи бемольності як дистинктивної на внутрішньому рівні репрезентації (Табл. 4, стадії 8–9). Оскільки принцип артикуляційного вирівнювання тональності в межах складу не зустрів спротиву в системі тодішніх південних українських говірок (як-от пізнішої криворівнянської), він виявився на повну силу. Явище переголосу 'а передбачало еволюцію під знаком панівної ролі не голосного, а приголосного, маркуючи обернену засаду до засади першого етапу. Із цієї перспективи криворівнянський (гуцульський) діалектний переголос продовжує праслов'янські фонетичні процеси пов'язані з фузійними змінами в мові. Як приклад, йотація та відповідне впровадження поділу на тверді та м'які основи, результатом чого є укр. *стел-я* (f.nom.sg), *стел-ею* (f.inst.sg) vs. *рук-а*

(f.nom.sg), *рук-ою* (f.inst.sg); *стіл* (m.nom.sg), *стол-ом* (m.inst.sg) vs. *свищ* (m.nom.sg), *свищ-ем* (m.inst.sg) (cf. Bethin, 1998, с. 36; див. 2.2).

3.1.2. Стосункова хронологія. Переголос 'а в молдавських грамотах XIV–XV ст. та зв'язок із гуцульським говором

Як було згадано в 3.1.1, говірки басейну Чорного Черемошу не оминули стадії 'а. На це вказують дані криворівнянської говірки та прилеглих південно-східних гуцульських говірок, у яких тенденція до внутріскладової гармонії проявляється зокрема через пом'якшення приголосного перед [-бемольним] голосним¹²⁴. У найраніших давньоукраїнських пам'ятках південного походження написання <а> виходить за межі етимологічно правильного вжитку, реалізуючись у більшому чи меншому поплутуванні з літерою <з>, що вказує на загальне ототожнення *ѣ з 'а у вимові (Шевельов, 1979/2002, с. 181). Помішання юса малого й літери <з> на письмі, що охопило велику кількість південноукраїнських пам'яток Київської Русі, засвідчило деназалізацію псл. *ѣ до протоукр. 'а з наступним встановленням фоногічного протиставлення на межі X–XI ст. (Shevelov, 1964, с. 496–498; Шевельов, 1979/2002, с. 181–182). Наприклад, у Пс XII досить часте й етимологічно неправильне вживання юса малого та <з> подибуємо 1) на початку слова: *зрыка* gen.sg, поруч із *арыкы* nom.m.pl; 2) всередині слова: *въспзть* (стсл. *въспать*), *хлзбиу* (стсл. *хлать* 'водоспад'), *мз* acc.sg (стсл. *ма*), *памзть*; 3) у кінці слова: *стьра* (стсл. *стьръз*), *помолзтьсз* (стсл. *помолатьса*), *кнзъз* gen.sg Пс XII.

Час постановня переголосу в південно-західних говірках зазвичай встановлюють за взаєминами з такими фонологічними процесами, як ствердіння псл. *r', губних і середньопіднебінних приголосних (Шевельов, 1979/2002, с. 692–693; Залеський, 1973, с. 111–114). Сподіватися консеквентного відбиття цих процесів у криворівнянській говірці не випадає, адже псл. *r', губні і середньопіднебінні приголосні часто залишаються м'якими. У більшій чи меншій мірі вони присутні у

¹²⁴ Хоча криворівнянська говірка не зазнала зворотної всеохопної диспалаталізації приголосних, у крив. *суда* і *с'уда* натрапляємо на твердий і ледь зм'якшений *s* відповідно, що стосується головно звуків *s* і *с*.

криворівнянських писемних пам'яток: *Chariuk* 1775, *Sawiuka* 1778 (Lib 1775), *Ziubiuka* 1828 (Proth 1818), *Зюбюкь* 1901 (Spons Par), *Dziuriak* 1801 (Lib 1784) і живому мовленні (див. 3.1.1). До того ж, як неодноразово було зазначено, фонетична система характеризується збереженою пом'якшеною артикуляцією перед [-бемольними] *e, i* (з **e, *i*): *Potieuczuk* 1798 (Lib 1784), *Zielyniuka*¹²⁵ 1819 (лат. *l*, не *ḷ*, а отже, пом'якшений), *Semienowoho* 1833, *Siemienowim* 1840 (Proth 1818)¹²⁶. Отже, нехай обмежено, а це явище все ж проникло в криворівнянські церковні метричні книги.

Цікавим джерелом для розмірковування про хронологію та межі поширення діалектного переголосу в південно-східних (криворівнянській) гуцульських говірках є молдавські грамоти XIV–XV ст. І хоча молдавські грамоти традиційно вважано за пам'ятки з потужним покутсько-буковинським компонентом (див. Станівський, 1958), вони можуть додати до розуміння стосункової хронології діалектного переголосу в сусідньому гуцульському говорі, де, як уважає Ю. Шевельов (1979/2002, с. 974), «спершу було розвинулося» це явище. Не менш важливим, на нашу думку, є співвіднести особливості звуження *a* до *i* в грамотах з імовірним часом перебігу цієї зміни в східно-південних гуцульських говірках.

Молдавські грамоти XIV–XV ст. є рукописними юридичними документами, писаними на території Молдавського князівства староукраїнською писемно-літературною мовою, значно менше – латиною, німецькою і румунською; з XIV до XIX ст. князівство охоплювало історико-географічні терени Молдови, Буковини, Бессарабії, Буджака (Німчук, 2010; Васильєв & Чучко, 2010, с. 27). На підставі даних покутсько-буковинського говору, який простежують в основі молдавських грамот (див. Ярошенко, 1931; Станівський, 1958), ми спробуємо встановити стосункову хронологію переголосу, зокрема через відображення в пам'ятках переходу *a > i*, для південно-східної частини гуцульського говору. Наше

¹²⁵ Цей приклад не є поодиноким.

¹²⁶ Пор. із наведеними у 2.2 прикладами: крив. *d'e* [ṛ]ž'ila, *d'e* [ṛ]ž'ela 'держала', *u_*ve[ṛ]xu 'у верху', *čit* v'æ[ṛ] 'четвер', *sta*[ṛ]š'z 'старша'; [p̣]i[ṛ] 'піч', *jeblu*[ṛ]ko 'яблучко', *har*[ṛ]u 'val' i 'годували', [ṛ]u]do 'чудо', *so* ro[ṛ]ka 'сорочка', [ṛ]u]lu v'ika 'чоловіка', *stra*[ṛ] n'a 'страшне', [ṛ]i] 'tat' i 'читати', [ṛ]u]t' i 'чути', але *kožu* [ṛ]e]nax 'кожушинах', *kn* i [ṛ]k' e 'книжки', але [ṛ]e]t' i 'шити'; [ṛ]d'æ]r'iv' i' 'деривій', [ṛ]ṛ]i] 'випити'.

припущення щодо стосункової хронології засноване на 1) спостереженнях щодо переголосу в криворівнянській говірці, який досі проявляється на рівні основи слова і слова (див. 2.2–3, 3.1.1); 2) тезі Ю. Шевельова (1979/2002, с. 689–690, 974) про те, що осередям переголосу є гуцульський говірний ареал, звідки явище розповсюдилося на покутсько-буковинські, наддністрянські та надсянські говірки; 3) власній гіпотезі, що говірки, які стали за основу теперішнім південно-східним (криворівнянській) гуцульським говіркам, входили до осердя переголосу.

3.1.2.1. Українська книжна мова. Орфографія

На орфографії і мові молдавських грамот позначилися «інтенсивні культурно-релігійні зносини» Буковини «з південними слов'янами» (болгарами) ще до появи перших молдавських грамот (Ярошенко, 1931, с. 260). Зокрема, з Охриди (західної частини Другої Болгарської імперії) привозили книги, в яких уживався середньоболгарський правопис, болгарська правописна традиція поширювалася також через духовенство, «що ним постачала Охридська єпископія Молдаву», і болгарських біженців після падіння Болгарської імперії в останніх роках XIV ст. (Ярошенко, 1931, с. 260). Однак зверхність Охриди не перешкождала молдавській церкві, до цього підпорядкованій Галичу, надалі отримувати «богослужбні та інші книги, духовенство, а також писарів для князівських канцелярій з українських земель»; це вилилося у функціонування української книжної мови як державної (до 1650-х рр.), а церковнослов'янської мови «руської та середньоболгарської редакцій» – як мови молдавської церкви (Станівський, 1958, с. 5–6; Гумецкая, 1971, с. 26). Щодо мови XIV–XV ст., існує також думка про уніфіковану писемно-літературну мову ділових документів від Вільнюса до Сучави – типове для білоруських і північноукраїнських говорів $\text{ѣ} \sim \text{е}$, що «спорадично трапляється і в галицьких, і в київських, і в буковинсько-молдавських грамотах» у межах правописного узусу, підкріпленого «авторитетом великокнязівської канцелярії» (Гумецкая, 1971, с. 32). Проте оскільки канцелярія Великого Князівства Литовського і Руського, заснована в кінці XIV ст. у Вільнюсі, набула свого значення «з середини» XV ст. (Рыбакоў,

2007, с. 38), навіть якщо білоруський чи північноукраїнський впливи позначилися на правописі молдавських грамот, це не могло б трапитися в першій половині XV ст. – часовому проміжку, який нас цікавить поруч із 1450-ми–1460-ми роками. Деякі ознаки грамот другої половини XV ст. перегукуються з північноукраїнським вокалізмом *i*, вочевидь, могли б підкріпити тезу про уніфіковану писемно-літературну ділову мову. Жанрово молдавські грамоти поділяють на дві групи: внутрішні документи (милостиві, дарчі, договірні, підтвердні присяжні) і зовнішні документи («податкові акти і союзні договори з польськими й угорськими королями і з литовськими князями», торгові привілеї) (Bogdan, 1908, с. 371; Німчук, 2010). Останні характеризують як ті, в яких мови й орфографію дещо змінювали, виходячи з мовних та орфографічних потреб адресата (Bogdan, 1908, с. 370). У 3.1.2 нас цікавитиме група внутрішніх документів, адже вона мала б відбивати порівняно більше говірково-говірних елементів.

Якщо часте написання <и> на місці ятя в молдавських грамотах зазвичай трактують як свідчення переходу ятя в *i* в південно-західних говірках¹²⁷ (Ярошенко, 1931, с. 275–276; Курашкевич, 1934, с. 65; Царалунга, 2015, с. 144), то поплутування графем <а> з <ѣ> та вживання <ѣ> як графічної континуанти фонем *'a* прийнято трактувати або як результат книжного середньоболгарського впливу (Крымській, 1907, с. 63–64, 78; Курило, 1929, с. 105; Ярошенко, 1931, с. 262–263), або як питому рису «буковинських та інших говорів південно-західного наріччя – *'e* на місці палатального *a* та носового *e*» з огляду на «велику довільність читання» і складність правильного розшифрування частини прикладів, відсутніх у середньоболгарській орфографії (Станівський, 1958; cf. Кобилянський¹²⁸, 1960, с. 172; Залеський, 1973, с. 114). Факт вживання повноголосих форм на *-oro-*, *-olo-*, *-ere-*, досить поширених у молдавських грамотах XIV–XV ст., свідчив на користь східнослов'янського мовного ґрунту і підпирав припущення про існування явища діалектного переголосу в цих

¹²⁷ Факт частого помішання <ѣ> з <и> подибуємо не лише в молдавських грамотах XV ст., а й давньоукраїнських пам'ятках кінця XIII ст.; тож у кінці XIII ст. перехід *e > i* (*[é > i]*) «напевне має вважатися за доконаний факт на Буковині, в Галичині та, мабуть, на Закарпатті» (Шевельов, 1979/2000, с. 543).

¹²⁸ Б. Кобилянський (1960, с. 172–194) вбачає зв'язок мовних фактів молдавських грамот із мовними особливостями гуцульського та покутсько-буковинського говорів відповідно до їхніх фонетики, морфології і синтаксису.

пам'ятках; звісно, цьому не суперечило існування неповноголосих форм старослов'янського зразка в цих самих текстах (Кобилянський, 1960, с. 170, 172).

Відображення в грамотах української говірково-говірної мовної основи (Курило, 1929, с. 106–107) нав'язує до думки про локальне походження писаря (Кобилянський, 1960, с. 172). Записувач із південно-західного наріччя, як і писарі-болгари, повинен був асоціювати звучання графеми <А> зі своїм говірковим *e* передовсім на місці етимологічного носового *ę (*прысега*, *светое*), звідси – часте помішання <А> й <Є>¹²⁹ на письмі у *всшш*- на місці *всшє*-, *призь* на місці *презь*, *тижь* поруч із *тежь*, *тижь*, *тсжь*, помилково поширюючи його на цілком невластиві А позиції: *к наму* – укр. діал. [e], болг. [e] (Кобилянський, 1960, с. 172; див. Залеський, 1973, с. 114), також *шасто* 'шести'¹³⁰ 1392 (30 березня–31 грудня) – укр. діал. [e], болг. [e]. На відміну від середньоболгарського, правопис молдавських грамот використовував знак <А> також для звукової вартості 'а (*коста*) (Кобилянський, 1960, с. 172; Цонев, 1934/1984, с. 381). Крім помішання <А> ~ <Є>, літеру <А> ототожнювали на письмі з літерою <Ѓ>. Б. Кобилянський пояснює це тим, що графема <Ѓ>, крім [i], звучала як «[je], [’e]» в мовленні місцевих писарів, відповідно, якщо підсумувати, <А> мали б вимовляти як *e*, *a*, а <Ѓ> – як *e*, *i* (Кобилянський, 1960, с. 172–173). Ця теза, вочевидь, суголосна з тезою про вже згаданий правописний узус, що охоплював зокрема північноукраїнські рефлекси <Ѓ> у другій половині XV ст., однак чи відповідає вона цілковито ситуації першої половини XV ст. (див. Гумецкая, 1971, с. 32)?

Молдавські грамоти зазвичай відчитують, опираючись на засади середньоболгарського правопису. У кінці XII ст. болгарський наголошений *ě* рефлексував в 'а перед твердими приголосними, а перед палаталізованими приголосними перейшов в *e*, звідси – поплутування графем <Ѓ> і <Z>; водночас середньоболгарська літера <А> відповідала звукові *e*; як наслідок – помішання літер <А> і <t> на письмі, але й, загалом, поплутування знаків <Ѓ>, <А>, <t>, <Z>

¹²⁹ Б. Кобилянський (1960, с. 172) пропонує розуміти під знаком <Є> звук [e], якому передусе пом'якшений приголосний, або звукосполуку [je].

¹³⁰ Ці і наступні молдавські грамоти проаналізовано за збірником «Documenta Romaniae Historica».

(Ярошенко, 1931, с. 262–263; Цонев, 1934/1984, с. 381; Богдан, 1958, с. 57; Шевельов, 1979/2002, с. 693). Наприклад, *витаза* 1399 і *vitmtza* 1400 (пор. *вѣтазтва* 1392, 30 березня, з помішанням <ѣ> ~ <и>). Однак тут також слід бути обачними. Матеріал грамот засвідчує, що *упереджувальна помилка писаря* відбулася б за умови, що приклади з *e* (< *ě) передбачали пом'якшений наступний приголосний. Наприклад, ототожнення <а> з <ѣ> на письмі у *датмъ* 'дітям' 1398 можна пояснити, по-перше, потрактуванням наголошеного *ě* як *e* в позиції перед пом'якшеним приголосним згідно з болгарською правописною нормою; по-друге, збігом звукової якості літери <ѣ> (*e*) зі звуковою якістю літери <а> (*e*) в цьому прикладі¹³¹. Подібна правописна модель могла спричинитися і до помішання <а> з <ѣ> у слові *проклѣтъ* 1398, що, відповідно, звучало з *e* (з *ě). Сюди залучаємо такі приклади, як: *болѣринь*, *болѣръ* 1400 (пор. *болѣръ* у 1414, 2 серпня, Сучава, з пом'якшеним *r*'). Можливо, приклади з *ě*: *втрною* 1400 (пор. стсл. *вѣрняя*, Белей, с. 44), але аж ніяк не *под(ь) лтсу*, *дтлом(ь)* 1400, *дтва* 1401, де *ě* змінено на *e* радше на західноболгарський манір (пор. Цонев, 1934/1984, с. 380; також сучболг. *лес*, *дело/дяло*, *дева* ЕСУМ 3, с. 266; 2, с. 90, 84). Отже, вжита замість <а> літера <ѣ> у наголошеному складі перед складом з пом'якшеним приголосним відповідала вимові *e* (< *ě). Імовірно, це збігалось з говірковою вимовою, а болгарські писарські практики перепліталися з місцевими фонетичними процесами.

Про присутність говіркової вимови свідчить кілька фактів. Зокрема, юс великий, який передавали як <а> або <ѣ> в середньоболгарській транскрипції, в молдавських грамотах трапляється вкрай рідко (як і середньоболгарський рефлекс <ь>), а на його місці здебільшого вживають літер <е>, <у>: *рвку*, *пвт(ь)* vs. *на путь*, *на дуба/де<ба>*, *будтъ* 1400 (29 червня), *округъ*, *дуба*, *дубровы* 1393 (18 листопада) (cf. Богдан, 1958, с. 59–60). Поруч із *датмъ* 'дітям' f.dat.pl 1398 в тексті грамоти 1398 року вжито форми *дитмъ* 1398 із характерним укр. *i*, що походить з псл. *ě, та укр. діал. закінченням *-et* для f.dat.pl, типовим для покутсько-

¹³¹ Про перехід наголошеного ятя в 'а «перед непом'якшеними приголосними й у звук *e* перед пом'якшеними десь наприкінці XII ст.» пише Ю. Шевельов (1979/2002, с. 693). Тимчасом болгарист Б. Цонев (1934/1984, с. 375–377) стверджує, що в середньоболгарську добу звуковим відповідником *ě* був лише [e].

буковинського, гуцульського та наддністрянського говорів. У цій грамоті поширені паралельні написання на зразок *дѣти* ~ *дити* nom.pl, *вѣра* ~ *вира* f.nom.sg, *Страхотѣнь* ~ *на Страхотинскую*, *диломъ* (від *dělъ*), *нт возмтм(ъ)* 1398 (форма 3sg І дієвідм на *-t* властива, наприклад, південно-східним гуцульським говіркам). Таких прикладів у молдавських грамотах зламу XIV–XV ст. трапляється чимало. Поза тим, певності щодо звукової вартості <Ѣ>, <А> у формах, де відбувається помішання, немає.

Із цього погляду вельми цікавими є записи молдавських грамот старопольською латинкою, а саме дві грамоти за 1403, 7 січня, та 1465¹³², 11 квітня, написані в Сучаві, які послідовно відбивають етимологічний ять як *i* (*wicznuja*, *wira* (23), *ditij* (11), *usich*, *sluzi*, *Biloho*, *lito*, *na Suczawi*, 1403; *u Suczawi* 1403, 1465 (пор. *е Сучавѣ* 1453); *wirnyj*, *ot Suczawi*, *nikolyže*, *na wiku wiczna*, *z wika wiczna*, *kripost'*, *welity* (*велѣ<ли* 1453), *wirnomu* 1465 і *дуда* 1466; також *pruwisyty* 1403 супроти *pruwesyty* 1465), містять повноголосся та звук *h* (*Bohdana*, *torha*, *Chorłowskoho*, *Staroho*, *Synowskoho*, *Suczawskoho*, *Nehra*, *Wolchoweckoho*, *Ciacyńskoho*, *Chotyńskoho*, *Tuczaiskoho*, *Hospoda Boha*, *Bohonosnych*, *horodi* 1403; *toho*, *hotowymy*, *tyrhu*, *wiczna*, *hospodstwa*, *pysannaho*, *naszeho*, *Hojan*, *Dorohujskyj*, *Juha*, *Nehrył* 1465) і засвідчують переголос 'а, проте лише у флексіях, за винятком *penizy* 1465, що має польське походження. Ці та інші риси, мали б свідчити про українську мовну основу обох «латинських» грамот і українське походження писарів. Оце ще кілька характерних рис:

- 1) більш-менш системне вживання символів *ł*, *l*, ототожнення *ł* з укр. [l], *l* – з укр. [lʲ]: *prokliat*, *predatelju*, *usłyszyt*, *podityły*, *welity*, *łystom*, *koły*, *uczynyły*, *umysłom*, *zemły*, *Bratula*, *ili*, *Wolchoweckoho*, *Włada*, *małych*, *welыkych*, *dały*, *sluzi* 1403; *myłostiju*, *Zemły Mołdawskoi*, *łystom*, *ity*, *usłyszyt*, *koły*, *mołdawskymy*, *welыkymy*, *małymy*, *woły*, *parkalab*, *selo/solo*, *kupyl*, *rodytehu*, *zaplatyl*, *uział*, *zaplatu*, *jesmi dały*, *młynom*, *wałyłami*, *mytropołyi*, *używały*, *postelnyk*, *stołnyk*, *były*, *welыcyi*, *bołszeje*, *Dobrułu łogofetu* 1465 vs. *mylostyjeju*,

¹³² Приклади діалектного переголосу з цієї грамоти (*na imi*, *punizy*) наводить О. Курило (1929, с. 105).

- u Zemly Moldawskoi, moldawskych, podility, koly, apostol* 1403; *Bradeceli, welity, lit(o)* 1465;
- 2) змішані рефлекси **r'*: *uzrit* 3sg.pres, *torha, gospodar, rekszymy, prywisyty* 1403; *hospodar, uzryt, pryde, pred / prid, uryk, prisluchajet, chotar, po chotarju, bojar' / bojar, dwornik, pry, prywesyty* 1465¹³³.
- 3) непослідовне відбиття м'якості шиплячих: *božyjeju* 1403 vs. *božijeju* 1465; *poruszyt, peczat* 1403; *Suczawi* 1403, 1465 vs. *Suczawskoho* 1403; *ucziasyje, cziaдох, swiatopocziwsziich* 1403;
- 4) вживання у на місці *i*: *uryk* (від *ректи*) 1403, 1465; *nykym* 1465;
- 5) ствердіння африкати *ts*: *misiaca* 1403, *mis(ia)ca* 1465, *otec* 'отців' m.gen.pl 1403, але *otcia* 1403;
- 6) хитання у ~ *i* після *k*: *kyr / kir* 1465;
- 7) м'якість кінцевого *n*: *deñ*;
- 8) закінчення *-oju* іменника в inst: *s naszoju, pospolneju radoju* (серед полонізмів трапляється *naszom* m.inst.sg) 1403;
- 9) описки: *uzimy ~ usich, moldawskych* замість *moldawskych* 1403; *selo* vs. *solo, szcze* замість *szczo* 1465.

Писані латинкою пам'ятки важливі з огляду на відтворення фонетичної вартості певних літер. Наприклад, переголос відбито в межах слова, не основи: **ε > i*: *na imi* 1465 (пор.: *на ума* (2) 1400 іunie 29, *на умъ* (4) 1453 ianuarie 26, Suceava; 1464 іunie 5, Vaslui), *py nizy* (2) 1465 (*пунъзми* 1464 іunie 5, Vaslui); **ε > e*: *zдорowje*,

¹³³ За ознакою первісної дистрибуції **r* та **r'* із-поміж покутських говірок в основу молдавських грамот мали б лягти, попри всю непевність, східнопокутські говірки, адже західнопокутські, за Ю. Шевельовим (1979/2002, с. 810–811), доєдналися до карпатського регіону, який послідовно зберігав архаїчне звучання *r ~ r'*. Тимчасом східнопокутський ареал мав би належати до регіону зі змішаними рефлексами з переважанням твердого *r*. В. Ярошенко (1931, с. 266–267) обережно розглядає приклади з *r ~ r'*, припускаючи, що тогочасна його вимова у Буковині XIV–XV ст. збігалася із вимовою початку XX ст. Попри те, що прикладів із *ра, ре, рз, рю* є багато, він не бачить достатніх підстав наполягати на їхньому фонетизмі, враховуючи поодинокі випадки написання *ла, лу* відповідно до середньоболгарської орфографії: *ремла, слебе, слубую* (Ярошенко, 1931, с. 266). Змішані рефлекси посл. **r'* у буковинських говірках видно на прикладі сполучень із наступним велярним – статистично жоден із рефлексів виразно не переважає: *верх/верьх, верьхні, зверьха/зверьхе/зверьхи/зверьхі/зверхи, зверху, наверх/наверх/наверхі/наверхь* 'поверх', *поверхне, поверхьха, верхний, поверхниця/поверхниці/поверхницу*, Бук 49, 73, 81, 102, 110, 117, 139, 155, 160, 181, 266, 306, 309, 322, 362, 396, 408, 413, 417, 420, 435, 455, 509, 525, 550, 636, 664, 671, 672. Словник гуцульських говірок також засвідчує змішані рефлекси (гуц. *верьх, зверх'і, верхх, верхи, поверхне, поверхниця/поверхниці, поверх, уверх, уверху/уверьху* Гуц, с. 35, 74, 87, 126, 151, 190), хоча гуцульські говірки належать до регіону з первісною дистрибуцією (пор. Шевельов, 1979/2002, с. 810–811). Якщо дані молдавських грамот все-таки взяти за свідчення помішання *r ~ r'*, то воно для цього регіону припало десь на XIV–XV ст. або раніше. Із другого боку, може йтися про вплив книжної мови, про що буде сказано в кінці 3.1.2.1.

potwierzenie acc.sg 1403, *potwierzenie* 1465 vs. *e > *a*: *swiatopocztiwsiich*, *swiatii* (dat.sg.f, 2), *da jest proklat, ot swiatych* (3), *misiaca* 1403; *uział, mis(ia)ca* 1465; *a після м'якого приголосного: *otcia, bojar* (бозръ, 1398, після 2 липня – 1399 перед 28 листопада), *Nimcia* (пор. *Нѣмци* 1407) gen.sg 1403; *wsiakomu, bojare* (2), *bojaryni, Jacko* 1465. Однак чи це означає, що основа не знала переголосу? Спробуємо поглянути на кириличні тексти крізь тексти, написані латинкою, обмежившись правописною системою одного писаря. Зокрема, імені писаря грамоти 1403 року ми не знаємо, проте нам відомо, що грамоту 1465 року написав Тома – внизу є підпис. Це ім'я з'являється також в інших п'яти текстах за 1460-х роки, складених у Сучаві (1462, 18 вересня; 1463, 15 квітня; 1464, 2 листопада; 1466, 9 липня) та Васлуї (1464, 11 червня). Незважаючи на те, що лінгвістичні маркери схиляють до висновку про авторство Томи для всіх шести текстів, щоб мінімізувати випадкові ризики, ми звуємо вибірку до грамот, укладених лише в Сучаві. Зіставивши тексти, написані латинкою і кирилицею, ми спробуємо встановити, з яких земель походив писар. Це дасть змогу локалізувати його говірку, що, своєю чергою, допоможе пояснити брак переголосу в основах слів.

Доречною тут буде заввага про непитомість середньоболгарського правопису для Томи. На це натякає, зокрема, вживання <ѣ> замість <ы>, а не замість <v>, як у середньоболгарських пам'ятках, а отже – форма *Бѣка* (gen.sg) 'Бик, притока Дністра' поруч із *Бицы* 1466; рум. назва *Vîc* з [i] [-бемольним] (cf. Цонев, 1934/1984, с. 381). Іншою ознакою складених ним пам'яток є зв'язок між <ѣ> та [i] не лише на рівні помішання літер <ѣ> ~ <и>, а й вживання лат. <i>, кирил. <ѣ> на місці первісного <u>. Це видно в системі через зіставлення рефлексів *ě* та *e* латинкою і кирилицею:

ě: *wirnyj* 1465: *вѣрныи* (1462, 1463, 1464), *вирно* (1462, 1464); *wika wiczna* 1465: *вика вичного* 1464, *вичныи, вѣць* 1466, але *из втка* 1462; *u Suczawi* 1465: *е Сечавѣ* 1462, 1463, 1464, 1466; *lit(o)* 1465: *лѣто* 1463, 1466, *лѣт(o)* 1464, *л(ѣ)то* 1462;

e: *na imi* 1465: *на имѣ* 1462, 1463, 1464, 1466; *rynizy* 1465: *пинѣзи* 1463. Крім зазначеного лат. <i>, переголос реалізується на письмі як лат. <e> у віддієслівних іменниках на *-nn'a* (*potwerżdenie* 1465: *потвърждѣнїт* 1464).

Як показує А. Тімберлейк (1978, с. 719), «будь-яка фонетична зміна в нечергувальних контекстах починає відбуватися раніше, ніж у чергувальних». До іншого висновку доходимо, керуючись фонологією правил, що передбачає поступове звуження сфери звукозміни від фразового рівня до рівня основи через рівень слова – таким чином зміна спершу заходить на межі фрази, тоді на межі слів, далі – на межі основ, звужуючись до кореня (cf. Bermúdez-Otero & Trousdale, 2012; Bermúdez-Otero, 2015; Ramsammy, 2015). Оскільки в мові писаря грамоти 1403 року спостерігаємо переголос на рівні слова (*zdorowje*, *potwerženje* acc.sg 1403), цілком доречно взяти за вихідну тезу притаманність переголосу мові писаря на цьому рівні, не зачіпаючи основ. До сфери основи слова належать також «латинські» форми, властиві правопису Томи. Наприклад, переголос не відбувається після пом'якшених приголосних у таких формах, як *uział*, *wsiakomu* 1465. Із другого боку, підставою могли бути книжні форми, особливо в разі *uział* 1465, адже не можна виключати ймовірності ознайомлення писаря Томи з українською книжною традицією (пор. Станівський, 1958, с. 5–7). Виникає спокуса не побачити поширення переголосу на стадію основи з огляду на звукосполюки з м'яким *j*, що не виявляють ознак переголосу: 1) на початку слова: *Jasko* 1465: *Зцка* 1464; пор. *зко* 1466; 2) «*j* + морфема»: *bojare*, *bojaryni* 1465: *бозрь* 1462, *бозрт* 1463, *бозрин(ь)* 1464, *бозр(ъ)* 1466. Можливо, за аналогією до *bojare*¹³⁴ (суфікс *-ar-*) передача рум. *vistier* 'скарбник' (Староукр 1, с. 176) не містить ознак *e*: *вистіарника* 1462, *вистиарник(ъ)* 1463, *wystiarnyk* 1465, *вистиарника* 1464, 1466. Написання <z> в прикладах на зразок *бозр(ъ)* 1466 не могло бути власне-середньоболгарською правописною нормою, адже на письмі староболгарський <z> заступався ятем, не навпаки (cf. Цонев, 1934/1984, с. 375). Оскільки в середньоболгарських текстах зворотної заміни ятя на <z> не відбувалося, а ять часто помішували з <t>, а <t> – із ятем, дослідники

¹³⁴ Пор суч. рум. *boier* зі сл. *boljarinŭ*, pl. *boljare* (<https://dexonline.ro/definitie/boier>).

припускають, що <ѣ> звучав на той час як [e], що potwierджує болгарський діалектний матеріал: стболг. *волз*, серболг. *волѣ*, болг. діал. *воле* (Цонев, 1934/1984, с. 373–376). Тимчасом писар Тома послідовно асоціював <ѣ> з лат. літерою <i>, а відповідником лат. <e> виступав кирил. <t> (*привѣсуми* ‘привісити’¹³⁵ 1463, 1464, *прівѣсуми* 1462, 1466 і лат. *prywesyty* 1465, де <t> можна було б обережно залучити до болгаризмів, пор. сучболг. *веса* ‘вішати’ ЕСУМ 1, с. 407–408; Староукр 2, с. 235–236). Із погляду української діалектології, збереження початкового *ja* означало б, що писар Тома не міг походити з «надбережжя Білого та Чорного Черемошу, де *j* справляє на *a* такий само вплив, як і пом’якшені приголосні: *ѣгода*», проте належав до зони переголосу від Буковини до Сяну (див. Шевельов, 1979/2002, с. 691; пор. АУМ 2, карта 47). У такому разі постає питання, чи можливим був перехід *a* в *i* у 1460-х рр., що його подибуємо в формах після м’яких приголосних; зіст., наприклад, спостереження Ю. Шевельова (1979/2002, с. 694), який висловлював сумніви щодо зміщення *a* до *i* на зламі XIV–XV ст. з другого боку, все це могло б свідчити про брак переголосу в основах слів, де за приклад переголосу маємо лише ненадійну форму *рунizu* 1465. Утім може йтися про стійкішу асоціацію з фонемою /a/ в основі, порівно з флексією, що не відкидатиме самої зміни на зовнішньому рівні ререзентації. Зокрема, в криворівнянських церковних метричних книгах кінця XVIII ст. переголос послідовно спостерігається у флексії (*Zabie*) і вкрай спорадично в основі. Отже, випадки написання *e*, *a* свідчать про асоціацію звука [e] після м’якого приголосного з алофоном фонемі /a/ у свідомості записувача, так само при відбитті словотвірної морфеми.

Цікавою деталлю в контексті вимови рефлекса *ę, записаного лат. літерою <i>, є засада «икання», що мала б відбутися «на Буковині та Поділлі» після 1283 року; відразу можна виключити північноукраїнський вплив, адже сплутування артикуляції *e* та *i* не є характерним для дифтонгічних поліських говірок (див. Шевельов 1979/2002, с. 660–669; Жилко, 1955, с. 70). У грамотах 1463 і 1465 роках за формами на *e* ідуть паралельні форми з підвищеною вимовою ненаголошеного *e*:

¹³⁵ Південноукраїнську форму подає писар грамоти 1403 року – *prywisyty*.

pred namy i prid usyту 1465 (поруч із *pred namy i pred usyту* 1465); так само: *prtđ(ъ) нами и прѣд(ъ) есими* 1463 (поруч із *prtđ(ъ) нами и prtđ(ъ) есими* 1463). Вірогідно, на орфографічному рівні йшлося про вибір звука, максимально наближеного до *l*, який міг би вживатися після пом'якшеного приголосного, звідси – фонетичне *p[ɾʲ]* (з оглушенням кінцевого приголосного перед глухим наступним звуком), лат. *prid* 1465; на звуковому рівні ненаголошений *e* артикуляційно піднімається в напрямі до *l* перед складом з *u*; пор. лат. *ditij* 1403 *ianuarie* 7, Suceava і крив. *di[tʲ]i*. Це правило могли також застосовувати в складі з лат. <i> (<*e): *na imi, pynizu* 1465.

На звукову вартість гуцульської континуанти 'а як ближчої до *l*, ніж до *e* після м'якого приголосного, звертає увагу В. Гнатюк (1910, с. XII–XIII), що регулярно приїздив до Криворівні, починаючи з літа 1899 року (див. Гнатюк, 1913), в передмові до «Етнографічного збірника»: «через те іншою правописною ліпше передавати його знаком **йи** або **ьи**, ніж знаком **йе** або **ье**», або рідше – як *i* та *l*: *pois, ikis, ukij, vidij, timчисом*. Вимову крив. [ɪ] (<'a) засвідчують також наші дані, проаналізовані в системі «Praat»: крив. [jɪ]k 'як', *us* [ɪ][tʲ]i 'всякі', *por* [ɪ]tk'i 'порядки'. Отже, відбиваючи коротше від *e* звучання та здатність пом'якшувати попередній приголосний, кирилична літера <ѣ> могла, крім [ɪ], передавати звук [ɪ], який латинкою можна було б відтворити лише як <i>, адже лат. <u> не передбачало позиції після пом'якшеного приголосного. Принагідно, з цього погляду цікавими є спостереження, висловлені В. Курашкевичем (1934) щодо заміни <u> на <ѣ> на письмі в галицько-волинських грамотах XIV–XV ст. Він (Kuraszkiewicz, 1934, с. 80–81) припускає не лише відбиття звуженої артикуляції звука *a*, а й пояснює написання <ѣ>: на відміну від <e>, літера <ѣ> уможлиблювала передачу виразної палаталізації «попереднього приголосного». До того ж літера <e> передавала коротше звучання, порівняно з <u> чи <ѣ>, яке в північних говірках збігалось з <u>, <ѣ> в слабкій позиції (Kuraszkiewicz, 1934, с. 81).

Встановивши, що в 1460-х рр. лат. <i>/крив. <ѣ> (алофони фонемі 'a/a) вимовляли як високо-середній [ɪ], ми коротко повернемося до маркерів мови писаря Томи, спробувавши встановити його походження. Як показано в АУМ 2 (№34),

артикуляція переднаголошеного префікса *pere-* перед складом з *l* може належати до вищого підняття (*n[u]p'кинуу*), хоча також вживатимуть форм з *e* на зразок *n[e^u]p'кинуу*, *n[e]p'кинуу*; перед ненаголошеним складом з *e*: *n[u]pve^up'нуу*, *n[e^u]pve^up'нуу*, *n[e]pve^up'нуу* (пор. *pred naty i prid usyту* 1465). Терени з цією вимовою та вимовою *ja* охоплюють частини Чернівецької, Івано-Франківської, Тернопільської і Львівської областей.

На тлі описаних фонетичних ознак, грамоти Томи також містять змішані характеристики українських говорів: *euko* ‘вуйко’ 1463, зіст. із болг. [*уйко*] ЕСУМ 1, с. 438, закарп. *уйко*; *дида* 1466; *сь свотю дочкою* 1463; *усы бтрбтници* 1466. Закінчення *-oju* для іменників f.inst.sg не є характерними для південно-західного наріччя загалом. З огляду на це, слід припускати наслідок міграції «правописних звичок і моделей» (див. Шевельов, 1979/2002, с. 694), ба більше – їхнє вимішування. Із цього погляду молдавські грамоти постають одним із майданчиків кшталтування тогочасної стандартної української мови. Про міграцію українського населення пізнішого часу, XVII ст., свідчать написи на стінах монастирів і храмів в Сучаві та довколишніх теренах, на яких викарбувано місце походження мандрівника: *Матає(u). толо(ч)ко во(u)ть ре(с)ки(u) камеґе(ц)ки(u)* [підкреслення мої, – О.Л.] *прокла(т)* (церква Сучаського монастиря, 1642); *Самои(л) сано(ц)кіи с премышла* (церква Гуморського монастиря, 1645); *Іја(N) мала(p) j(m) коломии* (церква монастиря Молдовиці, 1651); *даніи(л) мала(p) злове(ц)кі* (Воронецький монастир, 1651); *Дании(л) ма<л>арь злове(ц)* (церква Воронецького монастиря); *Андрт(u) ве(N)ковецки(u)* (Сучавський монастир, 1657); *бы(в) иеромона(х) димитри(u) j(m) полтавй м(с)ца [...] пйса(в) фєврала* (церква Воронецького монастиря, 1667); *єр̄монахъ васиз(N)нъ прокоповичь з своиx родомъ* (Сучавський монастир, 1678); *Би(л) тетъ j(m)ць ларіонъ і <с>ъ монахомъ іjanікиємъ с кієва* (церква монастиря Сучевиця, XVII ст.); *с кієва* (церква Сучавського монастиря, XVII ст.); *Васи(л) // знатина* (церква Сучавського монастиря, XVII ст.) (Богдан, 1961, 80–82).

Якщо підбити підсумки, з огляду на середньоболгарські та місцеві середньоукраїнські правописні звички/мовні особливості в межах переголосу буква

<Ѣ> здебільшого містила звукове значення [i], <А> – [e], а літера <z> передавала [ja] в молдавських грамотах XV ст., що варіювалося в межах слова та основи. У такому разі ми мали б, умовно, три типи вимови слова *бояри*: *болѣре* 1464 *bo[ʲi]re*¹³⁶, *боир* 1453 *bo[je]r*, *бозринь* 1403 *bo[ja]r'm*. Щодо букви <Ѣ>, то її написання не обов'язково свідчило про зманірений правопис за болгарським взірцем (cf. Ярошенко, 1931; Шевельов, 1979/2002, с. 694). Воно також позначало живомовний звук [i] з помітним пом'якшенням попереднього приголосного. У межах грамот Томи це потверджують згадані форми, записані латинкою, що демонструють літеру *i* на місці *e, як-от *na imi*, *rupnizu* 1465. Грамота 1403 року не містить подібних прикладів, зате в ній трапляються приклади з *a > e* в закінченнях іменників знахідного відмінка однини, як і в грамоті 1465. Отже, в «латинських» пам'ятках початку XV ст. явище переголосу 'а відбито в межах рефлексу *e*, до якого в другій половині XV ст. приєднується звуженіший рефлекс *i*. І хоча обидві фонетичні зміни передовсім характеризують слово, не основу, це не виключає їхньої непослідовної присутності в основі та свідчить про фонему /a/ на внутрішньому рівні репрезентації. У гуцульських говірках, з яких переголос поширився на покутсько-буковинські (див. Шевельов, 1979/2002, с. 974), ці процеси мали б зайти значно раніше – їхній початок слід датувати часом до XV ст. Загалом, молдавські грамоти охоплюють риси різних українських говорів (з переважанням рис покутсько-буковинських), виступаючи одним із майданчиків для стандартизації писемної української мови.

3.1.2.2. Географія переголосу та стосункова хронологія

Однією з ознак, що вказує на питоме осердя переголосу, вважають його поширення «на граматично значущі закінчення» слів (Шевельов, 1979/2002, с. 692–693). Але чи це має принципове значення, якщо [E] надалі виступає алофоном фонем */a/*? У кожному разі діалектний переголос у флексіях прямих і непрямих відмінків (чергувальні контексти) віднаходиться в записах криворівнянської говірки

¹³⁶ Що звучало б із болг. *e* за нормами болгарської орфографії.

поч. XX і XXI ст., які, вочевидь, заслуговують на довіру (див. 2.3, 3.1.1): 1) f.nom.sg: *зазулицьи* (f.nom.sg), *кровцьи* (f.nom.sg; але *кровцу* f.acc.sg), *церківцьи* (f.nom.sg), *газдині* (f.nom.sg), *попадьи* (f.nom.sg), *цесьи земльи* ‘ця земля’ (f.nom.sg), Шух 1902–1908; пор. *за'зул'*[i] (nom.f.sg) у говірці с. Зелене Верховинського району, розташованого в басейні Чорного Черемошу, АУМ, 2, карта 12; 2) m.nom.pl: *каміньи* (також у асс, gen), *братьи*, *браті*, Шух 1902–1908; крив. *b'ra*[tʲi]; 3) m.gen.sg: *коньи*, *ткачьи*, *з рукавцьи*, Шух 1902–1908; 4) n.gen.sg: *сонцьи*, *тілцьи* ‘тільця’, Шух 1902–1908; крив. 'son'[tʲsʲɛ]; 5) f/m.inst/loc.pl: *свічьими* (f.inst.pl), *дубцьими* (m.inst.pl), *вівцьими* (f.inst.pl), *свічьими* (f.inst.pl), *у корчьих* (m.loc.pl), Шух 1902–1908; 6) inst.sg.n: *шьистем-здоровем*, Шух 1902–1908; 7) n/m.acc.sg: *дівчьи* n.acc.sg, *дитьи* (n.acc.sg), *житє/житьи* n.acc, *путьи* асс, *листе* асс, *на путьи* асс, *на пожитьи* (асс), *на здоровє* (асс), *приходить на новє подвірьи* асс.sg, *прийшов [...]* *на єї на задвірьи* (асс.sg), *на здоровє* (асс.sg), *товаришьи* ‘товариша’ (m.acc.sg), Шух 1902–1908; крив. 'l'e[stʲɛ] ‘листя’ (n.nom.collect), але також [gʲ~dʲ]e[dʲi]/'d'i[dʲz] ‘тато’ (m.nom.sg); 8) n.acc.sg/collect: *на_рос'і'з'і*[nʲi] ‘сидіння біля покійника вночі’ (n.acc.sg), пор. Гуц, с. 155, *ка'm'і*[nʲi] (acc.collect); 9) f.nom.sg.adj, основа із закінченням на шиплячий приголосний: *божьи*, Шух 1902–1908; крив. [h'rupʲɛ], 'sv'i[ze]. Також на морфемному шві у 3pl.pres – *сидьи*, *хотьи*, *радьи*, *служйи*, *ходьит*, *дудньи*, *шумйи*, *сидьи*, *изз'ідьи*, Шух 1902–1908; крив. 'ku[rʲi] ‘курять’ (3pl.pres.impf), *sto'*[jɛ]/*sto'*[je]t (3pl.pres.impf), *ro*[bʲjɪ] (3pl.pres.impf); 3sg.pres – *виставльиє*, *виїжджьиє*, Шух 1902–1908; 3sg./pl.pst – *вішьив*, *втьив*, *запрьиг*, *зачьив*, *зачьили*, *взьив*, *си звінчьила*, Шух 1902–1908; крив. *zavære's'*[tʲæ]l'e (3pl.pst.perf), *zasku'*[tʲy]ɥ (3sg.pst.perf), *kr'i'*[tʲɔ]ɥ (3sg.pst.impf) (див. 2.3, 3.1.1). Історично, поширений після *j*, діалектний переголос практично не має обмежень, на які звертає увагу А. Залеський (1973, с. 95–96) для гуцульських говірок басейну Білого та Чорного Черемошу. Із другого боку, як було згадано в 3.1.1, вимова крив. алофона [E] у флексіях іменників і прикметників не є явищем всеохопним і безвинятковим, а отже, подибуємо форми на зразок *v'æp'*[rʲa] (m.gen.sg), *bo*[za] (f.voc.sg.adj).

Згідно зі спостереженням О. Курило (1929, с. 101), порівняно найсистемніше зміна *'a* «проявлена в південних говірках, переважно в південній частині гуцульського діалекту. Де далі від цієї південної групи говірок, то значніші стають ухили в сторону збереження *'a* незміненим». Тож, вочевидь, первинне осердя переголосу слід нав'язувати до теренів, які були основою для сучасних південно-східних гуцульських говірок. Міграція в місцевість, де розташована сучасна Криворівня, йшла з північного сходу: або «долиною річки Черемош» з Кутів і Чернівців, або долиною Рибниці через терени сучасних с. Яворова, Буківця, присілка Варятин; отже, «в середині XVII ст. у Криворівні уже було 90 хат», а перші зафіксовані на письмі та збережені згадки про село датують 1615-м роком (Верховинщина, 2004, с. 223; Зеленчук 2019, с. 4). Певна річ, не можна виключати можливості заселення криворівнянських земель до 1615 року, адже, як зазначає М. Домашевський (1985, с. 11), заселення Галицької Гуцульщини зайшло «в добу кам'яного віку», тривало в VII ст. (племена білих хорватів), а значно інтенсивніше відбувалося з кінця XI ст. Тож якась людність там цілком могла бути. Якщо взяти теорію міграції з Кутів–долини Рибниці за основу, усе це виглядатиме як переселення з мовного обшару, що на той час містив ознаки східно-південного гуцульського говору і в XVI – на початку XVII ст. межував із покутсько-буковинським говором. З огляду на те, що переголос *'a* з'явився спершу в гуцульських говірках, звідки він розійшовся «на інші говірки в XV ст.»¹³⁷ (Шевельов, 1979/2002, с. 974), спробуймо, насамперед, взяти за один з вірогідних теренів його активного побутування долину Рибниці – Кути, звідки місцева людність пізніше просунулася в басейн Чорного Черемошу.

Зазвичай переголос в південно-західних говірках, зокрема в гуцульському говорі розглядають як зміну фонетичної вартості [a] (з фонем /a/) на [ɛ], [e], [i], [i] відповідно до характеру попереднього палатального/палаталізованого приголосного,

¹³⁷ Така думка на позір не суперечить судженню Ю. Шевельова про виокремлення гуцульських говірок з покутсько-буковинських в XIV ст. (див. Шевельов, 1979/2000, с. 975). Однак, якщо взяти до уваги, що покутсько-буковинські говірки зазнали нових звукозмін, не властивих південногуцульським говіркам, як-от явища укання (XIV ст.) і диспалаталізації псл. *r'* у східнопокутській зоні (див. Шевельов, 1979/2000, с. 810-812, 974–975), певно, було б логічно припустити зворотний процес.

що сталося незалежно від наголосу і вивершилося збігом з фонемою /e/. Ми, натомість, спробуємо поглянути на переголос не з позиції появи нової звукової вартості, а як на поступову втрату давнішої фонетичної вартості фонemi /a/ на зовнішньому рівні репрезентації. Оскільки фонетична зміна засвоюється поступово, передбачаючи «співіснування старих і нових форм» упродовж певного періоду як в межах особи мовця, який чергує старі і нові варіанти, так і в межах «мовної спільноти», де вживання старої і нової варіації може варіюватися «від мовця до мовця» (Wolfram & Schilling-Estes, 2003, с. 715–718), ми пропонуємо послідовність, яка фокусувалася б на втраті [a] після м'якого приголосного з наступним переходом в [e] в гуцульських говірках, що були ядром цієї звукозміни, і охоплювала рівні слова й основи, про які йшлося у 3.1.2.1:

	Стадії зміни	Рівень основи	Рівень слова
1.	Найраніша стадія до початку зміни	'a	'a
2.	Рання стадія, 'a починає зміщуватися в напрямі до e	'a	'a/e
3.	Активний процес зміни, 'a вживають мовці старшого віку важкодоступних гуцульських говірок	'a/e	'a/e
4.	Змагальність, обмежена дистрибуція 'a, який вживають деякі мовці говору в важкодоступних говірках	'a/e	e
5.	Зміна відбулася	e	e

Таблиця 5. Зміна 'a > e в гуцульських говірках¹³⁸.

Ця таблиця відображає погляд, згідно з яким варіативність притаманна як в межах мовлення окремого мовця, так і в межах говірки, тобто як один мовець, так і різні мовці мовної одиниці, «пройдуть через хитання між старим і новим варіантом» (Wolfram & Schilling-Estes, 2003, с. 717). Наприклад, у граматиці писаря Томи хитання між a та e/ і могло відбитися на браку фіксації зміни 'a в основах слів. Засадою розповсюдження будь-якого фонетичного явища є гравітаційна модель, або ієрархічна модель – поширення звукозміни з густо заселених населених пунктів, що

¹³⁸ Таблицю створено за взірцем таблиці В. Вольфрама і Н. Шілінг-Естес (Wolfram & Schilling-Estes, 2003, с. 718) для американської англійської, де описано занепад h у формах (h)it, (h)ain't.

виконують також соціально-культурну роль, на менш заселені, звідки вона переходить на ще менш заселені терени, зазвичай сільську місцевість (Wolfram & Schilling-Estes, 2003, с. 724–725; Trudgill, 1974; cf. Schmidt, 1872). Спробуємо відтворити спосіб поширення зміни 'а з (південно)гуцульських (зона₀) у покутсько-буковинські говірки (зона₁) у зв'язку з даними молдавських грамот. Додамо, що навіть гуцульськими говірками переголос 'а мав би поширюватися нерівномірно, спершу «омінаючи» найменш залюднені зони, до яких він досягав в останню чергу.

Незважаючи на непевність поодиноких свідчень, все ж спробуємо припустити, що віднайдена в коломиїській грамоті форма *Хомъковичь* 1398 із ненаголошеним <ѣ> на рівні основи (див. Потебня 1866, с. 119; Залеський, 1973, с. 110, 89; Шевельов, 1979/2002, с. 694), могла вказувати на вимову [i] у відносно великому центрі і мала місцевий характер. До того ж це не міг бути приклад «зманіреного» середньоболгарського правопису. Якби писар взувався на середньоболгарські правописні норми, літерою <ѣ> він передав би звук *e*, а не *a*, що мало б сенс, якби йшлося про ненаголошену позицію у дифтонгічних північноукраїнських говірках, не гуцульських (див. Цонев, 1934/1984, с. 375–377; пор. Шевельов, 1979/2002, с. 693). Писані латинкою молдавські грамоти демонструють дві стадії розвитку переголосу на рівні слова: 1) 'а > е (1-а стадія) (1403, Сучава); 2) е > і (2-га стадія) (1465, Сучава). Отже, якщо приклад із сучавської грамоти 1465 відповідає за умовну дату перебігу стадії 2 (е > і) у покутсько-буковинському говорі на рівні слова (зона₁), а приклад із коломиїської грамоти 1398 – за умовну дату перебігу е > і в гуцульських говірках (зона₀), але на рівні основи, то часова віддаль між обома змінами в зонах 0 і 1 коливається в межах 60 років. З огляду на залучення/незалучення основи, припускаємо, що в гуцульських говірках стадія 1 ('а > е) повинна була статися десь на зламі XIII–XIV ст.;¹³⁹ на фонетичному рівні впродовж стадії 1 алофонам фонем /a/ відповідали б [æ], [ɛ] і, пізніше, [e]. Це не суперечить факту, що до 1288 року на Буковині й Галичині фонему /ě/ все ще вимовляли як [è] (Шевельов, 1979/2002, с.

¹³⁹ Зіст., наприклад, хронологію зміни 'а > е для південно-західних говірок у Жовтобрюх та ін., 1979 (с. 297), де автори беруть за початок зміни час після другої половини XIII ст. – початку XIV ст., тобто після «завершення депалаталізації пом'якшених приголосних перед етимологічним [e] та секундарним [e] з [ь]».

543). Під цим поглядом до первинного осердя переголосу 'а, вочевидь, входили Коломия і Кути¹⁴⁰ як густіше заселені місця (гравітаційна, або ієрархічна модель поширення звукозміни¹⁴¹). Коломия постала «як залога-фортеця», а з середини XIII ст. була знана «як центр видобування солі» (Савчук, 2014; cf. Житецкий, 1876, с. 337–339; Залеський, 1973, с. 89; Шевельов, 1979/2002, с. 692). Тимчасом Кути – поселення, що існувало «поблизу солеварних бань» до монгольської навали (Домашевський, 1985, с. 12; Кравчук, 2016). Можна гадати, що звукозміна 'а зародилася в соціальній групі ремісників і крамарів, зокрема солеварів і чумаків, що приїздили по сіль до Кут і Коломій, але довести це поки що годі (модель соціальної мережі¹⁴²). У дійсності підкріплення ширшим фактичним матеріалом потребують запропоновані дві стадії розвитку та хронологія переголосу в покутського-буковинських говірках.

Отже, у південно-східних гуцульських говірках вирівнювання тональності м'якого приголосного [+дієзний] та [а] (не входив до протиставлення [±бемольний]) в межах складу розвивалося під знаком тенденції до внутріскладової гармонії і відбувалося поетапно, починаючи з пізнього XIII ст. – раннього XIV ст.: спершу [а] > [æ], [ε], далі [е], після чого звуження до [і], далі [i] на рівні слова, а відтак вживання звужувалося до основи. Географічним ареалом поширення цього явища були зокрема Кути і Коломия. Як показують пам'ятки, писані в Криворівні, та деякі художні тексти, як-от «Старовіцкі повісторьке» Параски Плитки-Горицвіт, у XVIII–XX ст. систему характеризувало певне хитання *a~e*, а з XIX ст. поряснішали випадки вживання *e* на письмі. З огляду на фонетичні процеси в системі говірки можна стверджувати, що в межах переголосу /a/ зберігається на внутрішньому рівні репрезентації, а [æ], [ε], [е], [і], [i] (як значно рідше [а]) належать до рівня зовнішньої репрезентації – зміну не морфологізовано. Фонологічне протиставлення за твердістю/м'якістю перед /e/ сформувало б у криворівнянській говірці депалаталізацію приголосних перед звуковими репрезентаціями фонем /e/,

¹⁴⁰ Відстань між Коломиєю і Кутами – бл. 42 км (Google Maps).

¹⁴¹ Wolfram & Schilling-Estes, 2003, с. 723–727.

¹⁴² Див.: Wolfram & Schilling-Estes, 2003, с. 728–729.

підтриману обмеженням за внутріскладовою гармонією. Цього не відбулося. Власне, саме цим можна пояснити брак морфологізації /a/ > /e/ і закріплення зміни на рівні звукової репрезентації (основи слова).

3.2. Четверта палаталізація велярних¹⁴³

У криворівнянській говірці псл. **kynŋoti* вимовляють як [k^{j(i)}i]nut'i, [k^{j(i)}ɪ]nut'i, [k^{j(i)}ɛ]nut'i, псл. *nogu* – як no[hɛ], no[hɪ] поруч із *dru[hɪ]i*, а псл. *duxu* передають формами *du[x^{j(i)}i]*, *du[x^{j(i)}ɪ]*, *du[x^{j(i)}ɛ]*. Фонологічну зміну, завдяки якій постала ця специфічна риса, прийнято називати 4пал. У цьому підрозділі ми зосереджуємося на функціонуванні 4пал у криворівнянській говірці з огляду на тенденцію до внутріскладової гармонії, що, набувши розмаху в праслов'янській мові, діяла в протоукраїнській мові та деяких говорах давньоукраїнської мови.

Приклади, запропоновані в Табл. 6, показують відмінності проявів 4пал у праслов'янській і сучасній стандартній українській мовах порівняно з криворівнянською говіркою:

Пізньопсл. ¹⁴⁴	<i>*nogu</i>	<i>*kydati</i>	<i>*duxu</i>
Суч.укр.	no[hɪ]	[kɪ]datɪ	du[xɪ]
Карпатські говори	no[hɯ]	[kɯ]datɪ	du[xɯ]
Пн.укр.	no[hʲi]	[kʲi]datʲi	du[xʲi]
Пд-зх.укр.	no[hɪ]	[kʲi]datɪ	du[xʲi] ¹⁴⁵
Крив.	<i>dru[hɪ]i</i>	[k ^{j(i)} i]nut'i	du[x ^{j(i)} i]
	no[hɪ]	[k ^{j(i)} ɪ]nut'i	du[x ^{j(i)} ɪ]
	no[hɛ]	[k ^{j(i)} ɛ]nut'i	du[x ^{j(i)} ɛ]

Таблиця 6. Рефлекси 4пал у суч. укр., українських карпатських говорах (бойківський, лемківський, та закарпатський), північноукраїнському наріччі, південно-західному українському наріччі та криворівнянській говірці.

Посталий *K'* (будь-який велярний) так само добре зберігся в писемних формах ХХ ст., як-от у текстах П. Плитки-Горицвіт, за винятком прикладів під впливом

¹⁴³ Цей підрозділ написано на основі статті Lebedivna, O. (2023). The fourth palatalization of velars in Southwest Ukrainian: The case of the Kryvorivnja dialect. *Scando-Slavica*, 69(2). <https://www.tandfonline.com/loi/ssl20>

¹⁴⁴ ЕСУМ, 4, с. 108; 2, с. 429; 2, с. 149.

¹⁴⁵ Cf. Flier 2018 для північно- та південно-західних говорів української мови.

стандартної української мови: *хетра* vs. *хитрого*; пор. *закипіла, покойники, грушки* (pl), *грушки* (gen.sg), *деякий, хитрого, хиріла, трохи, завірюхи* (sg) з прикладами, зацитованими нижче (ППГ, с. 174, 266, 340, 350, 363, 365, 369, 409). Більшість подібних випадків належить до цілком спорадичних та є частиною дистрибуції, де *К'* превалує. Народжена в с. Бистрець, П. Плитка-Горицвіт була мовцем криворівнянської говірки, а у своїх поетичних текстах часто послуговувалася стандартною українською мовою ¹⁴⁶. Вона уклала «Старовіцкі повісторьке», «переважно користуючись Гуцульськими висловами говірки», тобто свідомо допускаючи похибку на стандартну вимову (ППГ, с. 114). Уживання *К'* тут рясне та системне, пор.:

1) *к'*, у корені, суфіксі: *ківай, ківали, кєвавси, кєвала, никєваний, кінувси, кінулибихси, кінулasi, кєшени, кєп'єтку* (m.gen.sg), *кєпит, сокєри* (f.gen.sg), *Кічірках, кєчіри, кєшеня* (ППГ, с. 150, 215, 222, 242, 253, 266, 325, 341, 376, 379, 393, 412);

2) *к'*, у флексії:

іменників: *повісторьке, роке, горівке, руке* gen.sg, *руке* nom.pl, *парубке, лилике, днинке, з сорочьке* (gen.sg), *сорочьке* (acc.pl), *признаке* (gen.sg), *поміжи сволоке, без пушке мукє, горшьке* (acc.pl), *дєс в окрайке села, до чічьке* (gen.sg), *тріске, в ніжке, випадке, губке, саракі, шпильке, залишке, бризке, кабатикє* (acc.pl), *чьобітке, обгортчьке, німецькі танке, навичьке, бабке, без нитке* (gen.sg), *понедівке* (acc.pl), *діточьке, нидобитке, кістке* (acc.pl), *у запасочьке* (acc.pl), *фартушке* (acc.pl), *присмаке* (acc.pl), *чьорничьке, рішке, хлопчіке, видумке, пазушке, боке* (nom.pl), *гишьке, москаликі* (nom.pl), *коло Маріке, звичьке, водичьке, склінке, череп'єнке, гатке* 'гадки' (acc.pl), *клубке, молод(и)ічьке, кучірикє, дорішке, парубке, дівке, назбитке, зап'єтке, нидостатке, дурнєчьке* (f.gen.sg), *порєтке* (acc.pl), *смутке, бібке* (acc.pl), *в дійке* (f.acc.pl), *опецке, паске* (acc.pl), *до борішке* (gen.pl), *крішечьке* (f.gen.sg), *полонинцєми, гадке, опришке, бартке, поминке, пальчіке, нибішке/нибіжке, зарібке, шєпке, маєтке,*

¹⁴⁶ Про її рецепцію рідної криворівнянської говірки та стандартної української мови див. Лебедівна 2021.

газдівке, турке, с'єтке, жєбке gen.sg, з єбліночьке, паличьке gen.sg, віпивке gen.sg, голодраджініке, покойніке, перемітке sg, мішке (pl), доньке, мн., у невістке (sg), заробітке, ріке (sg), коновке (sg), роздобутке, молодеке, потопленіке, грідушке (sg), братчіке, поступке, кешке;

прислівників: *говорити по-німецке, по-австрійске, по-чєске, по-молодицке, по дикарске, крадьке, тамке, навіке, звідке, отеперьке, тутке, пішке, очевидічьке, низабавкем, докупке;*

прикметників: *мудрацкех, такей/м/ “такий”, декей, мародерскей ass.sg, міністерскей, ксьондзівскей, богацкей, люцке-й/х, лайдацкем, австрійскех, сусіцкем inst.sg, гірскеми, полонинскех, глибокей, гирькей, лютецкей, парубоцкеми, циганцкей/х, хлопскем, паницкем n.inst.sg, царскей, великех, такем-и, грімкей, царскем, жидівскем, зав'єске, предідівскех, високем, солодкей, бджоларскей, українцкем, єкей, гирькеми, газдівскем, Чьорногірскех, Гуцульскех, Бережненцкей;*

часток, займенникових слів: *ци таке ‘чи таки’, таке (частка), усекех, у/всекіми, из ікем-ос inst.sg, ікех, єкех-ос, єкем, з кєм, єкейс, ікейс, ікемис, саке на паке (ППГ, с. 121, 147, 150, 161, 162, 165, 168, 170, 173, 178, 192, 199, 203, 218, 220–221, 231, 233–235, 239, 242, 244, 256–258, 262, 266, 268, 269, 272–273, 276–278, 280, 289, 297, 309, 318, 321, 336, 352, 354, 382, 386, 389, 397, 409, 411);*

3) *х’*, у корені: *хєтра/их, хєтрошиші, хєтро, ухєтривси, ухєрівси, ухєравси, хєрав, хєлилиси, хєлила, нахєливси, прихєльніке* (ППГ, с. 26, 174, 119, 216, 266, 308, 342, 367, 370);

4) *х’*, у флексії: *дітлахе, примхе gen.sg, горохе, страхе (pl), бідолахе, гріхе, слухе (pl), конюхе, пітухе, заверюхе, кумихе (gen), птахе, мельничіхе, мухе, співухе, верьхе, з-верьхе/з-верьхе/зверьхе/изверьхе, по-трохе/потрохе, трохе, зострахе/зо страхе, зо сміхе (m.gen.sg)*, (ППГ, с. 34, 158, 164, 178, 216, 239, 255, 258, 251, 253, 255, 258, 277, 315, 318, 353, 355, 361, 364, 368, 376, 381, 403, 404; ППГСв, с. 134–135).

Щодо *h*, його репрезентація збігається з наведеною в Табл. 6, за винятком

поодиноких вживань на зразок *гімкала/гімкнув/прогімкавси* (ППГ, с. 251):

- 5) *h*, у корені: *гину/гине, гинути, вгибла, гибіль, гімкала/гімкнув/прогімкавси, гинновато, гийкали, гидно, погшикавси, книгиня/княгиня* (ППГ, с. 220, 222, 251, 253, 263, 307, 320, 354, 372, 386, 399);
- 6) *h*, у флексії: *ноги, дорогий, надіги* (gen.sg), *дороги* (gen.sg), *тироги, бисаги, торги, навкруги, довгими, луги, допомоги, другий/их/им* (ППГ, с. 239, 245, 249, 256, 266, 269, 289, 312, 323, 368, 374, 377, 381, 393).

Загалом, 4пал належить до грона північнослов'янських змін. До кола північнослов'янських мов зазвичай, крім української, залучають білоруську, російську, польську, чеську, словацьку та лужицькі мови (cf. Chambers & Trudgill 1980/1998 (с. 6), де вжито термін «північнослов'янський діалектний континуум»). У більшості північнослов'янських говорів 4пал потрактовано як «дієзність усіх велярних приголосних» (*K*) в позиції перед *y (< псл. *ū; зміна відбулася білижче до початку IX ст.): [gū], [kū], [xū] > [gy], [ky], [xy] > [g'i], [k'i], [x'i] (Shevelov, 1964, с. 381; Flier, 2007, с. 73), наприклад, м.п. *k'*, *g'* перед *i* (< псл. *y), але також *rogy* (m.nom.pl), *fajerky* (nom.pl.m), *x* перед *y* (< псл. *y), але також *sux'i* (m.nom.sg.adj), *x'iba* 'точно'; п.маз. *fajerky, rogy / fajerk'i, rog'i, x'iba, mux'i* (f.nom.pl), рідше *muxy*; п.сілез. *garnk'i* 'каструля, горщик' (m.nom.pl), *rog'i, muxy*, рідше *mux'i, x'iba, xeba*; вел.п., каш. *xu > x'yu, muxyⁱ, muxy, xuba*, рідше *mux'i, x'iba* (AGP, 1, с. 48–48а; 2, с. 48–48а; 3, с. 48–48а; 4, с. 48–48а).

Упровадження 4пал цікаве тим, що, на відміну від попередніх палаталізацій велярних, їй початково бракувало традиційної передумови для дієзності велярних, а саме голосних високої тональності на зразок *i, *ě, *ē, *ě, пор.: перша регресивна палаталізація (**kel-* > псл. *čelo (nom.sg), V–VI ст.), друга регресивна палаталізація (псл. *noga (nom.sg.f): *nozě (dat.sg.f, loc.sg.f), V–VIII ст.) і третя прогресивна палаталізація велярних (псл. *atik_oā > *atic_oā > стсл. *otьcě* (gen.sg.m), VII–IX ст.¹⁴⁷) (Shevelov, 1964, с. 249–302, 347–351; Шевельов, 1979/2002, с. 77; Timberlake, 1978; Lunt, 1981, с. 36; Flier, 2007, 2018). А отже, фонологічна мотивація 4пал ішла від

¹⁴⁷ Щодо іншого датування 3пал див. 1.3.2.

приголосного $*k > k \cdot > k'$ до голосного $*y > y > i$ (Timberlake, 1978; Flier, 2007, 2018). При цьому, однак, 4пал слідує базовій моделі палаталізацій велярних, як показано у 3.2.1–3.2.2.

Відносну хронологію 4пал можна встановити у зв'язку із занепадом єрів (псл. $*i$ та $*y$), який вилився в перебудову системи голосних фонем (Flier, 2007; Timberlake, 1978; Касаткин, 1968, для різних говорів; див. також Bethin, 1998), або ж паралельно з цією зміною (щодо хронології, див. Шевельов, 1979/2002, с. 299–306). Українська мова зазнала остаточного зміщення єрів у середині XII ст. (Шевельов, 1979/2002, с. 309), а час появи 4пал у південно-західному наріччі припускають у кінці XIII ст. або й пізніше (Шевельов, 1979/2002, с. 300, 305; Flier, 2007, с. 80).

В українській мові 4пал ґрунтовно опрацювала М. Пещак (1958). Дослідниця виводить властиве українській мові /Кі/ ([Кі]) безпосередньо від псл. $*Ku$ без жодних проміжних стадій розвитку на зразок $*K'i$, трактуючи постання діалектного $K'i$ як пізнішу зміну (Пещак, 1958, с. 23).

А. Тімберлейк¹⁴⁸ (1978, с. 700) загалом оминає питання розвитку 4пал в українській мові у своїх студіях, пояснюючи це тим, що українська система голосних разом із «її дистрибуцією палаталізованих приголосних є суттєво інакшою» порівняно з рештою північнослов'янських мов. І хоча він не аналізує

¹⁴⁸ Дослідник обирає головним показником тонову ознаку, а не мінімальні пари, постулюючи тезу, згідно з якою «фонологічне протиставлення може існувати в потенції перш ніж проявиться у вигляді мінімальних пар» (Timberlake, 1978, с. 706; cf. Padgett, 2003, с. 49–50). У випадку 4пал, тонова ознака є диференційною в системі голосних ($\pm$ бемольний) та недиференційною в системі приголосних для g, k, x ($\pm$ дієзний), які вступають у взаємодію із тональністю голосних (Timberlake, 1978, с. 706). Оскільки на суто фонетичному рівні «палаталізація приголосного акустично втілюється тональністю – палаталізований, або $+$ дієзний, приголосний має підвищену тональність супроти непалаталізованого, або $-$ недієзного] приголосного, – то, можна очікувати, що варіацію за палаталізацією серед задньопіднебінних приголосних визначала б якась тонова ознака голосних» (Timberlake, 1978, с. 704). Гіпотезу А. Тімберлейка піддає сумніву Дж. Паджет, аналізуючи 4пал в російській мові. У своїх розважаннях він доходить висновку, що проторосійські велярні, на відміну від деяких інших приголосних (як-от лабіального p), не були ідентифіковані «як [задні], оскільки вони не протиставляються за м'якістю перед $/i/$ » (Padgett, 2003, с. 47). До XII–XIV ст. дистрибуція східнослов'янських велярних передбачала задній $[i]$, як у рос. *gib'el'* (Padgett, 2003, с. 47–49). Упродовж XII–XIV ст. $[i]$ просунувся вперед до $[i]$ внаслідок зведення комплементарної дистрибуції $[i]$ та $[i]$ до основного варіанта $[i]$ «після приголосного без пари для палаталізації» (unpaired for palatalization) (такий статус велярних визначила їхня раніша спірантизація як вислід перших палаталізацій) (Padgett, 2003, с. 48–49). У своєму припущенні Дж. Паджет опирається на яacobсонівське бачення велярних як фонологічно непарних приголосних (Padgett, 2003, с. 49). На відміну від синтагматичної, парадигматична перспектива дозволяє побачити мотивацію для зміщення $[i]$ через ряди $pi - pi - pu; ki - ki - ku$ (Padgett, 2003, с. 50). Щойно ki переходить в $tʃi$, місце ki вивільняється, а протиставлення починає виглядати на зразок ... - $ki - ku$; відтак ki просувається на місце ki , а ряд скорочується до двох елементів, які формують опозицію $k'i - ku$ (Padgett, 2003, с. 50). Проте чому уніфікація варіантів фонем $/i/$ відбулася, як мінімум, на три століття пізніше, якщо зважати на 3пал (періодизацію 3пал див. Shevelov, 1964), або ще пізніше, якщо 3пал відносити до раніших часів (щодо цього див. Lunt, 1981) й взоруватися на хронологію 2пал, коли чарунка ki знову відкрилася?

південно-західного наріччя української мови, він вибудовує географічну градацію поширення палаталізації велярних у східній групі слов'янських мов, опираючись на дані М. Пешак, зібрані в центральних та північних українських говіркових ареалах (Timberlake, 1978, с. 716–717). Можна помітити, що А. Тімберлейк (1978, с. 716–717) натякає на розвиток 4пал на східнослов'янських теренах з півдня на північ, підпираючи своє припущення нульовим ступенем палаталізації у центральноукраїнських говірках та цілковитою палаталізацією у змінних та незмінних контекстах у білоруській мові.

Інакше міркує Ю. Шевельов (1979/2002, с. 299–300, 305), встановлюючи стадію /Ку/ > /К'і/ для більшості українських говорів, включно з тими південно-західними говірками (зокрема гуцульськими), що зазнали злиття */у/, */і/ в /і/ та непом'якшену фонему /h/ (< /g/); він, однак, припускає, що в цих говірках 4пал мала розвинутися значно пізніше, ніж у північному наріччі, тобто в кінці XIII ст. Згідно з Ю. Шевельовим (1979/2002, с. 304–305), 4пал, якою керувала тенденція до «двоскладової гармонії», було перервано складними та масштабними фонологічними інноваціями на зразок переходу *у в *і: /у/ > [і] після велярних та /і/ > [і], /у/ > [і] після інших груп приголосних. Він також стверджує, що двоскладова гармонія свого часу почасти заблокувала дію внутріскладової гармонії (Шевельов, 1979/2002, с. 269). Звідси випливає питання, чи 4пал може відповідати загальній моделі перших двох палаталізацій велярних, як ми це запропонували вище.

Відносно недавно до 4пал звернувся у своїй розвідці про українське південно-західне наріччя М. Флаєр (2007). Йдучи за А. Тімберлейком (1978) в аналізі північнослов'янських мов, він стверджує, що в південно-західному наріччі української мови 4пал перешкодили «напружений середній голосний *é*, який, імовірно, найчастіше вимовляли як дифтонг [i^he]», який перейшов в [і], та наступне обниження етимологічного *i* до *ι* (Flier, 2007, с. 77). Відповідно, М. Флаєр (2007, с. 77–78) пропонує таку лінію еволюції 4пал на фонетичному та фонемному рівнях відповідно, як: «[Ку]₁ > [К·у́]₂ > [К'і]₃ > [Кι]₄» і «Ку₁ > Ки_{1,2,3} > Кү₄»¹⁴⁹. Його (Flier,

¹⁴⁹ Значком *у́* М. Флаєр (Flier, 2007) передає укр. [і].

2007, с. 77–80) розуміння засновується на всеохопному «обниженні голосних переднього ряду» у гуцульському говорі, зокрема ($Ki \rightarrow [Ky] > [K \cdot \dot{y}] > [K' \dot{i}] / [K' \dot{e}] / [K' e]$ поруч із формами на $[K' i]$ «через $[K \cdot \dot{y}]$ »; h , як правило, розвиває меншу фонетичну дієзність, що М. Флаєр, слідом за М. Пещак (1958, с. 16–17) та Ю. Шевельовим (1979/2002, с. 300), пояснює тим, що h є ненапруженим ларингальним приголосним, протиставленим напруженим велярним k , x ; цю тезу підпирають приклади з південно-східного гуцульського ареалу, наведені А. Залеським (1973, с. 37): *перо 'ge''*, *за 'ge''n*, *воў 'k' u'*, *о 'p' ix' e''* та *по гу 'цулск' i*, *'мухи*, *'тихи' i'*, *'трох' i*. Опираючись на аргументацію М. Флаєра, можна припустити, що бемольність (огублений/неогублений) гуцульського говору стала наслідком низькості (високий/низький) як розрізнявальної ознаки «староруської» («старосхіднослов'янської») мови після зміщення єрів (Flier, 2007, с. 73–75). Однак ця модель не дала б чіткої відповіді на запитання, чому карпатські говори південно-західного наріччя, які також оформилися зі «староруської», зберегли огублений $\dot{y}$ (< CS *y), засвідчуючи водночас досить високий ступінь низькості в системі.

У цьому підрозділі ми проаналізуємо рефлекси гіпотетичного псл. $[K\dot{u}]$ у криворівнянській говірці у взаємозв'язку з тенденцією до внутріскладової гармонії, раніше впровадженій у праслов'янській мові. Ми трактуємо цей термін відповідно до розрізнявальної тональної риси бемольності (огублення), а це означає, що приголосний алофон «високої тональності» (палаталізований) з'являється перед голосним «з розрізнявальною високою тональністю» (небемольним), а алофон низької тональності (непалаталізований) вживають перед голосним із розрізнявальною низькою тональністю (бемольний) (Lebedivna, 2022, 2023; див. Timberlake, 1978, с. 726). Як було зауважено в попередніх підрозділах, вважаємо, що криворівнянська говірка засвідчує бемольну систему на внутрішньому рівні репрезентації, похідну від бемольної системи праслов'янської мови, що існувала на зовнішньому рівні репрезентації, а 4пал певною мірою відповідає тенденції, що уможливила ранні палаталізації велярних у праслов'янській. Ми також стверджуємо, що зміна псл. *o у криворівнянській говірці є природним вислідом 4пал (див. 3.2.3).

У 3.2.1–3.2.2 показано, що зростання фонемної дієзності *K* у південно-західному наріччі української мови є наслідком структурних впроваджень, у яких синтагма з однокомпонентною тональністю [+низький] переосмислюється як два компоненти [+низький] і [+дієзний].

Усе це дозволяє нам простежити процес 4пал у зв'язку з іншими фонемними змінами: ранніми палаталізаціями велярних, делабіалізацією псл. *ī та диспалаталізацією лабіальних, а також зміною *o перед складами зі слабким ером. Джерельною базою для аналізу стали сегменти записів живого мовлення тринадцяти криворівнянських мовців, опрацьовані через програму «Praat», та метричні книги церкви Різдва Пресвятої Богородиці XVIII–XIX ст. с. Криворівня.

Цей підрозділ структуровано таким чином. У частині 3.2.1 йдеться про умови та історичне підґрунтя для 4пал у криворівнянській говірці, до чого дотичним є принцип внутріскладової гармонії; починається підрозділ оглядом наукових праць із теми. Якщо в наступній частині, 3.2.2, розкрито акустичні особливості крив. 4пал, окреслено її стан і статус, то в 3.2.3 йдеться про наслідки, серед яких – особливості еволюції етимологічного *o в криворівнянській говірці. У кінці підрозділу підбито підсумки.

3.2.1. Умови для постання четвертої палаталізації в криворівнянській говірці

Найімовірніше, (до)історичним підґрунтям для 4пал стали ранні палаталізації велярних (cf. Padgett, 2003). Не маючи початково загальної передумови для наростання дієзності, 4пал постала в українській мові відносно пізньо та не спричинилася до зміни дієзних велярних у афrikати та фрикативні *ž', š', č', z', c', s'*. Прикметно, що серед перших палаталізацій велярних, 1пал відрізнялася від попередніх палаталізацій у праслов'янській мові, зокрема від злиття палатовелярних **k'*, **g'* із *s, *z, а її умови, на відміну від них, були визначені обмеженням за тенденцією до внутріскладової гармонії¹⁵⁰ (Shevelov, 1964, с. 139–140, 253; див.

¹⁵⁰ Ю. Шевельов (1964, с. 253–254) розглядає принцип внутріскладової гармонії як взаємодію артикуляції голосної та приголосної фонем у межах складу, а саме задньої із задньою, передньої з передньою артикуляціями; тенденція до

Schenker, 1993, с. 68).

Вигляд системи голосних з урахуванням періоду перших палаталізацій¹⁵¹, щойно сформованих південних говорів української/ранньої протоукраїнської мови (до VIII ст.) та південних говорів після перекшталтування фонологічної системи голосних (перша половина–середина XII ст.) (в обох бемольність було оцінено вище, ніж низькість) може бути представлений таким чином:

Псл. (до VIII ст.)	>	Південні говори укр. (перша половина–середина XII ст.)	
/-flt/	/+flt/	/-flt/	/+flt/
ī	ū ₁ ū ₂	i [y~i]	(y) u
ĩ	ũ		
ę	ɤ	ê e	ô o
eã eā	oã oã		
a			

Таблиця 7. Бемольні системи праслов'янської мови та південних говорів української мови після занепаду ерів¹⁵².

Можна очікувати, що занепад ерів був завершальним із палаталізаційних процесів щодо опозиції за твердістю/м'якістю, що вилилися в перемикання давньоукраїнської фонологічної системи з низькості як розрізнявальної ознаки UR на бемольність, спричинившись до дії 4пал в українській мові. Зрештою, занепад ерів вилився в масштабне «перекшталтування системи голосних фонем», а саме усунення ерів *ĩ, *ũ у слабких позиціях, злиття *i та *u в i, постання нової напруженої голосної *ô (Flier, 2007, с. 74–75). Очевидно, проникнення бемольності на рівень внутрішньої репрезентації як розрізнявальної ознаки голосних, а дієзності – як розрізнявальної ознаки приголосних стало на заваді зміні палаталізованих велярних в африкати, фрикативні, адже тепер палаталізації K було достатньо, аби фонема K' потрапила на внутрішній рівень репрезентації.

В опрацюванні умов для K [+дієзний], доцільно звернутися до акустичних даних. Ми розглянемо умови для існування системи з субфонемною дієзністю

внутріскладової гармонії обмежила дистрибуцію велярних та виключила випадки з палаталізованими приголосними перед непередніми голосними у праслов'янській мові (пізнішому її періоді) (див. 1.2).

¹⁵¹ Cf. Шевельов, 1979/2002, 72–73; Shevelov, 1964, с. 377–390.

¹⁵² За основу для Табл. 8 стали типи голосних у Шевельов 1979/2002 (с. 73, 119).

лабіальних приголосних в українській мові (cf. Flier, 2018, с. 117, Shevelov, 1964, с. 488–494) та особливість прояву /i/ «як [y] чи інший [+низький] алофон після непом'якшених приголосних та як [i] чи інший [-низький] алофон деінде» (Flier, 2018, с. 110).

В акустиці тверді лабіальні та велярні приголосні, зважаючи на роботу язика, належать до одного класу задньої артикуляції. Хибне рішення мовця щодо однокомпонентної тональної синтагми [+низького] велярного могло розвинути новий компонент [+дієзний], який макрував тональність всього сегмента, сигналізуючи про структурну інновацію. Щойно /K/ було заново ідентифіковано, фонема /i/ змогла нарешті проявитися після велярного алофона як [i]. Також вірогідно, що наступну стадію [K'] (/K/) визначила лєніція [tʲ] ~ [kʲ] і [dʲ] ~ [gʲ]. Зокрема, в криворівнянській говірці фонема /kʲ/ може бути представленою алофоном [tʲ] перед голосним [-бемольним] (4пал), так само фонема /tʲ/ може бути реалізованою як алофон [kʲ] у препозиції до [-бемольного] голосного (так зване відтягнення артикуляції назад *t'*), про що буде більше у 3.2.2.

Пізніші мовні свідчення, на яких зосереджує увагу Ю. Шевельов (1979/2002, с. 306) та які враховує М. Флаєр (2007, с. 79–80), стосуються опозиції *K* за ознакою *дієзний* – *простий*: якщо перед *i* та *e* дієзний *K* з'явився в результаті витіснення простого фонетичного відповідника, то інші прості приголосні в тих самих оточеннях постали внаслідок витіснення дієзного приголосного. І так само, як це може додати до фонологічної системи ще один тип задніх приголосних (без урахування лабіальних), який містить опозицію за дієзністю, ця зміна також могла спровокувати диспалаталізацію лабіальних приголосних, що відбулася в українських говорах до середини XV ст. (див. Шевельов, 1979/2002, с. 637).

Загалом, 4пал повинна була постати внаслідок дієзної артикуляції [K] та поступової делабіалізації *ī > *i*, для яких припускаємо проміжну стадію *oy ([*ɥ*]), що пізніше втратив огублення, перейшовши в [i] в зовнішній репрезентації. До делабіалізації [*ɥ*] в [i] мала б спричинитися інтерпретація мовцем звука [i] як варіанта фонемі /i/, а не /ɥ/ (див. Табл. 2 у 2.2). У IX ст., до занепаду єрів (стадія I у

Табл. 2) (див. Shevelov, с. 381, 414), фонетична поведінка /ч/ могла змінитися відповідно до оточення, звідки потрактування [і] як субфонемно [+бемольного] після початково [-дієзних] велярних. Опосередковано, синтагма /ч/ з компонентом [+бемольний] підтверджується тим, що карпатські (бойківський, лемківський та закарпатський) діалекти південно-західного наріччя зберігають звукосполуки з огубленим звуком *Ky̯* (Жилко, 1966, с. 208, 213, 220; Шевельов, 1979/2002, с. 305; АУМ 2, карта № 17¹⁵³) поруч із *Ky*, як-от: бойк. *xu̯ži, dorohy̯* поруч із *byky*¹⁵⁴ (Свенціцький, 1913, с. 119–120; Ziłyński, 1932, с. 44–46). Карпатські говори з характерними для них системами з домінантною ознакою низькості, імовірно, зберегли сліди первісної праслов'янської огубленої артикуляції, яка, проте, не бере участі в палаталізації. Іншою є ситуація в покутсько-буковинському та гуцульському говорах, що належать до систем із переважанням бемольності. З огляду на це та особливості фонологічної системи до і після зміщення єрів, висновуємо, що системи праслов'янської мови та південного наріччя протоукраїнської мови були системами з вищим ступенем бемольності, а гуцульський говір та криворівнянська говірка – новими бемольними системами, посталими з південного наріччя протоукраїнської мови¹⁵⁵.

У гуцульському говорі сегменти визначено за бінарною парадигмою, заснованою на бемольній тональності. Переважання цієї розрізнявальної тональної ознаки означає, що палаталізація велярного могла розвинутися перед неогубленим

¹⁵³ Цікаво, що П. Житецький (1876, с. 131) говорить про губну артикуляцію давнього *у з огляду на особливість його графіки – стсл. *у*. Він вважає його звуком, який «на слов'янському ґрунті існував в ослабленому вигляді», зберігаючи, проте, лабіальну складову як відтінок голосного *ь* (Житецький, 1876, с. 130–131). І хоча вихідні судження та аргументація Житецького хибні, його висновки про огублену артикуляцію привабливі тією мірою, якою вони перегукуються з висловленою в цій праці гіпотезою.

¹⁵⁴ Зілинський (1914, с. 349) звертає увагу на задню артикуляцію у в лемків, бойків, замішанців, проте не звертає уваги на огублення.

¹⁵⁵ Низькі системи бойківських, лемківських, надсянських та закарпатських говірок зберегли фонемний статус /i/ та /ч/ не завдяки, як зазначає М. Флаер, а всупереч, як припускаємо, основній диференційній ознаці давньоукраїнського вокалізму (/±бемольний/), а отже, на відміну від ситуації в наддністрянських та гуцульських говірках «з більшою оцінкою бемольності» (за Флаером 2007), були новацією. Вочевидь, говірки, які більше поцінювали низькість, спорадично утримали артикуляційні характеристики основного варіанта посл. */ч/ [+бемольний]. Вони повинні були перейти від диференційної ознаки [±бемольний] до опозиції за місцем артикуляції (передній-задній, низькість) в зовнішній репрезентації, тим самим зберігши раніше праслов'янське розрізнення в межах основної репрезентації (див. 1.1). За додаткове потвердження може правити рефлексія *o в новозакритих складах, який у західнокарпатських говорах передають як огублений *i* (*i̯*). На відміну від географічно близьких гуцульських (*o > *i̯*) та наддністрянських говірок (*o > *i*), де *o рефлексував у зв'язку з диференційною ознакою /±бемольний/, що ввійшла до основної репрезентації. Тимчасом західнокарпатські говори, поцінуючи вище розрізнення за переднім/заднім місцем артикуляції, зберегли огубленість як вторинне явище.

голосним попри те, що він був непередньої артикуляції, оскільки він входив до поля фонем /i/, якій була властива диференційна висока тональність (Timberlake, 1978, с. 705). Нижче в Табл. 8 наведено період І, що відбиває взаємодію між тональностями після збігу варіанта бемольної фонем /u/ з його відповідником небемольної фонем /i/ у південно-західному наріччі після занепаду єрів в середині XII ст.

	І	ІІ	
Не обнижена висока тональність	[i]	/i/	Висока тональність
Не обнижена низька тональність	[ĩ]		
Низька тональність	[u]	/u/	Низька тональність

Таблиця 8. Різниця тональності у некомпактних голосних у південноукраїнських говорах до занепаду єрів (І) та незадовго після цієї зміни (ІІ)¹⁵⁶.

Переосмислення «двокомпонентної синтагми як тієї, що має один компонент» (Andersen, 1973) та злиття *у з *i впровадило [i] (< псл./пізньопсл. *_оу) в позиції після непалаталізованого приголосного або приголосного з пониженою палаталізацією у криворівнянській говірці, відтак [parʃi] (m.nom.sg), але star[ʃa] (f.nom.sg); [dy]vje[tʃi]i (m.nom.sg) з частково палаталізованим [tʃ], [vʃi]p'it'i (inf.perf), [mʲe]. Цю ситуацію відбиває стадія ІІ у Табл. 8.

Обстеження псл. *у засвідчує, що 4пал постала внаслідок переосмислення K та поступової делабіалізації *ū > /i/ з проміжною стадією *_оу. Після зміщення єрів деякі південні діалекти протоукраїнської мови, включно з частиною пізнішого гуцульського говору проклали шлях до нової бемольності в ієрархії голосних, натомість частина, яка лягла в основу карпатських говорів, закріпила пріоритет за ознакою низькості, поширивши її на зовнішній рівень репрезентації. Структурна зміна та переосмислення однокомпонентної та двокомпонентної тональних синтагм засвідчила, що [i] та [ĩ] тепер визначалися як один компонент фонем /i/, що відкрило шлях для велярних алофонів із високою тональністю.

¹⁵⁶За вірєць до цієї таблиці послужила таблиця в Andersen 1973 (с. 772), де показано принцип тональних відмінностей і «скорочення двокомпонентних тональних синтагм» у давньо- та середньоанглійській.

3.2.2. Акустичні дані та розвиток четвертої палаталізації в криворівнянській говірці

Цю частину праці зосереджено на акустичному матеріалі криворівнянської говірки загалом та результатах 4пал зокрема, що їх проаналізовано за допомогою програми «Praat». Йдеться про типові оточення голосного і приголосного в системі щодо первинно [±бемольних] голосних, рефлексії посл. *Ко перед складом зі зредукованим ером та *Коу – обидва, найвірогідніше, відображають тенденцію до внутріскладової гармонії у новій бемольній системі криворівнянської говірки.

Криворівнянські приголосні, як правило, пом'якшені/м'які перед етимологічно [-бемольними] голосними та тверді перед етимологічно [+бемольними] голосними: *i: [nʲi]t'k'e (станд.укр. *nitki* f.nom.pl; посл. *nitь, ЕСУМ, 4, с. 91), *vesel'uva*[tʲi] (станд.укр. -*ti* inf, посл. **-ti*), [vʲi]t'ihala (станд. укр. *vit'ahala* f.sg.past; посл. *vitęgnoti, ЕСУМ, 5, с. 700, 1, с. 385), [prʲi]xod'e (станд. укр. *priход'at'* 3pl.pres; посл. **pri-*, ЕСУМ, 4, с. 568); *ě: so[bʲi] (станд. укр. *sobi*; посл. *sobě, ЕСУМ, 5, с. 200–201); *e: [nʲi] (станд. укр. *ne*; посл. *ne, ЕСУМ, 4, с. 56), l'u[dʲɛ]j (станд. укр. *l'udej* f.gen.pl; посл. *ljudej, cf. ЕСУМ, 3, с. 323, Bethin, 1993); *ь: [dʲæ]n' (станд. укр. *den'*; CS *днь, ЕСУМ, 2, с. 34), to-[tʲe] (станд. укр. *te*; посл. *to (*toje*), скорочення, ЕСУМ, 5, с. 591); *ę: v'ʲi[tʲi]hala (станд. укр. *vit'ahala* 3sg.f.past; посл. *vitęgnoti, ЕСУМ, 5, с. 700, 1, с. 385), pr'ixo[dʲe] (станд. укр. *priход'at'* 3pl.pres; посл. **-ęть*, Станівський, 1983, с. 186) поруч з *o: [pʲu]d'nʲenʲi (станд. укр. *p'iję dnini*; посл. *polь < *poli*, ЕСУМ, 4, с. 383–384); *ь: [ko]žda (станд. укр. *kožna* f.nom.sg; посл. *kъžьdo / *kъžьde*, ЕСУМ, 2, с. 493); *o: [tu]da (станд. укр. *tudr*; посл. *tody, ЕСУМ, 5, с. 669); *u: [tʲu]žɛ (станд. укр. *čuzе* n.nom.sg; посл. *tjudiь, ЕСУМ, 6, с. 351–352); *oу: [mi] (станд. укр. *mi* 1pl; посл. *my, Вопросник, 1965, с. 24), [ti] (станд. укр. *ti* 2sg; посл. *ty, Вопросник, 1965, с. 24), po[mʲi]ji (станд.укр. *potiji* nom.pl; посл. *myti inf, ЕСУМ, 3, с. 466–467), але ['vʲibʲi] (станд. укр. *vibriu* 3sg.m.pst.perf, посл. **vy-*, *biti inf, ЕСУМ, 1, с. 186–187, с. 368), [vʲi]t'ihala (станд. укр. *vit'ahala* 3sg.f.pst.impf; посл. *vytęgnoti, ЕСУМ, 1, с. 368, 5, с. 700), [mʲe], [vʲi] (2pl), [dʲi]m (станд. укр. *dim* m.nom.sg; посл.

*дуть, ЕСУМ, 2, с. 71), що звучить як [ɟ]m у слові. Останнє можна пояснити тим, що [dʲ] чутно в момент вимови (середня/заклучна фаза), а [ɟ] чутно у мовленні, так що найвища артикуляція передбачатиме зіткнення язика і твердого піднебіння¹⁵⁷ (середньопалатальний контакт), cf. крив. [kʲi] (2sg) (станд. укр. *ti*; CS *ty, *Вопросник*, 1965, с. 24), який чутно близько до [tʲi] у мовленні.

Середньопіднебінний контакт є іншою виразною рисою 4пал. Щойно фонему *К* було переосмислено як палаталізований приголосний, її було реалізовано з тональністю [tʲ], а не [kʲ] в середній фазі та як палатальний проривний артикуляційно близький до [kʲ] у слові чи складі, наступний голосний залишався [-бемольним]: *d'iw*[tʲɛ] замість *d'iw*[kʲɛ]; тимчасом перед [+бемольними] голосними (та *a*) артикуляція велярного була прив'язана до м'якого піднебіння. Як було показано, [ɪ] (< оу) залучав дієзність попереднього проривного *d* як у [dʲi]m ([dʲ] ~ [ɟ]), але не щілинного *s* як у [si]n. Ці основні відмінності могли витікати з обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії.

Оскільки форманти приголосних відзначаються нестійким характером, їх слід встановлювати на підставі тенденцій. Зазвичай передньоязикові палатальні закритіші за роботою щелепи (менша F₁) та створюють фокус, тобто «більше напруження фронтальної частини кінчика язика», опускаючи F₂ нижче, ніж 2000 Hz¹⁵⁸. Підрахунок звукових формант у сегментах мовлення шести мовців криворівнянської говірки у програмі «Praat» не засвідчив суттєвої різниці між показниками другої форманти [tʲ] і [kʲ] перед небемольним голосним (рефлекси 4пал та відтягнення артикуляції /tʲ/ назад): 1) алофони фонем /tʲ/ у межах фрази (не обов'язково складу): [tʲ] (F₁ 749; F₂ 2128), [kʲ] (F₁ 774; F₂ 2100); пор. з алофоном [tʲ] (F₁ 724; F₂ 2119) фонем /kʲ/; 2) алофони фонем /tʲ/ у межах складу і фрази: [tʲ] (F₁ 711; F₂ 2057), [kʲ] (F₁ 791; F₂ 2097); пор. з алофоном фонем [kʲ] (F₁ 755; F₂ 2287) фонем /kʲ/¹⁵⁹. Таку артикуляцію можна пояснити тенденцією цих приголосних до часткової щілинності та сплеску шуму за способом творення відповідно. Зокрема, на

¹⁵⁷ Акустичний опис для [dʲi]m запропонувала Зоя Дудник.

¹⁵⁸ Щодо формант приголосних, подяка за консультацію Зої Дудник, Навчальна лабораторія експериментальної фонетики.

¹⁵⁹ Вибірка [tʲ] (< /kʲ/) для фрази/складу не є репрезентативною, а тому її не долучено до аналізу.

спектрограмах щільність яскравіше проявляється при творенні глухого [kʲ], при цьому артикуляція [tʲ] характеризується більшим вибухом – сплеском шуму¹⁶⁰.

Як побіжно згадано у 3.2.1, між криворівнянським приголосним рефлексом 4пал і відтягненням артикуляції *t'*, *d'* назад є артикуляційна схожість. Це не виглядатиме дивним, якщо припустити, що на час праслов'янських палаталізацій велярних і звукосполук з *j* обидві ознаки існували в мові – так званий перехід *d'*, *t'* > *g'*, *k'* представлений у всіх групах слов'янських говорів. Зокрема, форми з *d'*, *t'* > *g'*, *k'* фігурують в гуцульських, буковинських, південних бойківських та наддністрянських говірках української мови (Шевельов, 1979/2002, с. 877). У гуцульському говорі зміна послідовно відбувається «перед *i* незалежно від його походження (< *ě*, *e*, *'a* чи навіть *o*), а також наприкінці слова» та перед *l'*, *m'*, *n'*: *гля*, *Гметрo*, *Гністрo* (Шевельов, 1979/2002, с. 877–878). У криворівнянській говірці вона заходить також перед [ε], [e] (< *'a*): [gʲe]dem ‘батько’ (m.inst.sg), s[kʲe]ɦn 'it (2pl.imp). На відміну від загальних тенденцій гуцульського говору (див. Шевельов, 1979/2002, с. 878), у Криворівні звуки *d'*, *t'* та *g'*, *k'* перед *g'*, *k'* переважно асимілюються: *ba*['kʲe] ‘батьки’ (nom.pl), [gʲi'tʲe] ‘дідько’ (m.nom.pl). Постання *t'*, *d'* > *k'*, *g'* вважають досить пізнім явищем і на підставі писемних пам'яток окреслюють його хронологію кінцем XVI ст. (Шевельов, 1979/2002, с. 878). Упереджувальну помилку в написанні *g* замість *d* засвідчено в найраніших криворівнянських пам'ятках, збережених до сьогодні: *Zgiyczuka* 1776, 1781, *Zgiyczuk* 1781, 1793, 1794, *Zgiyczukowa* 1785, *Zgiyczuk* 1778, 1780, 1782, 1783, 1785, 1788, 1790, 1791, 1796, *Zgieyczuk* 1799, 1819, *Zgeyczuk* 1801, 1802, 1804, 1809, 1812, *Zgieyczuka* 1823, Lib 1775, Lib 1784, Proth 1818 (пор. Кікінчук 1923, Метр 906). Вірогідно, йдеться про похідне від *Здіслав* усічене присвійне утворення на *-čuk* з епентетичним *j*; пор. форми із суфіксальною морфемою *-ij-* на зразок *Petriyczuk* 1776, 1777 (Lib 1775) – здогадно від *Петр-ій*; (*Iewa*) *Matariycha* 1781 (Lib 1775) – здогадно від *Мумр-ій* з обниженням *i* > *e* > *a* та епентетичним *a* (пор. *Гметрo* в Шевельов, 1979/2002, с. 878). Препозиційна основа слова *Здіслав* виникла шляхом префіксального творення

¹⁶⁰ Це речення є результатом консультації із Зоєю Дудник.

псл. *sъ- + корінь *-dě- дієслова *děti : *ded'о 'покласти, помістити щось десь, діяти, зробити, будувати, закладати' (СОІУ, с. 195; Sławski, 3, с. 163–165). Цікаво, що криворівнянські приклади засвідчують не лише *i*, а й *e* на місці *ě. Варіативність *Zgiyczuka* ~ *Zgieyczuk* 1799, *Zgeyczuk* 1801 не пояснити аналогією з *Potiyczuk* 1776–1779, 1783, 1785, 1788 ~ *Potieyczuk* 1798 (Lib 1784; від *Потій*, підляс. *Патей*), утвореною за іншою словотвірною моделлю; пор. *Juriyczuka* 1779, *Juryiczuk* 1781, *Juriyczuk* 1784, *Jaremiyczuk* 1784, *Jaremiyczuczka* 1781, Lib 1775. Розрізнення обох форм у свідомості писаря стає цілком очевидним, коли він вживає *-eu-* у *Zgeyczuk* 1808 та зберігає *-iy-* у *Potiyczuk* 1808, Lib 1784 в межах однієї сторінки, – останній приклад розміщено дещо вище на тій самій сторінці. Як і в метричних книгах, ім'я *Здіслав* підпадає під варіювання з *i~e* в латинській та слов'янських мовах: лат. *Scislaus*, *Sdislau*, *Sdyslay*, *Sdeslaus*, *Sdezlaos*, п. *Zdzisław*, *Zdziesław* (SłStar, с. 304–305; СОІУ, с. 196), ч. *Zdislav*, *Zdeněk*, х. *Zdeslav* (*Zđislav*, *Zdenko?*). І хоча між латинськими і криворівнянськими формами існує ймовірність зв'язку через латину як мову документації (греко-)католицької церкви, довести її вплив досить складно. Для нас важливо показати, що крв. *Zgiyczuk*, *Zgieyczuk* засвідчує $d' > g'$.

Перехід $t', d' > k', g'$ обійняв деякі південні, східні і почасти західні слов'янські говори. І хоча ми не мали змоги проаналізувати наведені нижче приклади у системі «Praat», ми наводимо їх для кращого розуміння масштабу цього явища в межах слов'янського ареалу. Зокрема, чергування *dl, tl* з *gl, kl* є однією з ознак ремшніцьких говірок словенської мови: *dlōka* поруч із *glōka*, псд. *dolka*, суч.словен. *dlaka* (Sławski, 1962, с. 43). Приголосні t', d' зробилися палатальними k', g' в західно- та східноболгарських говірках, пор.: зх.блг. *nok*, псл. *nokъ*, *préga* псл. *prędja*; $g'avol$ 'диявол', $gosk'e$ 'гість' (m.nom.pl); сх.блг. *skēnъ* 'стіна' (f.gen.pl), псл. *stěna*; $ġeté$ 'дитя', псл. *děte*; *pъk*, псл. *pōtъ* (Sławski, 1962, с. 132, 138, 141; Чекман, 1973, с. 13–14; див. Шевельов, 1979/2002, с. 878). Палатальні g', k' (< псл. *tj, **kt'*, *dj) простежуємо в північних та деяких центральноомакедонських говірках: пнм. *kuk'a*, псл. *kōtja* 'дім'; *vega*, псл. *vědja* 'повіка, брова'; цм. *méga* (Sławski, 1962, с. 117, 122). Розподібнення $dl, tl > gl, kl$ (*bljuglisję*, *sostrěkli*) у псковських пам'ятках

XIV–XVI ст. підкріплене прикладами з псковських, новгородських та петербурзьких говірок 1960-х рр., а середньоросійські говірки продовжують заступати g' , k' звуками d' , t' відповідно перед [-бемольними] голосними, наприклад, *ruka* – *rut'i* – *rut'e*, *mika* – *mut'i* – *mut'e*, *r'eka* – *r'et'i* – *r'et'e* – *v r'eč't'e* (Kuraszkiewicz, 1963, с. 50, 63). Подібний напрям зміни $g' > g$, d' розвинувся був у кашубських говірках, що було засвідчено в 1890-х (Stieber, 1956, с. 35). Такий засяг поширення цієї інновації нашоухує на думку про спільний для деяких слов'янських діалектів спосіб творення м'яких $[t^j]$, $[d^j]$ із залученням сплеску шуму в посл. скупченнях $*tj$, $*dj$.

Поза тим, повертаючись до 4пал, припускаємо, що чергувань $[k]$ і $[t^j] \sim [k^j]$, $[g]$ і $[d^j] \sim [g^j]$ можна очікувати не лише для 4пал, а й для попередніх палаталізацій велярних. Постанню потенційних рефлексів 4пал $\check{C}'$ та $\acute{S}$ завадило проникнення розрізнявальної ознаки бемольності на рівень внутрішньої репрезентації (3.2.1). Зближення $[t^j] \sim [k^j]$ і $[d^j] \sim [g^j]$ формує можливість рефлексів $\check{C}'$, $\acute{S}$ не лише для перших палаталізацій, а й для згаданих $*tj$, $*dj$. Однак це судження вимагає глибшого аналізу, що буде заплановано в межах стажування в Единбурзькому університеті. Леніція $[t^j] \sim [k^j]$ під знаком 4пал має досить високу частотність у криворівнянській говірці, а отже, у сегментах мовлення одного мовця $[t^j] \sim [k^j]$ ($< /k/$) (переважають) та $[k^j]$ ($< /k/$) (з'являються більш спорадично) у сполученні з небемольними голосними виглядатимуть як $[t^ji]$, $[t^je]$, $[k^je]$ на спектрограмах, поданих нижче:

- 1) $[t^ji]$ š $[t^je]$ (станд. укр. *kışki* f.nom.pl; посл. **kuša*, *kušьka*, ЕСУМ, 2, с. 441)

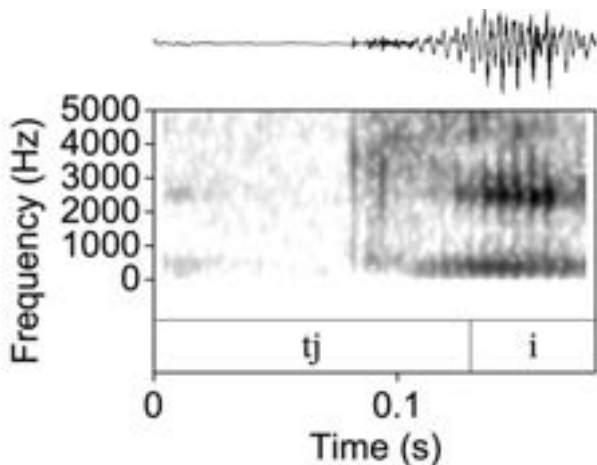

Рис. 1: $[t^ji]$, артикуляція $[t^j] \sim [k^j]$

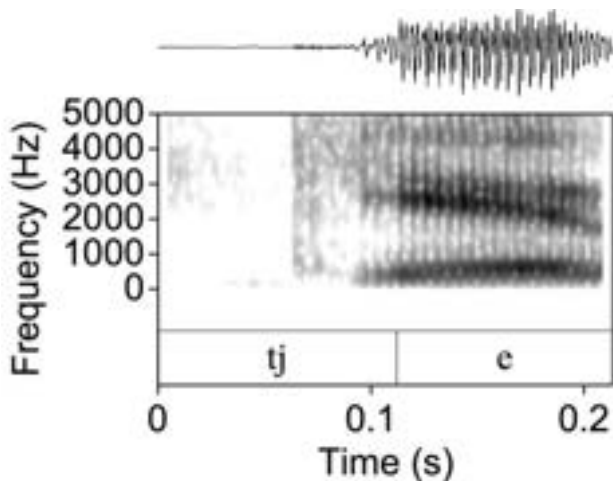

Рис. 2: [tʲe], артикуляція [tʲ] ~ [kʲ]

2) *smere*[kʲε] (станд. укр. *smerek* f.nom.pl)

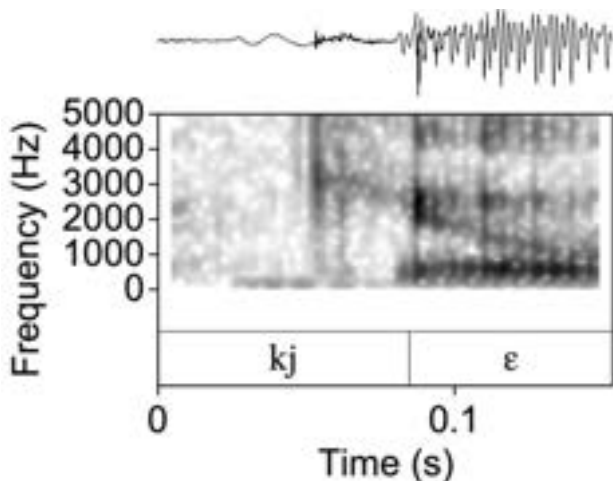

Рис. 3: [kʲε], артикуляція [kʲ]

Із рисунку бачимо, що, якщо крива [kʲε] росте та спадає (Рис. 3), крива [tʲi], [tʲe] виглядає більш стабільно (див. Рис. 1, 2).

Нова бемольність криворівнянської системи в певному сенсі накладається на інші фонетичні процеси і має за наслідок нову низьку/високу тональність приголосного перед небемольними/бемольними алофонами голосних відповідно: [dy]vjet'ij m.sg (псл. *devętyj nom.sg.m; ЕСУМ, 2, с. 23; Станівський, 1983, с. 166), з [y] (F1 397; F2 1772) – закритий передній огублений голосний перед [v], супроти [dʲe] (псл. *kъde, ЕСУМ 2, с. 19), з [e] (F1 517; F2 2232) після пом'якшеного приголосного.

Окремого коментаря потребує криворівнянський зворотний займенник *si* (< псл. *se), адже брак палаталізації перед [-бемольним] рефлексом псл. *e не відповідає засадам внутріскладової гармонії. І хоча форми на *si* поширені в

етнографічних записах ХХ–ХХІ ст. та художніх текстах таких письменників із Криворівні, як Параска Плитка-Горицвіт (1927–1998) і Василь Зеленчук (нар. 1973), приклади з усного мовлення не є абсолютно вільними від [sʲ] та [sʹ]. Якщо порівняємо *si* у [sʲi tʃinʲi] (i = F1 461; F2 2544) (3sg.n.pres.cont.) та *si* в [si vid:ala] (i = F1 455; F2 1870) ‘одружитися’ (3sg.f.past), [si zrobʹælo] ‘статися’ (3sg.n.past; i = F1 442; F2 1831), легко зауважити, що вибір дієзного і простого алофона великою мірою залежить від наступного складу. Цей принцип відповідає принципу двоскладової гармонії та показує деяку односпрямованість у вжитку (якщо [sʲi] та [sʹ] розглядаємо як варіанти фонем /s/). Тимчасом форми на зразок [si]n (nom.sg.m) < псл. *synь < *sūnus (ЕСУМ, 5, с. 233), які передбачають колишній **o*у, засвідчують простий *s*.

Отже, криворівнянські приголосні зазвичай палаталізовані не лише перед етимологічно небемольними голосними, але також перед рефlekсами псл. **o*у, якщо перед ним ідуть *d*, *t* або велярний, тимчасом інші приголосні перед **o*у є непалаталізованими або частково палаталізованими. М’яка реалізація /k/ перед [-бемольними] голосними представлена у звукові [kʲ] з тенденцією до часткової щільності. Середньопалатальний контакт спостерігаємо також у [dʲ] ~ [gʲ]. Цю рису можна спроектувати на ранні палаталізації велярних, щоб пояснити механізм, пов’язаний із постанням нового м’якого *Ї*.

Що стосується рефlekса **o*у, підрахунок звукових формант у сегментах мовлення одинадцяти мовців у програмі «Praat» засвідчив високий передній [-бемольний] звук [i] (F₁ 383 Hz; F₂ 2318 Hz), середньо-високий [-бемольний] звук [ɪ] (F₁ 436; F₂ 2195) та низко-середній середньо-високий [-бемольний] голосний [ε] (F₁ 528, F₂ 2032) в криворівнянській говірці:

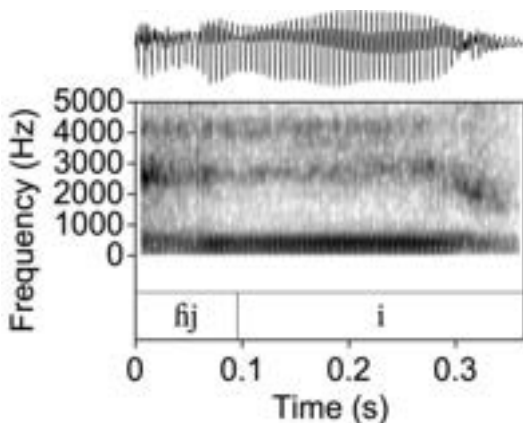

Рис. 4: [fʲi]kajut ‘сварити’ (3pl.pres)

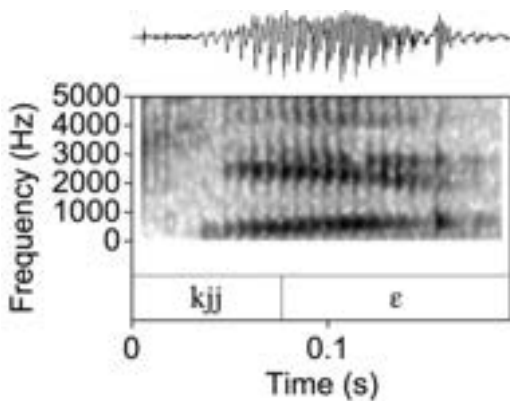

Рис. 5: fust[kʲɛ] (f.nom.pl)

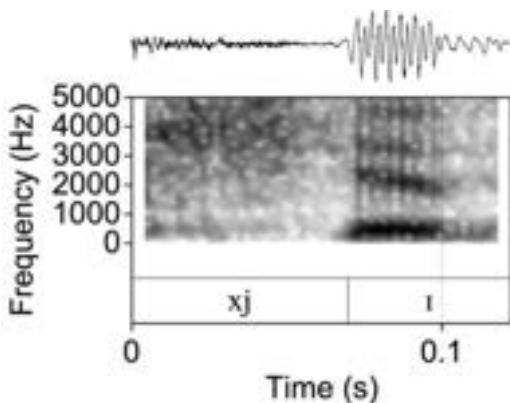

Рис. 6: du[xʲɪ] (m.nom.pl)

Умовою для постання [ɛ] в криворівнянській говірці, як і в деяких інших південно-західних говірках, є всеохопне обниження передніх голосних (Залеський, 1973, с. 35–36; Flier 2007, с. 79). Криворівнянські велярні реалізувалися як звукосполюки [fʲi], [kʲ(i)i], [xʲ(i)i], [fʲɪ], [kʲ(i)ɪ], [xʲ(i)ɪ], та [fʲɛ], [kʲ(i)ɛ], [xʲ(i)ɛ] з допоміжною «проміжною» стадією *j* після дієзного велярного. «Перехідний» звук міг бути результатом попереднього [Kʲ] – після середньої фази залучається середньо-передня позиція язика *i*, відповідно, постає звучання, що нагадує [j]. Тоді язик зміщується на позицію голосного на зразок низького [ɛ]. Не будучи описаними для гуцульського говору раніше, форми на [ʲɛ] засвідчують, однак, досить широке поширення у криворівнянській говірці.

Іншим аспектом 4пал є її звуження до рівнів слова й основи. У криворівнянській говірці усі велярні палаталізовані/палатальні в обох контекстах,

[hⁱ]kajut ‘сварити’ (3pl.pres), dru[hⁱ]i (станд. укр. *druhij* m.nom.sg); [k^{ij}]jiu ‘Київ’ (станд. укр. *kijiv* m.nom), ro[t^ʲɛ] (станд. укр. *roki* m.nom.pl), ruč’[t^ʲɛ] (станд. укр. *ručki* f.acc.pl), zv’it’[kⁱ] (станд. укр. *zvitki*); za[xⁱ]st (станд. укр. *zaxist* m.nom.sg), tro[xⁱ] (станд. укр. *troxi*), stra[xⁱɛ] (станд. укр. *straxi* m.nom.pl). Однак, якщо *k* і *x* пом’якшуються в обох контекстах послідовно, палаталізація *h* такою не є. Випадки, у яких [hⁱ] заступає [h] можна розглядати як результат синхронної диспалаталізації приголосного. Діалектний матеріал у Табл. 9 відображає звукові форманти, підраховані в сегментах мовлення дванадцяти мовців криворівнянської говірки.

Рівень слова	Рівень основи
dru[h ⁱ]i (у мовленні 2 мовців), dru[h ⁱ]i, але dru[h ⁱ]i (у мовленні 2 мовців) (sg.m); zelepu[h ^x ɛ], zelepu[hɛ] (pl.m); pyro[hə], pyro[hæ], piro[hɛ] (pl.m); zmo[hɛ] (f.gen.sg); no[hɪ], no[hɛ] ‘leg’ (f.pl); ro[hɛ] (f.pl); va[hɛ] (f.pl); voru[hɛ] (m.pl); doro[hɪ] (f.pl).	a[h ⁱ]i na tebe, [h ⁱ]kajut (3pl.pres); пор. крив. ‘i’ikatu Гуц., с. 61; але hi ‘заклик, яким поганяють худобу, іди’ (пн.псл. *hyi ^b ¹⁶¹ ЕСУМ, 1, с. 513); [hɪ]žu (f.acc.sg) [hɛ]riu (f.inst.sg) [hɪ]nut’i (inf) [hɪ]duvat’i (inf).

Таблиця 9. Звук [h] на рівнях слова та основи.

Те, що крив. [h] розвинув дієзність, доводить, що на час цієї зміни він був велярним [g], а не спірантом. Цей приголосний міг бути фрикативним [ɣ], стилістичним варіантом /h/, навіть у 1900-х, допускаючи дієзність на той час (див. також Andersen, 1969)¹⁶². У тих гуцульських говорах, в яких не спостерігаємо слідів палаталізації /h/ ¹⁶³, /g/ «був під час зазначеної зміни уже не велярним, а ларингальним» (Шевельов, 1979/2002, с. 300). Отже, в протокриворівнянській

¹⁶¹ Належність цього експресивного/ономатопоетичного слова з *h* до псл. форм є контроверсійною, якщо окреслювати спірантизацію *g* «кінцем XII – початком XIII ст.» (див. Шевельов, 1979/2002, с. 453).

¹⁶² В особистій розмові 26 червня 2021 року Г. Андерсен звернув мою увагу на це явище. Подібні спостереження можна знайти в Andersen 1969.

¹⁶³ Я вживаю цей символ як той, що найкраще представляє відповідну фонему.

говірці 4пал мало б бути впроваджено до переходу $g > \gamma$. Як показують дані пам'яток, всеохопна спірантизація [g], за винятком звукосполук zg , збережених у закарпатських говірках, відбулася в кінці XII ст. – на початку XIII ст. на українських теренах; наступна зміна $\gamma > h$, як припускають, випадає на кінець XVI ст. у більшості українських говірок (Шевельов, 1979/2002, с. 452–454).

Навіть пропри те, що дієзні велярні були тепер оцінені як незалежні фонemi ($ta[t^{\text{h}}\epsilon]$, пор. станд.укр. *take*), їм не вдавалося створити опозиції за дієзністю перед рефlekсами етимологічних *у та *о. Велярні перед *о, як і велярні перед *у, зазвичай засвідчують послідовнішу дієзність алофонів фонemi /k/ ($[t^{\text{h}}]$, $[k^{\text{h}}]$) та спорадичнішу дієзність алофонів фонemi /h/, cf:

1) перед *у: $d'iw[t^{\text{h}}\epsilon]$ 'дівка' (f.nom.pl), $smere[k^{\text{h}}\epsilon]$ (f.nom.pl), $stra[x^{\text{h}}\epsilon]$ (m.nom.pl), але $ro[h\epsilon]$ (m.nom.pl);

2) перед *о: $[k^{\text{h}}i]n'č'ila$ 3sg.f.past (псл. *konьčila, ЕСУМ, 2, с. 447) та $[t^{\text{h}}i]l'ko$, $[t^{\text{h}}i]ko$ (станд. укр. *k'il'ka*; псл. *koliko, ЕСУМ, 2, с. 445), $[c^{\text{h}}i]nts'a$ m.gen.sg (псл. *konьсь, ЕСУМ, 2, с. 1447), $po[t^{\text{h}}i]in'ič'ka$ f.nom.sg, $po[t^{\text{h}}i]in'ik$ m.nom.sg (станд. укр. *pok'ijnička*, *pok'ijnik*; псл. **poкої́никъ*, пор. ЕСУМ, 4, с. 481–482), зі звуками $[t^{\text{h}}] \sim [k^{\text{h}}]$; $[h^{\text{h}}i]r'se$ compar.adv (2 потоки мовлення), $ji[h^{\text{h}}i]t$ f.gen.pl (псл. **(j)agoda*, ЕСУМ, 6, с. 534–535); але $[ki]n'm'e$ m.inst.pl, $[ki]nskojі$ f.gen.sg.adj. (псл. *konіъ 'horse', *Вопросник*, 1965, с. 29), $[hi]r'se$, $[hi]rše$ (2 потоки мовлення), $[hy]ršij$, $[hu]rše$ compar (псл. **gorі́іъ*, ЕСУМ, 1, с. 517) (див. 3.3).

Щодо вимови *i* після *k*, її відбивають найраніші криворівнянські пам'ятки, починаючи з кінця XVIII ст., як-от *Kismacz* 1776, *Kiszczuk* 1783, *Makiwniczuka* 1788, *Kibasiuk* 1793, *Kiszmaluka* 1812 (Lib 1775, Lib 1784). Проте у криворівнянській фонетичній системі приголосні здебільшого не виявляють дієзності перед *о, а зміна, згідно з якою псл. *о злився з *l*, не з *i*, є виразною ознакою криворівнянської говірки. На рефлекси *о вплинуло просування [k] вперед до $[t^{\text{h}}] \sim [k^{\text{h}}]$ (леніція), що закріпило контакт язика з твердим піднебінням (середньопалатальний контакт) як найвищу артикуляцію, але уможливило протиставлення з недієзним *k* і збудувало фонологічну опозицію на зовнішньому рівні репрезентації. Пізніше цей основоположний

принцип поширився на алофони *K* перед *e*, оскільки такі приголосні, як дентальні, також були дієзними перед *e*: *ta*[tʰɛ] (станд.укр. *take*), [tʰe]pær (станд. укр. *teper*).

Отже, аналіз у «Praat» показує, що [i], [ɪ], [ɛ] та «перехідний» звук [j], що постав зі зміщення голосу з середньо-передній позиції язика до голосного після середньої фази. Діючи в на рівні слова й основи, 4пал у криворівнянській говірці засвідчує поступову диспалаталізацію *h*. Наявність дієзної артикуляції *h* засвідчує, що палаталізація відбулася в говорі, з якого постала криворівнянська говірка, до спірантизації *g*. Ба більше, репрезентуючи ту саму фонему /i/, рефлексії псл. **o*у та *o часто поплутуються після *K*, точніше палатального [tʰ] ~ [kʰ].

3.2.3. Проблема еволюції історичного *o

Загалом, перехід *o перед складом зі зредукованим ером після занепаду редукованих відображає псл. *o > *o*, *ô*, *ô*, *ũ* та *ó* в окремих слов'янських мовах (Shevelov, 1964, с. 447–448; Stieber, 1979, с. 53–54). У стандартній українській мові псл. *o був широко заступлений фонемою *i* як у [dʰi]m – [do]mi (gen), [kʰi]t – [ko]tovi (dat), [vʰi]n < псл. *онь (ЕСУМ, 1, с. 400) незалежно від наголосу. Походження цієї звукозміни досі залишається до кінця не з'ясованим.

Південно-східні гуцульські говірки зазвичай передають псл. *o як [ɪ] без пом'якшення попереднього приголосного, тимчасом вимова частини цих говірок може бути позначена «лабіальним відтінком» (*miʰst*, але також *po'myst*) (Janów, 2001, с. XVIII; Zilys'kuj, 1979, с. 44; Janów, 1992, с. 56–57). Криворівнянська говірка широко відображає псл. *o як огублений [y], [ø], [œ] в позиції після недієзних приголосних та як неогублений [i], [i̯], [ɪ], [e], [ɛ] в оточеннях після дієзних приголосних, включно з велярними, як показано в 3.2.2. Зокрема, підрахунок звукових формант у сегментах мовлення шести криворівнянських мовців у програмі «Praat» виявляє деякі позиційні варіанти алофона фонемі /i/ після недієзних та дієзних приголосних, а саме [+бемольний] високо-середній передній (near-front) [ø] (F1 392; F2 1756), [+бемольний] високий передній [y] (F1 364; F2 1637) та [-

бемольний] високий середній [i] (F1 448; F2 1519), [-бемольний] високий передній [i] (F1 375; F2 2440) відповідно: крив. [pø]t (станд. укр. [pʲi]d, псл. *podъ <*podŭ-; ЕСУМ, 4, с. 387), [руцʲ'dnʲenʲi] (станд. укр. piv; псл. polъ (<polŭ), ЕСУМ 4, с. 383–384) vs. s[ʲi]u n.gen.pl (станд. укр. sliv; псл. slovo, ЕСУМ, 5, с. 306), sk[rʲi]s (станд. укр. sk[rʲi]z', псл. *skrozě; ЕСУМ, 5, с. 288). Цей процес свідчить про перевагу бемольності у фонетичній ієрархії протиставлень і потверджує нашу гіпотезу про зв'язок 4пал із втратою бемольності звука оу в говірках, з яких розвинулася криворівнянська говірка. Судячи з усього, криворівнянські континуанти псл. *o узгоджуються з принципом внутріскладової гармонії. Як і у випадку з оу після велярних приголосних, синтагма з двокомпонентною звучністю (необниженою високою тональністю [i], обниженою високою тональністю бемольного континуанта *o – вочевидь, [ɯ]) скоротилася до однокомпонентної звучності (високої тональності [i])¹⁶⁴, що відбулося досить послідовно після велярних (див. 3.2.2). Стадію u₂ для Буковини і Покуття зокрема потверджує велика кількість вживань форм з <e>/<y> на письмі за ранньосередньоукраїнської доби, тобто на початку XV ст. – в середині XVI ст.: «белшею ак. одн. жін. роду (Молд. гр. 1409), покеи 'мир' (Молд.гр. 1435), бре(д) 'брід':броде (Молд.гр. 1437), потемь 'потім', предкев ген. мн., долев 'долі' (Молд. гр. 1499)» (Шевельов, 1979/2002, с. 560, 54–55). Відмінність між u і u₂ проявляється не лише через вільне варіювання останнього з o, а й через поодинокі намагання деяких писарів розмежувати u і u₂, «вживаючи юс великий (v) замість u₂», що стає «особливо очевидним, коли обидва звуки трапляються в тому самому слові»: пвймаєтси, ечинквв (Пер. Єв. 1510) (Шевельов, 1979/2002, с. 560–561, 54–55). З огляду на це можна гадати, що u₂ мав необнижене низьке звучання, на відміну від звичного u. На південних українських теренах, що на той час пройшли 4пал, це міг уже бути звук типу [ɯ] – бемольний голосний необниженої низької тональності, але точно визначити це поки що годі. Загалом, зміну етимологічного *o > i в говорах, з яких розвинулася криворівнянська говірка, змотивувала 4пал, підкріплена тенденцією до внутріскладової гармонії: палаталізований велярний вимагав після

¹⁶⁴ Пор. Andersen, 1973, с. 772 для англійської мови.

себе небемольного голосного в межах складу.

Іншою є ситуація після невелярних приголосних. Крім згаданих огублених і неогублених звуків з непом'якшеним і пом'якшеним попереднім приголосним, псл. *o поширено передавати як крив. [ɪ] без пом'якшення попереднього приголосного. Хоча це формально розходиться з тенденцією до внутріскладової гармонії, поза сумнівом, неогубленому алофону мовці приписують ознаку [+бемольний]: [vɪ]dn'ast'ÿ inf (станд. укр. *vid-*; псл. *otъ-*, ЕСУМ, 1, с. 390), [vɪ]kna n.pl (станд. укр. *vikna*; псл. *okъno, ЕСУМ, 1, с. 398), [pɪ]šlo 3sg.n.past (станд. укр. *pišlo*; псл. *po-*, ЕСУМ, 4, с. 465), k[ɾɪ]s (станд. укр. *kriz'*; псл. *krozě, ЕСУМ, 3, с. 97). Цей стан підтримується чергуваннями з *o* у відкритих складах, неактуальними для 4пал, що, отже, затримує його в полі фонемі /o/, припустимо такий ланцюжок:

1	2	3	4
/po/	/po/	/po/	/po/
[po]	[pɥ]	[pɪ]	[pɪ]

Таблиця 10. Стадії розвитку крив. *o після невелярних приголосних.

Цілком імовірно, що на брак повного збігу рефлекса *o з інваріантом фонемі /i/, що передбачав би палаталізований попередній приголосний, вплинули двоскладова гармонія, часткове «незлиття /y/ та /i/» та «раннє підняття /ê/ до /i/», що стало також на заваді цілковитому розвитку 4пал в українській мові (cf. Flier, 2018, с. 117).

Тимчасом поява *i* (<*o) в криворівнянській говірці засновувалася на моделі, відповідно до якої відбувалася переоцінка двокомпонентної синтагми з обниженою і необниженою високою тональністю як однокомпонентної з високою тональністю. Оскільки найпоспідовніше цю зміну зреалізовано після велярних ($K_o > K'i$), висновуємо, що перехід *o* в *i* перед складом зі зредукованим ером було мотивовано $K_{o_y} > K'i$ (4пал). Таким чином *o* увійшов до складу фонемі /i/. Звідси – алофон [ɪ], що функціонує за зразком [-бемольний], вимагаючи високої тональності приголосного, та ряд інших небемольних ([i], [i̇], [e], [ɛ]) голосних, що поєднуються з дієзними приголосними відповідно. Отже, бемольні та небемольні рефлекс

давнього *o входять до складу двох фонем, а саме /o/ та /i/. Такий стан підтримує чергування з [o] у відкритому складі.

Підсумовуючи викладене в 3.2, зазначимо: внаслідок процесів, пов'язаних із фонологічною опозицією за м'якістю, південноукраїнські говори впровадили/закріпили два типи ієрархії голосних на внутрішньому і зовнішньому рівнях репрезентації, а саме низький і бемольний. Криворівнянська говірка як одна із південно-східних гуцульських говірок належала до типу, що розвинув нову бемольність, підперту потужною засадою до обмеження за внутріскладовою гармонією, що діяла в її мікросистемі. Зміщення бемольності на внутрішній рівень репрезентації поруч із двоскладовою гармонією, частковим «незлиттям /y/ та /i/» та «раннім підняттям /ê/ до /i/» (cf. Flier 2018, с. 117) було однією із найвиразніших причин, чому *Ā* і *Š*, властиві попереднім палаталізаціям велярних, не постали знову. Пом'якшення *K* перед *y* було спровоковане хибним рішенням мовця щодо лабіальних, які поділяли з велярними задню артикуляцію відповідно до роботи язика та на той час були палаталізованими, що стало підставою для перегляду алофона [i] як частини фонем /i/, не /ɨ/ (так зване злиття *y й *i); це могло супроводжуватися [tʲ] ~ [kʲ] і [dʲ] ~ [gʲ] замість [kʲ] та [gʲ] відповідно, вказуючи на механізм палаталізацій велярних у праслов'янській мові. Отже, злиттю *ou* й *i* та реінтерпритації [i] як алофона фонем /i/ сприяло підвищення тональності велярного.

Аналіз у програмі «Praat», представлений вище, сходиться із твердженням А. Тімберлейка (1978) про те, що 4пал постала як асиміляція високої тональності велярних та голосних; у криворівнянській говірці це стосується нової бемольності (огублення). До того ж це дає підстави дещо скоригувати твердження М. Флаєра (2007), згідно з яким бемольна система (огублений/неогублений) південно-західного наріччя розвинулася з «руської» низької системи (передній/задній) у результаті занепаду єрів. Зрештою, це не підтверджує матеріал криворівнянської говірки. Засновуючись на тенденції до внутріскладової гармонії, 4пал у криворівнянській говірці відповідає загальній моделі палаталізацій велярних, а між праслов'янськими говорами з вищою оцінкою бемольності на зовнішньому рівні реперзентації та

криворівнянською говіркою з «ноюю» бемольністю на внутрішньому рівні репрезентації простежується певна тяглість.

3.3. Розвиток псл. *r'* в особових назвах на *-uk*¹⁶⁵

Диспалаталізація псл. **r'* є фонологічною зміною, що зайшла на широкій слов'янській території в X–XIII ст. (Шевельов, 1979/2002, с. 254). В українській мові вона оминула гуцульський говір, зокрема криворівнянську говірку, що зберегла етимологічне потрактування фіналі *r* і *r'*, особливо якщо далі йшов велярний, як у крив. *tepe*[r^j], *ve*[r^j]*xnu* (f. acc. sg). Сліди палатальної артикуляції можна простежити у вимові особових назв на *-uk*–: крив. *Šynka*[r^j]*uk*, *Ryba*[r^j]*uk*, пор. із прикладами з криворівнянських церковних метричних книг, а саме *Szynkariuk* (1775), *Rybariuk*¹⁶⁶ (1777) Lib 1775 (суч.укр. *-ar*–; псл. **-arjь*: Мельничук та ін., 1966, с. 128) та формами *Шинкарук*, *Рибарук*, усталеними в стандартній українській мові. Вважаємо, що обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії стало умовою для збереження м'якості псл. *r'* у криворівнянській говірці. Опираючись на методи, зазначені в попередніх підрозділах, стверджуємо, що в криворівнянській говірці суфікс *-uk*– не було переосмислено як *-juk*– після **r'*, а дані криворівнянських метричних книг (не говірки) тяжіють до скорочення синтагми високої тональності у високому дифузному приголосному (рефлексі псл. **rj*), що охоплює підвищену високу тональність *r'* і непідвищену високу тональність *r*, до простої високої тональності *r*¹⁶⁷.

Цей підрозділ структуровано таким чином. У 3.3.1–3.3.3 зроблено висновок, що переважне збереження фонемної дієзності *r'* у криворівнянській говірці

¹⁶⁵ Цей підрозділ написано на основі статті Lebedivna, O. (2022). Common Slavic **rj* in Ukrainian: The case of Hutsul family names in *-uk*-. *Ukrains'ka Mova*, 2(82), 110–122.

У використанні терміна *прізвище* взуруємося на підхід М. Худаша (1977, с. 96), який вбачає в семантиці цього терміна юридичну складову. Для Галичини державне врегулювання «ідентифікації особи» сягає початку XIX ст., а саме патенту цісаря Франциска I від 21 лютого 1805 року про обов'язок населення Галичини мати прізвища, підкріплене «Загальним цивільним кодексом» (1 січня 1812), а пізніше декретом від 5 червня 1826 року, що карав у судовому порядку за самовільну зміну прізвища (Худаш, 1977, с. 96).

¹⁶⁶ Пор. підпис *Гриць Несторюк*, Шух 1902, с. 167, під «жовнярською» співанкою з Верховини.

¹⁶⁷ Щодо різниці в тональності дифузних приголосних *t'*, *d'* у старочеській, див. Andersen (1973, с. 770–771).

спричинене браком структурних іновацій, визначених збереженням фонетичної дієзності приголосних перед [-бемольним, -низьким] сегментом /e/ в системі. Щоб показати це, звертаємося до звукових формант, описаних за допомогою програми для спектрального аналізу «Praat». Джерельною базою для дослідження особових назв на *-uk-* є криворівнянські метричні книги 1775–1944 – дев’ятнадцять пам’яток, писаних у Криворівні, уґрунтованих на місцевій вимові¹⁶⁸. Криворівнянські метрики проаналізовано в межах фонології та правопису як важливе свідчення криворівнянських рефлексів псл. **rj* і їхньої диспалаталізації, незалежно від особливостей їхнього вживання в говірці. Варто наголосити, що ми маємо справу лише з частиною рукописів, що дотривала до наших днів: до прикладу, криворівнянську церкву було перенесено на теперішнє місце 1719 року, а найдавніші збережені метричні книги датовано 1775 роком. А отже, претендувати на вичерпність аналізу марно.

Побіжно заторкнуто тему стосункової хронології, умов та наслідків фонемної опозиції дієзний-простий /r/ у праслов’янській мові, фонетичних аспектів дієзності криворівнянських приголосних перед [-бемольними] голосними, редукції палатальної фонемі /rʲ/ в українській мові (частина 3.3.1). У 3.3.2 коротко згадано про хронологію і походження суфікса *-uk-* в українських прізвищевих назвах. Помішання *r ~ r'* у записах криворівнянських метричних книг тісно пов’язане з походженням писаря, а зміну, згідно з якою символ дієзного *r'* злився зі своїм недієзним відповідником *r*, розглянуто крізь призму загальноукраїнського наддніпрянського стандарту (3.3.3.1–2). Усе це дозволяє поглянути на модель правописної зміни як на протилежну до говіркової та припустити, що брак повторного аналізу цієї морфеми (зміна в межах морфеми) вилився у вирівнювання за іншою морфонологічною моделлю (3.3.3.3).

3.3.1. Хронологія, умови, наслідки

¹⁶⁸ Загальну інформацію про криворівнянські метричні книги див. у Зеленчук, І., Зеленчук, Я., Рибарук, О., & Рибарук, І. (2012). Історична знахідка на Гуцульщині: метричні книги криворівнянської церкви Різдва Пресвятої Богородиці. *Українознавство*, 2, 242–245.

Відносну хронологію м'якшення етимологічного *r зазвичай встановлюють у зв'язку з праслов'янськими палаталізаціями велярних та приголосних + *i*¹⁶⁹, що випадає на V–VIII ст. н.е. (Shevelov, 1964, с. 633). Перші праслов'янські фонемні опозиції за палатальністю постали у звукосполюках плавний приголосний + *i* (*l* : *l'*, *n* : *n'*, *r* : *r'*), які розвинулися в руслі інших приголосних у поєднанні з *i* (Shevelov, 1964, с. 488). В українській, білоруській, російській, словенській мовах, мовах зі штокавською діалектною основою (сербській, хорватській, боснійській, монтенегрській), македонській і болгарській мовах діяла потрійна опозиція, а саме *l* : *l'*, *n* : *n'*, *r* : *r'*, *s* : *s'*, *z* : (*z'*): ст.слн. *konji* (m.nom.pl) vs. *oni* 'ті', *kъnęzъ* (m.nom.sg) із [z'] vs. *blizъ* 'біля', ст.рос. *vol'ě* 'воля' (f.gen.sg) vs. *silě* 'сила' (f.dat.sg) (Shevelov, 1964, с. 488–489). Аналізуючи факти зі слов'янських мов та діалектів, Ю. Шевельов (1964, с. 489–502; Шевельов, 1979/2002, с. 187) звертає увагу на те, що праслов'янська не тяжіла до всеохопного зм'якшення приголосних перед передніми голосними попри те, що це чудово узгоджувалося з тенденцією до внутріскладової гармонії; дослідник пов'язує всеохопне зм'якшення (перша половина X ст.) з наступним зміщенням *ɛ в напрямі до 'а в мовленні за протоукраїнської доби (див. 3.1). Як показує аналіз Пс XII (див. 2.2), принаймні в частині південних говорів української мови приголосні зберігали дієзність не лише в позиції перед *i, *ě, *ɛ, *ь, а й перед /e/. До того ж, якщо застосувати інструментарій Ю. Шевельова¹⁷⁰ (див. Shevelov, 1964, с. 496) до протогуцульського говору, давня фонетична дієзність перед /e/ виявляється через крив. [r']an vs. пд.зх. len.

Не дивно, що в криворівнянській говірці ознака [+дієзний] властива рефлексу етимологічного *r*' у кінцевій позиції слова чи складу, особливо якщо далі іде велярний, як-от: *ho[r']š'ok* (m.nom.sg), *væč'i[r']* (m.nom.sg), *pace[r']k'i* (f.gen.sg), проте також *pacerka* (f.nom.sg). Припускаємо, що на збереження м'якої вимови криворівнянського континуанта *r*' вплинуло обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії незалежно від наголосу, що не лише допускало в граматику

¹⁶⁹ Символ *j*, що його використовує Ю. Шевельов, переглянуто як *i*, згідно з Bethin 1993.

¹⁷⁰ Він, проте, не робить цього висновку щодо гуцульського говору.

ту чи ту звукозміну, а й запобігало її вилученню. Це обмеження було досить активним у говірці, хоча б з огляду на типову палаталізацію перед [-бемольним] *e* на рівні основи, за винятком приголосних *z*, *c* *s*, що, як ми припускаємо, розвинулася в протоукраїнську добу разом із всеохопним м'якшення приголосних перед небемольними голосними¹⁷¹. Зокрема, криворівнянські приголосні алофони зазвичай пом'якшені перед етимологічно [-бемольними] голосними: *e: [d^he]/[d^ha] (станд. укр. *de*; псл. *кь-de, ЕСУМ, 2, с. 19); *i: [p^hi]znajsɪ (2sg.impr) (станд. укр. *priznajs'a*; псл. **pri-*, ЕСУМ, 4, с. 568); *ě: [li]sam'i (m.inst.pl) (станд. укр. *l'isamɪ*; псл. *lěsъ, ЕСУМ, 3, с. 265–266); *ь: [d^hæ]n' (m.nom.sg) (станд. укр. *den'*; псл. *dbъnъ, ЕСУМ, 2, с. 34) vs. [v^he]r'x'e (m.acc.pl) (станд. укр. *verxɪ*; псл. *vъrxъ, ЕСУМ, 1, с. 360–361; *върхъ* Жовтобрюх та ін., 1979, с. 316); *ę: [p^hi]tna[ts^hi]k' (станд. укр. *p'jatnadc'at'*; псл. *pęть na desęte, ЕСУМ, 4, с. 652) (див. 3.1–3.2).

В українській мові усунення м'якості */r^h/ відбулося на більшості території протягом різного часу. Якщо східно- та центральноподільські говірки засвідчили диспалаталізацію *r^hі десь у XI ст., втрату м'якості *r^hі у більшості південно-західних говірок окреслюють на кілька століть пізніше, а саме: на Волині – серединою XV ст., на Поділлі – XVI ст., на Наддністрянщині – близько 1600 року, а для південно-східного наріччя, зокрема для наддніпрянського говору, це XVI–XVII ст. (Шевельов, 1979/2002, с. 254, 812; Жовтобрюх та ін., 1979, с. 316–318). Ю. Шевельов (1979/2002, с. 254) стверджує, що усунення /r^h/ в українських говорах було спричинене тим, що як втрата, так і збереження фонем /r^h/, котра не входила до опозиції «дзвінкий–глухий» і не мала значного функційного навантаження, не могли суттєво впливати на стан системи, яка вже містила приголосні, що протиставлялися за м'якістю/твердістю, і приголосні, що цього протиставлення не знали (м'яка вимова властива лише середньопіднебінним і тверда – лише задньопіднебінним); водночас артикуляція м'якої фонем /r^h/, яка сполучала головну дрижачу артикуляцію «з принципово недрижачим палаталізаційним рухом язика», була досить складною. Звідси – спрощення артикуляції *r^hі > r' і збіг з алофоном фонем /r/. Навряд чи це

¹⁷¹ Щодо датування всеохопного м'якшення див. Shevelov, 1964, с. 496–497.

твердження можна взяти за вихідне для криворівнянської говірки. Індиферентності системи недостатньо для збереження звука зі складною артикуляцією, потрібен обмежувальний фактор, яким, припускаємо, стала тенденція до внутріскладової гармонії. Між усуненням палатальності рефлекса псл. **r* і приголосних в позиції перед *e* згодом є певна закономірність, що можемо її спостерігати на прикладі фонологічних мікросистем української мови. Брак усунення м'якої фонемі можна також до певної міри трактувати через *економію/заощадження ознак*, згідно з якою «мова надає перевагу тим наборам фонем, які максимально послуговуються мінімальною кількістю фонологічних ознак» (Gordon, 2016, с. 66). Індекс заощадження для криворівнянської говірки досить високий – 4,25 (=34 сегменти/8 ознак) (пор. Gordon, 2016, с. 66–67; Clements, 2009). Візьмімо до уваги, що ознака високої тональності присутня також на поверхні (SR) у сполученні з небемольними голосними переднього ряду на зразок [e]. Отже, збереження крив. /rⁱ/ підвищеної високої тональності (< псл. **rⁱ*/) великою мірою визначило обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії в цій говірці, а також рівень заощадження в системі з погляду фонологічних ознак¹⁷².

3.3.2. Суфікс *-uk-* в українській мові

В українській мові прізвищеві назви, утворені від загальних назв з суфіксом *-uk-* (*-juk-*), передавали власну назву особи, похідну від імені батька, роду його занять чи будь-якої його ознаки/властивості, наприклад, суч. укр. *боднарчук* ‘син боднаря’ (m.nom.sg), *кухарчук* ‘син кухаря’ (m.nom.sg), *близнюк* ‘син близнюка’ (m.nom.sg), *суханчик* ‘син цигана’ (m.nom.sg); прізвища з цим суфіксом особливо поширені на західноукраїнських землях (Бевзенко, 1960, с. 118; Жовтобрюх та ін., 1980, с. 111). Закріплення *-uk-* (*-juk-*) за патронімічною назвою у південно-західних говорах

¹⁷² Окреме питання стосується українського Полісся. У зоні північного наріччя м'який **r* було усунуто досить рано (XI ст.), і складно з певністю сказати, чи на той час у системі більшості говірок функціонувало фонетичне пом'якшення приголосних у позиції перед *e* (Шевельов, 1979/2002, с. 235, 253); щодо твердої артикуляції перед *e* в сучасних дифтонгічних поліських говірках див. Жилко 1955 (с. 67). На стан і статус внутріскладової гармонії у північноукраїнських говірках мали б вплинути акцентуаційні зміни. Відомо, що первісна праслов'янська тенденція до внутріскладової гармонії не залежала від наголосу (Шевельов, 1979/2002, с. 696).

спостерігають з XV ст. (спорадично) та значно рясніше в козацьких реєстрах XVII ст.: Иванчук 1404, Гр XV (1 травня, Сигет; закарпатська грамота); *Рибачукъ*, *Березюкъ* 1649 (Реєстр війська запорозького) (Бевзенко, 1960, с. 118; Мельничук та ін., 1966, с. 134; Жовтобрюх та ін., 1980, с. 111). На підставі значення суфікса припускаємо, що суфікс *-uk-* утворився від кореня *uk-/uč-*, як в *учити* (від псл. **učiti*; cf. укр. *наука*; пов'язане з «і.е. **euk-/ouk-/ũk-* ‘привчатись, звикати, довіряти’» ЕСУМ, 6, с. 56–57), тобто корінь *-uk-* мав би передавати ознаку ‘нижчий за рангом, той, хто переймає навички від свого батька або успадковує його характеристики’.

3.3.3. Дані криворівнянських метричних книг

Найраніші приклади помішання крив. $r \sim r'$ у формах на *-uk-* незалежно від наголосу подибуємо в писемних пам'ятках 1770-х років у спорадичних твердих написаннях *Petruka* (gen.sg) (1775) супроти частіших *Chariuk*¹⁷³, *Szynkariuk* (nom.sg) (1775), *Chariuk* (nom.sg), *Petriuka* (gen.sg) (1776) та взаємозамінних написаннях на зразок *Chariuka* ~ *Charuka* (gen.sg) (1777) Lib 1775. Як правило, про втрату зм'якшення внаслідок збігу двох фонем свідчасть «надпоправні» написання (Шевельов, 1979/2002, с. 251). Криворівнянські метрики демонструють цей правопис у той самий час, що й помішання *-r'uk-* і *-ruk-*: *Ribasiuka* (1775), *Ribenczuk* (1781), але *Rybasiuk* (1776), *Rybenczuka* (1781) (суч.укр. *риба*, псл. **ryba*, ЕСУМ, 5, с. 172) Lib 1775. Про вилучення *-r'uk* з граматики записувача можна говорити з 1871 року, за чи не поодиноким винятком у 1923 році (*Мосорюк* Кн 1919), в який, вочевидь, проникає говіркова вимова подібних форм – із r' .

Підстави для усунення м'якості говіркового r' у фіналі кореня, суфікса *-ar'* на письмі можуть бути троякі: негуцульське походження записувача (3.3.3.1), спроба стандартизації згідно з наддніпрянською мовною нормою (3.3.3.2), брак морфологічної вартості відповідної зміни (3.3.3.3).

¹⁷³ *Харюкъ* із коренем на r' походить від імені Харитонь; cf. *Харитон* > *Харько* у Лучик 2014 (с. 491–492).

3.3.3.1. Негуцульське походження записувача

У 1818–1870 роках, тобто перед остаточною втратою традиції відбиття м'якого *r'* в правописі прізвищ на *-uk-*, метричні записи, що були зроблені різними записувачами, демонструють поплутування *-ruk* і *-r'uk*. Відстежити послідовність і логіку написання нерідко складно навіть у межах одного почерку. Для прикладу візьмімо досить рясні записи писаря, послідовного у *-ruk* в латинському письмі, що переходить на *-рюкъ* у кирилиці, але, щойно вживає латинку знову, повертається до твердого *-ruk* (див. Proth 1818, Spons Par, Lib 1868). Оскільки іншими особливостями цього почерку є те, що 1870 року його сильно розбавляють інші почерки, а 1871 року він зникає з метрик цілковито, припускаємо, що цей почерк належить священнику о. Андрею Бурачинському (*Administrator Krzywor. (1818–1819) Parochus Krywor. (1820–1871)*, Lib 1784, Lib 809, Proth 1818, Lib 828, Lib 839, Lib 847, Lib 1868, Spons Par), який помер 7 січня 1871 року (Proth 1818).

Проаналізуємо варіювання в записах, зроблених латинкою¹⁷⁴ і кирилицею в метричних книгах 1818–1871 років. На відміну від латинської транскрипції, кирилична тяжіє до говіркових форм на *-r'uk*: *Могорюку* (1850), *Могорюкъ*, *Харюкъ*, *Боднарюкъ*, *Шинкарюкъ*, *Петрюкъ* (1851), *Харюкъ*, *Шинкарюкъ*, *Слюсарюкъ*, *Захарюкъ* (1852), *Могорюкъ*, *Харюкъ*, *Шинкарюкъ* (1853), *Шинкарюка*, *Харюкъ* (1854), *Могорюка* (1855), *Харюкъ*, *Шатрюка*, *Шинкарюка* (1856), *Харюкъ*, *Боднарюкъ* (1857), *Могорюкъ*, *Харюкъ*, *Слюсарюкъ* (1858), *Шинкарюкъ*, *Харюкъ*, *Могорюкъ*, *Слюсарюкъ* (1859), *Слюсарюка*, *Шинкарюкъ*, *Могорюкъ*, *Харюкъ* (1860), *Могорюкъ*¹⁷⁵, *Опрюкъ*, *Харюкъ*, *Боднарюкъ*, *Рибарюкъ*, *Шинкарюкъ*, *Петрюкъ* (1861), *Сумарюкъ*, *Боднарюкъ*, *Шинкарюкъ* (1862), *Боднарюкъ*, *Харюкъ*, *Харюка*, *Могорюкъ*, *Шинкарюкъ*, *Могорюка* (1863), *Шинкарюкъ*, *Шинкарюка*, *Могорюкъ*, *Петрюкъ* (1864), *Шинкарюкъ*, *Боднарюкъ* (1865), *Харюкъ*, *Слюсарюкъ* (1866), *Боднарюкъ*, *Могорюкъ*, *Харюкъ* (1867), *Могорюкъ*, *Шинкарюкъ*, *Захарюкъ*, *Петрюкъ*, *Харюкъ*, *Боднарюкъ*, *Слюсарюкъ* (1868), *Шинкарюкъ*, *Харюкъ*, *Могорюкъ*, *Боднарюкъ*, *Слюсарюкъ* (1869),

¹⁷⁴ Зауважимо, що деякі літери вжито відповідно до польського правопису: п. *cz* передає ч, п. *ch* передає х, проте п. *c* перед передніми голосними відбиває ц, не ч' (*Prociuk*).

¹⁷⁵ Записи, зроблені 1861–1864 рр., доволі часто засвідчують ь на місці ъ (Proth 1818, Spons Par); cf. *Зеленчукъ*, *Данилюкъ* vs. *Романюкъ*, *Павлюкъ* 1863 на тій же сторінці Spons Par.

Могорюкь (1870). Після 1868 року спостерігаємо спорадичну передачу *-рюк-* як *-рук-*, однак почерк належить іншим записувачам: *Боднарукь*, *Харукь* (1869) і *Могорукь* (1870). Якщо взяти до уваги всі кириличні дані за період 1818–1870, досить зваженими виглядають такі два попередні узагальнення: 1) у правописі о. Бурачинського простежується тенденція до написання *-рук-* у латинських текстах, а *-r'uk-* – у кириличних; 2) вибір кирилиці не міг стати причиною появи варіанта *-r'uk* на письмі; зрештою, крім кириличних текстів 1868–1870 років, про дистрибуцію *-рук*, а не *-r'uk* свідчать пізніші записи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У деяких книгах (cf. ProthOrd, Spons Par, Lib 1868) описова кирилична лексика охоплює велику кількість старослов'янizmів та запозичень із російської супроти місцевих мовних елементів, які вжито спорадично: *заклучение года* 1851¹⁷⁶; ст.сл. *дщерь* 1851–1853, 1863–1868 vs. укр. *донька* (f.nom.sg) 1866; *земледѣлецъ* (m.nom.sg) 1863–1866, *земледѣлць* (m.nom.pl) 1866, *земледѣлцы* (m.nom.pl) 1852, 1868, *земледѣлцей* (m.gen.pl¹⁷⁷) 1867; *сотрудникъ* (m.nom.sg) 1863, 1866, 1867; *крестиль и миропомазаль* (3sg.m.perf.pst) 1866–1868; *вѣнчаль* (m.impf.pst) 1863–1868; *зоизволилъ, соизволилъ* (3sg.m.perf.pst) 1868; *приходника* (m.gen.sg) 1865, *приходская* (f.nom.sg.adj) 1853; *мая* (m.gen.sg) 1868, але *червця* (m.gen.sg) 1864, 1867, *лиця* (m.gen.sg) 1863, *лютого* (m.gen.sg) 1851–53, 1865, 1868 Spons Par, Lib 1868. Тимчасом інші книги, як-от Proth1818, навпаки пересипані говірковими елементами: *парубокъ* (m.nom.sg), *покритковъ* (f.inst.sg), *дѣвковъ* (f.inst.sg), *мае* (3sg.m.impf.pres) 1850–1868 Proth 1818.

Аби пояснити правописне помішання *-r'uk* та *-рук* упродовж 1818–1870 років, належало б окреслити діалект, з якого вийшов о. Андей Бурачинський – священник, відповідальний за криворівнянські метричні книги того періоду. Як відомо, прибувши до іншого говіркового ареалу, «надто до визначного культурного осередку, автори з інших земель пристосовувалися до місцевої мовної традиції, хоча й не позбувалися зовсім рис своєї рідної говірки та мови свого навчання» (Шевельов,

¹⁷⁶ Таких вживань могло бути значно більше.

¹⁷⁷ Рішення записувача (вірогідно, Андрія Бурачинського) щодо граматичної моделі стсл. *земледѣлцей* (m.gen.sg) було хибним. Він проаналізував форму *земледѣлецъ* (m.nom.sg) за зразком стсл. *конь* (m.nom.sg) – *коней* (m.gen.pl), випустивши з уваги паралельні українські форми, як-от *кравець* (m.nom.sg) – *кравців* (m.gen.pl). Найвірогідніше, він був слабо обізнаним зі старослов'янською та російською мовами, а отже, проінтерпретував їх як чужі.

1979/2002, с. 203). Ім'я *Бурачинський*, з *-ra-*, нав'язує до тих південно-західних українських говірок, які мали б запозичити форму *burak*, коли *r'* вже ствердів, і до діалектного переголосу¹⁷⁸. На відміну від регіону повного ствердіння, що охоплює Волинь і Поділля з орієнтовною південно-західною ізогловою за населеними пунктами «Рава-Руська – Кам'янка-Бузька – Тернопіль – Кам'янець-Подільський – Могилів-Подільський» (Шевельов, 1979/2002, с. 811), снятинський регіон, де 1793 року народився о. Андрей Бурачинський (Lib Mort 839; Арсенич, 2004, с. 26), не виявляє послідовного ствердіння *r'* і допускає паралельні вживання, а отже, диспалаталізація не ввійшла в підпорядкування морфології і лексики (див. Bermúdez-Otero&Trousdale, 2012, с. 703; Bermúdez-Otero, 2015, с. 382). У снятинських говірках псл. **rj* потрактовано двояко, залежно від позиції та з паралельними вживаннями. Змішані рефлексии подибуємо в суфіксальній морфемі *-ar-* на зразок снят. *pys[ar]* (m.nom.sg), *kos[ar]* (m.nom.sg) vs. *pys[arʲ]*, *kos[arʲ]* Герм №247 (суч. укр. *-ar-*; псл. *-*arjь* (<*-*arje-* <*-*arjō-*) (Мельничук та ін., 1966, с. 128)); в основах слів: *bu[rʲa]* (f.nom.sg) Герм №243 (суч. укр. *bur'a*; псл. **buriti* (inf) ЕСУМ, 1, с. 300–301); *po[rʲa]dnyj*, *po[rʲe]dnyʲ* (m.nom.sg) Герм №241 (суч. укр. *r'ad*; псл. **rędъ*, ЕСУМ, 5, с. 153–154); *bu[ra]k* (m.nom.sg) Герм №245 (суч. укр. *bur'ak*; п. *burak*; з середньолатинської або італійської за посередництвом польської, ЕСУМ, 1, с. 305–306), *[ra]tuvaty* (inf) vs. *[rʲa]tuvaty* Герм №242 (суч. укр. *r'atuvaty*; п. *ratować*; з німецької за посередництвом польської, ЕСУМ 5, с. 156–157).

Беручи до уваги правописні переходи від латинки до кирилиці за 1818–1870-і роки та навпаки, що виявляли певну нестабільність позиції записувача, і їхні особливості, припускаємо вірогідний зв'язок між вживанням кирилиці та м'якого *[rʲ]uk* у 1850–1870-х роках, що міг впливати з духу часу та культурно-політичних поглядів записувача, про які ми, однак, можемо лиш здогадуватися. На цей час випадає захоплення москвофільським рухом зятя о. Андрея Бурачинського – лінгвіста Я. Головацького (щодо його політичних поглядів пор. листування Я. Головацького за 1850–1862 роки: Струдинський, 1905). Як москвофіль

¹⁷⁸ Щодо походження слова, див. ЕСУМ 1, с. 305–306; цієї форми не засвідчує Староукр 1.

Я. Головацький орієнтувався на російську мову і культуру (Ткач, 2001, с. 346). Втративши м'якість у старослов'янській мові, звук *r'* зберіг її в давньоросійській (Шевельов, 1979/2002, с. 238) і сучасній російській. Отже, цілком можливо, що *-рюк-* у метричних книгах цих років є вислідом такого міркування узагальнювального характеру, підкріпленого фонетикою криворівнянської говірки (почасти рідної говірки записувача?). Із другого боку, таке написання могло бути підсилене мовними процесами в межах імперії Габсбургів. Упродовж короткого періоду в 1850-х роках відбулося впровадження рутенської (української) як офіційної мови Галичини (Danylenko, 2010, с. 21). З'являються галицькі публікації 1840–1850-х, що беруть за основу південно-західні говори. Це часописи на зразок «Зорі Галицької» 1848–1849-х років (Зоря 48, Зоря 49), українські словники, як-от «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs: Deutsch-ruthenische Geparat-Ausgabe» (Wyslobocki, 1851)¹⁷⁹, «Початокъ до уложеня термінологіі ботаническоі рускоі» (1852) Івана Гавришкевича та «Імена краєвих ростин і ботанічний словарець» (1852) Михайла Петрушевича (Симоненко, 2014, с. 28). Становище кириличних записів після 1870 з формами зі стверділим *r* можна було б пояснити взоруванням на українську писемну традицію, що не передбачала м'якого *r'* перед *-uk-* (пор. Шевельов, 1979/2002, с. 250).

3.3.3.2. Вплив середньонадніпрянського варіанту української мови

Загалом, одним із можливих пояснень тяжіння до *-ruk-* головно під кінець XIX ст. у криворівнянських пам'ятках є тенденція до вирівнювання двох варіантів української мови (південно-західного і південно-східного) за південно-східним взірцем, репрезентованим художніми текстами Тараса Шевченка (1814–1861), що об'єднували історичні та географічні виміри: «вживання архаїзмів та старослов'янізмів», з одного боку, та вживання «доступних говірок» – із другого (Shevelov, 1993; Danylenko, 2016, с. 380; також Тимошенко 2013). Літературну норму, яка кшталтувалася в текстах Шевченка, розвивав знаменитий український часопис

¹⁷⁹ М. Мозер (2017–2018, с. 93) досить слушно вбачає в мовному оформленні цього словника старослов'янську мову, який пронизують «запозичення з російської» і прозирає невеликий стосунок до місцевої розмовної мови.

«Основа» (січень 1861 – жовтень 1862), він також слугував майданчиком для вироблення наукового та публіцистичного стилів української мови і формування літературного стандарту для всіх україномовних теренів, включно з Галичиною та Буковиною (Гузар, 1992, с. 6–12; Регушевський, 1994, с. 39–45). Контакти між українцями Галичини та підросійської України поживалися з 1850-х років, особливо у 1853 році та 1860–1880-х роках, коли Пантелеймон Куліш, «перший професійний український письменник та журналіст, як і прогресивний нормалізатор писемної української мови», відвідував Галичину (Шерех, 1949, с. 4; Danylenko 2016, с. xi). Іншою подією, що поживила контакти з Галичиною, був Валуєвський циркуляр, який звів видання українською мовою до *belles lettres*, а отже, українське книговидання підросійської України змістилося в Галичину, а наддніпрянський розмовний стандарт зазнав впливу місцевих галицьких мовних різновидів (Shevelov, 1993). За фінансової та інтелектуальної підтримки П. Куліша, у Львові почав виходити часопис «Правда» (квітень 1867–1870). Охоплюючи теми, важливі для південно-угорської та підросійської України, політика редакції часопису обстоювала ідею єдиного українського народу (cf. Skurzewska, 2014, с. 19). Перший номер видання вмщував художні тексти з обох частин України, включно з творами з Наддніпрянської України Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова та Олександра Кониського. У цей же час правопису у правописі прізвищ на *-uk* в метричних книгах криворівнянські священники о. Йосип Бурачинський (1871–1893) та Олексій Волянський (1893–1923) послідовно вживають твердий *r* на письмі. З огляду на коло осіб, з якими вів спілкування о. Олекса Волянський, цілком імовірно, що він читав українські видання на зразок перелічених вище (див. його листування з М. Грушевським: ВГ). Припускаємо, що його свекор о. Йосип Бурачинський також міг бути обізнаним із літературою цього кола.

3.3.3. Граматичний контекст

Згадані позалінгвістичні та соціолінгвістичні чинники не дають, утім,

остаточної відповіді на запитання, чому 1871 року відбулося усунення м'якості *-r'uk* із правопису записувача, за поодиноким винятком *Мосорюк* 1923, Кн 1919. Із погляду фонології, вживання *r'* в позиції перед [+бемольним] *u* не відповідає принципу внутріскладової гармонії (cf. Vethin, 1998, с. 37). Парадоксально, але втрата дієзності у *-r'uk-* в криворівнянських метричних книгах вилилася в [-дієзний] *r* перед фонемно бемольним голосним *u*, що насправді вписується в модель внутріскладової гармонії. Напрямок взаємодії в межах складу ішов від голосного [*ü* > *u*] до приголосного [*r'* > *r*] зі складною базовою артикуляцією. Схрестившись із первинною говіркою записувача, суфікс *-uk-* не було реінтерпретовано в *-juk-*. Зміна охопила приступ складу, але не риму (ядро і коду) (суфікс *-uk-*): *rybar'* > *Rybariuk* > *Rybaruk* супроти *Максимъ* > *Максимюкъ*, із *-juk-* (пор. *Якібюкъ*, *Прокіюка* Спис). Обернену модель зі зміною в суфіксі простежуємо в *'a* > *'e* в *-ak-*: *Po[tʲ]ak* > *Po[tʲ]ek* (*Потьєкъ* 1864–1865, *Potiek* 1869, 1909, 1938, *Потєк* 1927, 1940–1944), *Maru[sʲ]ak* > *Maru[sʲ]ek* (*Марусьєкъ* 1860, 1867, *Marusiek* 1872, 1885–1887, 1894, 1897, 1899, 1900–1903, 1907, 1911, 1914, 1930, *Марусєк* 1902, 1921, 1922, 1925, 1927, 1941–1942, 1944), *Kreču[nʲ]ak* > *Kreču[nʲ]ek* (*Кречунєк* 1927, *Kreczuniek* 1929), *Maку[rʲ]ak* > *Maку[rʲ]ek* (*Makuriek* 1894, 1906, 1908, 1917) Lib 839, Lib 884, Spons Par, Metr 906, Кн 1942, Metr 1940, cf. Спис. Що важливо, на противагу *-r'uk-*, суфікс *-ek-* присутній в записах аж до 1940-х років, хоча випадки спорадичного вживання *-ak-* трапляються так само: *Потяк* 1851–53, *Potiak* (1803, 1820–1849, 1854, 1875), *Potiaka* (1818), Lib 1775, Mort 884, Proth Par 1818, Lib Sp, Metr 906 та подібні¹⁸⁰. Звісно, варто пам'ятати, що, на відміну від м'якого рефлекса псл. **rʲ*, діалектний переголос був притаманний говору більшості записувачів і як поверхнева репрезентація залишився на рівні слова (див. 3.1). І все ж можна сказати, що *-r'uk-* > *-ruk-* не зазнав повторного аналізу суфікса *-uk-*, тимчасом зміну *-ak-* > *-ek-* було граматизовано.

Як підсумок до 3.3.1–3 зазначимо, псл. фонема **/r'/'* (< **rʲ*) втратила м'якість у тих говорах, де всеохопне м'якшення перед етимологічним **e* було усунуто. Криворівнянська говірка тимчасом великою мірою зберігає фонетичну дієзність

¹⁸⁰ Пор. підпис *Потьєк* під жовнярською співанкою з Криворівні в Шухевича (1902, с. 177, 183, 203; 236).

приголосних алофонів перед *e* та дієзність первісного **rj* в загальних назвах і прізвищах на *-uk-* (спорадично). Останнє суперечить обмеженню за внутріскладовою гармонією.

Метою цього підрозділу було показати не лише відбиття діалектного явища в писемних пам'ятках, але також як звукозміну, що засвідчена на письмі і великою мірою розходиться з говіркового вжитком, «підтримує» панівна тенденція говірки. Написання у метричних книгах 1775–1944 засвідчують поплутування *-r'uk* і *-ruk* до 1870 і *-ruk* з 1871 як певною мірою цілковите скорочення двокомпонентної тональної синтагми *r'* (з псл. **rj*) до однокомпонентної синтагми *r* – слід взяти до уваги поодинокі написання *Мосорюк* 1923, Кн 1919, що відповідає криворівнянському вжитку. Напрямок взаємодії у звукосполучі *r'u* йшов від голосного до приголосного, що вписалося в тенденцію до внутріскладової гармонії; суфікс *-uk-* не перейшов у *-juk-*. Випадки з *-ak-* > *-ek-* в криворівнянських метричних книгах засвідчують протилежне: повторний аналіз морфеми і збереження говіркової вимови. Варто пам'ятати, що через втрату частини криворівнянських пам'яток хронологію диспалаталізації *r'* в особових назвах на *-uk-* можна встановити досить приблизно, наприклад, книги до 1775 року і частина метрик за 1775–1944 роки відсутні, хоча метрики з 1775 до 1944 років за кожен рік представлено послідовно.

3.4. Висновки до розділу 3

Унаслідок процесів, пов'язаних із фонологічною опозицією за м'якістю, південноукраїнські говори впровадили/закріпили низький і бемольний типи ієрархії голосних на внутрішньому рівні репрезентації. Мікросистема криворівнянської говірки приєдналася до типу, що розвинув нову бемольність, підтримувану потужною засадою до обмеження за внутріскладовою гармонією. Зміщення бемольності на внутрішній рівень репрезентації здогадано було основним фактором, чому наслідком 4пал, яка відповідає загальній моделі палаталізацій праслов'янських

велярних, не стали $\check{C}'$ і $\check{S}$. Пом'якшення K перед ou було спровоковане хибним рішенням мовця щодо лабіальних, які поділяли з велярними задню артикуляцію відповідно до роботи язика та на той час були палаталізованими, що стало підставою для делабіалізації та перегляду алофона [i] як частини фонему /i/, не /ч/ (так зване злиття *у й *i), чому сприяло підвищення тональності велярного.

Зміщення бемольності на внутрішній рівень репрезентації позначилося на розвиткові діалектного переголосу, що відбувалося під знаком панівної ролі не голосного, а приголосного. Загалом, напрям мотивації обмеження за праслов'янською тенденцією до внутріскладової гармонії йшов спершу від голосного до приголосного, а тоді – від приголосного до голосного, що, вочевидь, проявилось до I ст. н.е. ($*\bar{e} > *_{e}\bar{a}$) та посилювалося під час регресивних палаталізацій велярних. У південно-східних гуцульських говірках дія тенденції до внутріскладової гармонії сприяла закріпленню діалектного переголосу на рівні слова, а пізніше – основи. Це означало, що життєвий цикл вирівнювання тональності м'якого приголосного перед [a] (що не входив до протиставлення [±бемольний]) не досягнув свого вивершення (морфологізації/лексикалізації), а фонетичне значення фонему /a/ змінилося від [a] до [æ], [ɛ], [e], [ɪ], [i]. Якби відбулася морфологізація, тобто перехід /a/ > /e/ перед м'яким/пом'якшеним приголосним, мікросистема говірки вибудувала б опозицію за твердістю/м'якістю перед /e/, а фонетичне пом'якшення перед [e] з /e/, що прийшло в руслі всеохопної палаталізації приголосних, було б усунуто. Криворівнянський говірковий матеріал не підтверджує всеохопної фонетичної диспалаталізації перед [e]. Щодо стосункової хронології та осердя діалектного переголосу, аналіз молдавських грамот, поєднаний із застосуванням гравітаційної, або ієрархічної моделі та моделі соціальної мережі для поширення мовної зміни (див. Wolfram & Schilling-Estes, 2003) показує, що діалектний переголос міг постати десь у Кутах і Коломиї під кінець XIII – на початку XIV ст., а першими, хто засвоїли цю зміну, були, вірогідно, солевари та чумаки.

Обмеження за внутріскладовою гармонією вплинуло на збереження праслов'янської м'якості фонему */r'/ (< *r_i); зіст. із говорами, де всеохопне

м'якшення перед етимологічним *e було зліквідовано. Тимчасом дієзність *ri в особових назвах на *-uk-*, що досі побутує в говірці, суперечила обмеженню за внутріскладовою гармонією на рівні зовнішньої репрезентації. Криворівнянські писемні пам'ятки 1775–1944 відбивають поплутування *-r'uk* і *-ruk* до 1870 року, а з 1871 року засвідчують цілковите скорочення двокомпонентної тональної синтагми *r'* до однокомпонентної синтагми *r* (*-ruk*), за винятком поодинокі форми *Мосорюк* 1923 Кн 1919, котра перегукується з говірковим вжитком. Суфікс *-uk-* не змінився в *-juk-*, а напрям взаємодії в процесі диспалаталізації йшов від голосного до приголосного. Натомість приклади з *-ak-* > *-ek-* засвідчують протилежне в криворівнянських метричних книгах, а саме повторний аналіз морфеми зі збереженням говіркової вимови.

ВИСНОВКИ

1. Щонайпізніше з VII ст. до н.е. фонологічна система праслов'янської мови була просякнута обмеженням за тенденцією до внутріскладової гармонії, що полягало на вирівнюванні тональності в межах складу на рівні зовнішньої репрезентації. У його основі лежало розуміння, яке оточення характеризує висока тональність, а отже, розрізнявальна тональна ознака [$\pm$ бемольності]: приголосний алофон із високою тональністю (палаталізований) розвивався перед голосним із розрізнявальною високою тональністю (небемольним), а приголосний алофон із низькою тональністю (непалаталізований) розвивався перед голосним із розрізнявальною низькою тональністю (бемольним). Перевагу було надано першому оточенню.

2. Застосування принципу розрізнявальної тональності розміщує праслов'янське обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії на шкалі ареально-типологічних явищ. Докладний аналіз теорії алтайського впливу на праслов'янську фонологічну систему приводить до висновку про її неутрунтованість хоча б з огляду на те, що обмеження за тенденцією до внутріскладової гармонії, як припускаємо, почало діяти задовго до перших слов'янсько-алтайських контактів у IV ст. і палаталізацій веллярних, як приклад – переголос $*\bar{e} > *_{e}\bar{a}$ із фонетично дієзним попереднім приголосним (орієнтовно VII ст. до н. е.).

3. Формування фонологічного протиставлення за м'якістю/твердістю, пов'язаного з переходом $*\acute{e} > 'a$, перекшталтувало фонологічну систему південноукраїнських говорів, закріпивши розрізнення за бемольністю для голосних і дієзністю для приголосних на рівні внутрішньої репрезентації, що є характерною рисою криворівнянської говірки. Карпатські південноукраїнські говірки продовжили розвиватися з низькістю як ієрархічною ознакою системи голосних всередині. Під «розвитком» обмеження розуміємо його дію в нових умовах.

4. Головно завдяки зміщенню бемольності на внутрішній рівень, криворівнянська система не дала африкативних і фрикативних рефлексів 4пал,

типових для перших палаталізацій велярних. Пом'якшення *K* перед *y* було спровоковане хибним рішенням щодо лабіальних, які поділяли з велярними задню артикуляцію відповідно до роботи язика і були палаталізованими фонемами. Вища тональність велярного спричинилася до того, що алофон [i] було переглянуто як частину фонему /i/, не /ɨ/ (так зване злиття *у й *i), із чого постає звукосполучка *K'i*.

5. Під впливом *K'i* відбувається зміна псл. *o перед складом із редукованим ером. Це поруч з активним чергуванням з *o* у відкритому складі спричиняється до двоякої репрезентації криворівнянських рефлексів *o: після велярних континуант *o належить до фонему /i/, послідовно бере участь у палаталізаційних процесах і репрезентований звуком [i]; в інших оточеннях відповідник *o входить до складу фонему /o/ і репрезентований або бемольним або небемольним алофонами без пом'якшення попереднього приголосного. Випадки з м'якшенням попереднього приголосного належать до перегляду мовцем звука [i] як частини фонему /i/.

6. Обмежений тенденцією до внутріскладової гармонії, діалектний переголос пройшов типове обниження голосного (*e), що закріпило м'якість попереднього приголосного, з наступним вирівнюванням тональності в межах складу, а саме просування артикуляції голосного до [i]. З огляду на брак ствердіння приголосного перед *e* на поверхні та варіювання [æ], [ɛ], [e], [ɪ], [i] (*a > i*) криворівнянський діалектний переголос залишається явищем неморфологізованим, на рівні основи слова, що потверджують зокрема раніші зсуви в словозміні (неузгоджене керування, між- і внутрішньопарадигматична омонімія), а алофони [æ], [ɛ], [e], [ɪ], [i] входять до складу фонему /a/. Це засвідчують дані церковних метричних книг 1775–1944 років та аудіозаписи живого мовлення с. Криворівня. Сюди можна додати етнографічні/художні матеріали XIX–XX ст.

7. Оскільки процеси, відповідно до хронології яких зазвичай встановлюють відносну хронологію цієї зміни (ствердіння псл. *r', губних і середньопіднебінних приголосних), не були викінченими в криворівнянській говірці, датування криворівнянського діалектного переголосу залишається відкритим. Шляхом аналізу молдавських грамот XIV–XV ст., уважаних за пам'ятки покутсько-буковинського

говору, зокрема двох текстів, складених латинкою, вдалося сформулювати припущення, що в (прото)криворівнянській говірці переголос стався на зламі XIII–XIV ст., почавшись із теренів довкола Коломиї і Кут.

8. Крім згаданих, до процесів, пов'язаних із фонологічним обмеженням у говірці с. Криворівня, належать тенденція до м'якшення приголосних перед [-бемольними] голосними, обниження голосних переднього ряду, брак цілковитого ствердіння губних і *r'. Останнє спостерігаємо в прізвищах на -uk- у говірці. Палатальну артикуляцію [rʲ] в цій позиції було послідовно усунуто в церковних метричних книгах, починаючи з 1871 року, за винятком поодинокі форми *Мосорюк* 1923 Кн 1919, яка порушує усталений правопис.

Це дисертаційне дослідження є першою спробою встановити залежність постання діалектних рис певної території від дії фонологічних обмежень, що розвинулися на праслов'янському мовному ґрунті, а саме тенденції до внутріскладової гармонії, і продовжили розвиток в українських говірках. Більшість висловленого в дисертації заплановано поглибити і доповнити в наступних розвідках. Зокрема, ґрунтовно описати відтягнення назад артикуляції гуц. $d' > g'$, $t' > k'$ у зв'язку з подібними змінами в слов'янських говорах та палаталізаціями праслов'янських велярних; окреслити дію обмеження за тендецією до внутріскладової гармонії на прикладі ствердіння $-t' > -t$ у дієслівних закінченнях 3sg/pl.pres/fut у гуцульських говірках; розвитку ятя в південно-західних говорах. Це не виключає спроби поглянути на сучасні неслов'янські (литовські, германські) говірки. За завдання також ставимо проаналізувати криворівнянські церковні метричні книги в контексті формування нової української стандартної мови в XIX–XX ст., адже завдяки *літникам*-інтелектуалам, що з'їжджалися до Криворівні з півдавстроугорської та підросійської України у першій половині XX ст., мова священників на той час могла мати певні особливості, порівняно з менш відвідуваними селами (Волянський, 1997; Волянська-Гардецька, 1957). Це дасть змогу простежити вплив правописної традиції на говірку і спрогнозувати можливі зміни в її фонетичній і морфологічній системах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

А. Умовні скорочення назв джерел і словників

Умовні скорочення назв історичних джерел

- ВГ Панькова, С., & Старков, В. (2009). Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки. У П. Сохань, І. Гирич, В. Кравченко, О. Маврін, О. Тодійчук, & Я. Федорчук (ред.), *Український археографічний збірник* (т. 16/17, с. 555–618). Київ: Український письменник.
- Гр XIV Пещак, М. М. (упор.). (1974). *Грамоти XIV ст.* Київ: Наукова думка.
- Гр XV Русанівський, В. (упор.). (1965). *Українські грамоти XV ст.* Київ: Наукова думка.
- ЗелГТ Зеленчук, В. (2022). *Груні та й гражди*. Discursus.
- Зоря 48 Павенцький, Л. (ред.). (1848). *Зоря Галицька, 1*.
- Зоря 49 Павенцький, Л. (ред.). (1849). *Зоря Галицька, 1, 2, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 100–104*.
- Карп Федорак, Н., Мідянка, П., & Зеленчук, В. (2016). *Карпати на трьох*. Discursus.
- Кн 1919 *Книга оповідий церкви Криворівні з Бистрецем і Рікою від 1/1 1919* (т. 3).
- Кн 1942 *Книга оповідий церкви з Криворівні з Бережницею від 1/5 1942 року* (т. 4).
- Метр 1940 *Метрика померших церкви Криворівні з Бережницею від 1/1 1940 р.* (т. 5).
- Метр 906 *Метрика народжених церкви в Криворівні від 28/9 906–* (т. 7).
- Поученьє *Поученьє* [За Лаврентіївським літописом 1377]. <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr12.htm>
- ППГ Плитка-Горицвіт, П. (2008). *Старовіцкі повісторьке*. Косів: Писаний камінь.
- ППГСв Плитка-Горицвіт, П. (2019). *Світе мій: Поезія*. Львів.
- Правда Лукашевич, Л. (ред.). (1867). *Правда. Письмо Наукове и Літературне, 1*.
- Прогр 1875 *Программа Юго-западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества для собиранія свѣдѣній по этнографіи*. (1875). Київ: Типографія М. П. Фрица.

- Пс XII (12 с.). *Psalter, Rus'*. Ms Typ 221, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, MA, United States.
- Собр 1848 *Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографическою комиссією* (т. 4: IV. V. Новгородскія и псковскія летописи). (1848). Санкт-Петербург: Въ типографіи Эдуарда Праца.
- Спис *Спис парохіян церкви в Криворівні. Рік заложення 1900* (т. 2: А-О, П-Я).
- Шух 1902 Шухевич, В. (1902). Гуцульщина (ч. 3). У Хв. Вовк (ред.), *Матеріяли до українсько-руської етнології* (т. 5). Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.
- Шух 1904 Шухевич, В. (1904). Гуцульщина (ч. 4). У Хв. Вовк (ред.), *Матеріяли до українсько-руської етнології* (т. 7). Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.
- Шух 1908 Шухевич, В. (1908). *Гуцульщина* (ч. 5). Львів: Загальна друкарня.
- Lib 1775 *Liber Natorum [1775–789] Copulatorum [1775–789] et Mortuorum [776–788]. Krzyworównia* (Vol. 1).
- Lib 1784 *Liber Copulatorum [1784–1850] Natorum [1784–1809] ac Mortuorum [1784–1838]. Krzyworównia.*
- Lib 809 *Liber Natorum [мая] 809–828 [мая]* (Vol. 3).
- Lib 828 *Liber Natorum 11/5 828 846. [Kryworównia]* (Vol. 4).
- Lib 847 *Liber Natorum [Ecclesia?] gr. cath. Krzyworównia [om] 847 [до] – 867* (Vol. 5)
- Lib 1868 *Liber Natorum Ecclesiae gr. cath. Kryworowniae 1868 – 22/9 1906* (Vol. 6).
- Lib 839 *Liber Mortuorum Ecclesio Krzyworówniaensis 839 до 884* (Vol. 3).
- Lib 884 *Liber Mortuorum 884–. Ecclesia parochialis in Kryworównia* (Vol. 4).
- Proth 1818 *Prothocollon Banno cum 1818 – 1894.*
- Proth Miss *Prothocollon Missarum Fundationalum. Kryworównia. II.*
- Proth Ord *Prothocollon Ordinationum Scolasticarum. [Kryworównia]*
- Spons Par *Liber Sponsorum Parochiae Krzyworownia ab 851 [851] 1/1 – 1903 10/2* (Vol. 3).
- Lib Nat *Liber Natorum pro Ecclesia filiali in Bereznica ad Krzyworównia [Криворівня] Ab Anno D: MCMXXIV [1924]* (Vol. 1).
- Lib Cop *Liber Copulatorum pro Ecclesia filiali in Bereznica ad Krzyworównia. Ab Anno D: MCMXXIV (1924)* (Vol. 1).
- Maurece's Startegicon Peters, E. (Ed.). (1984). *Maurice's Strategicon: Handbook of Byzantine military strategy* (G. T. Dennis, Trans.). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
<https://archive.org/details/maurices-strategikon.-handbook->

[of-byzantine-military-strategy-by-maurice-dennis-
/page/n73/mode/2up?view=theater](http://www.maurice-dennis.com/of-byzantine-military-strategy-by-maurice-dennis-/page/n73/mode/2up?view=theater)

Умовні скорочення назв лексикографічних джерел

АУМ	Бандрівський, Д. Г., Григорчук, Л. М., Жилко, Ф. Т., Закревська, Я. В., Залеський, А. М., Назарова, Т. В. ... Приступа, П. І. (1988). <i>Атлас української мови</i> (т. 2: Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі). Київ: Наукова думка.
Белей	Белей, Л., & Белей, О. (2001). <i>Старослов'янсько-український словник</i> . Львів: Свічадо.
БТСРЯ	Кузнецов, С. А. (ред.). (2000). <i>Большой толковый словарь русского языка</i> . Санкт-Петербург: Норинт. Уперше опубліковано 1998
Верхр	Верхратский, И. (1877). <i>Знадоби до словаря южнорусского</i> . Львів: З печатні Товариства имен. Шевченка. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003617
Вопросник	Аванесов, Р. И., Алексич, Р., Белич, Я., Бирилло, Н. В., Брозович, Д., Видоески, Б. ... Коннова, В. Ф. (ред.). (1965). <i>Вопросник общеславянского лингвистического атласа</i> . Москва: Наука.
Герм	Герман, К. Ф. (1995). <i>Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія</i> . Чернівці: Час.
Грінч	Грінченко, Б. (упор.). (1907–1909). <i>Словарь української мови</i> (т. 1–4). Київ. https://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20(1907-1909).pdf
ГСБМ	Блізнюк, Т. І., Гамзовіч, Р. С., Груца, А. П., Крамко, І. І., Мяснікова, В. У., Рабаданава, Л. І., Шыпалава, Л. М. (ред.). (1986). <i>Гістарычны слоўнік беларускай мовы</i> (т. 7: Гляденье – Девичество). Мінськ: Навука і тэхніка. Блізнюк, Т. І., Булыка, А. М., Гамзовіч, Р. С., Груца, А. П., Крамко, І. І., Мяснікова, В. У., Рабаданава, Л. І., Турцэвіч, З. К., Яновіч, А. І. (ред.). (2003). <i>Гістарычны слоўнік беларускай мовы</i> (т. 23: Осударский – Паписта). Мінськ: Беларуская навука.
Гуц	Гузар, Г., Закревська, Я., Єдлінська, У., Зеленчук, В., &

- Хобзей, Н. (укл.). (1997). *Гуцульські говірки. Короткий словник*. Львів: Інститут українознавства НАНУ.
- ЕСЗССУМ Селігей, П. О. (2014). *Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові*. Київ: Академперіодика.
- ЕСУМ Білодід, І. К., Болдирєв, Р. В., Коломієць, В. Т., Критенко, А. П., Лукінова, Т. Б., Мельничук, О. С. ... Шамота, А. М. (укл.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови* (в 7 томах, 1982, т. 1: А–Г; 1985, т. 2: Д–Копці; 1989, т. 3: Кора–М; 2003, т. 4: Н–П; 2006, т. 5: Р–Т; 2012, т. 6: У–Я). Київ: Наукова думка.
- Закарп Дзензелівський, Й. О. (1993). *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (лексика)* (у 3 т.). Ужгород.
- ОЛА Брозович, Д., Иванов, В. В., Басара, Я., Вендина, Т. И., & Калнынь, Л. Э. (ред.). (1988–2011). *Общеславянский лингвистический атлас: Серия фонетико-грамматическая* (у 6 т.; 1988, т. 1: Рефлексы *ё; 1990, т. 2а: Рефлексы *е; 1990, т. 2б: Рефлексы *o-[?]; 1994, т. 3: Рефлексы *ьr, *ьr, *ьl, *ьl; 2006, т. 4а: Рефлексы *ь, *ь; 2003, т. 4б: Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные; 2008, т. 5: Рефлексы *o; 2011, т. 6: Рефлексы *e). Білгород; Москва: Наука; Вроцлав, Варшава, Краків; Варшава; Загреб; Скоп'є; Москва: ИРЯ РАН.
- Пав 1907 Павленков, Ф. (1907). *Словарь иностранных словъ, вошедшихъ въ составъ русскаго языка*. Санкт-Петербург: Типографія Ю. Н. Эрлихъ. <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-pavlenkov/index.htm#210>
- Радловъ/Radloff Радловъ, В. В. (1905). *Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій* / Radloff, W. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (т. 3, ч. 2). Санкт-Петербург.
- РБЕ Армянов, Г., Балкански, Т., Балтова, Ю., Гунова, З., Дечева, Д., Дюлгерова, Г. ... Чоролеева, М. (1993). *Речник на българския език* (т. 7: К–Координати). Софія: Издателство на Българската академия на науките. <https://ibl.bas.bg/rbe/>
- СОІУ Чучка, П. (2011). *Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник*. Ужгород: Ліра.
- Срез Срезневский, И. И. (1893, 1902, 1912). *Матеріали для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ* (1893, т. 1: А–К; 1902, т. 2: Л–П; 1912, т. 3: Р–Я и дополненія). Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи Наук.
- Староукр Гумецька, Л. Л., & Керницький, І. М. (ред.). (1977,

- 1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (т. 1: А–М; т. 2: Н–А). Київ: Наукова думка.
- Фасм Фасмер, М. (1986–1987). *Этимологический словарь русского языка. В 4 т.* (О. Трубачев, пер.; 1986, т. 1: А–Д; 1986, т. 2: Е–Муж; 1987, т. 3: Муза–Сят; 1987, т. 4: Т–Ящур). Москва: Прогресс. Уперше опубліковано 1950–1958
- ЭСБМ Мартынаў, В. У., & Лучыц-Федарэц, І.І. та інші. (1989). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (т. 5: Каяць – Ліпянка). Мінськ: Навука і тэхніка.
https://knihi.com/none/Etymalahicny_slounik_bielaruskaj_movy_zip.html#ESBM_01.djvu
- ЭССЯ Трубачев, О. Н., Меркулова, В. А., Варбот, Ж. Ж., Гиндин, Л. А., Одинцов, Г. Ф., Куркина, Л. В. ... Михайлович, В. (укл.). (1976–1992). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (т. 3–19). Москва: Наука.
- AGP Dejna, K., et al. (Eds.). (1998–2002). *Atlas gwar polskich* (т. 1–4). Warsaw: Oświata “UN-O”.
- Clauson Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- EDG Beekes, R., & van Beek, L. (Eds.). (2010). *Etymological dictionary of Greek* (Vol. 1). Leiden – Boston: Brill.
- Sławski Sławski, F. (Ed.). (1974, 1981, 2001). *Słownik prasłowiański* (1974, vol. 1: А–В; 1981, vol. 4: Dob’est’–Družьstvo; 2001, vol. 8: Goda–Gyža). Wrocław: Ossolineum.
- SłStar Taszycki, W. (Ed.). (1981). *Słownik staropolskich nazw osobowych* (6(1): Valentius – Wojsław). Wrocław, Warsaw, Cracow, Gdańsk, Lodz: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wyslobocki Wyslobocki, J. (Ed.) (1851). *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs. Deutsch-ruthenische Geparat-Ausgabe*. Vienna: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
https://books.google.com/books?id=-zr7BvoIorEC&pg=PR1&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

Б. Література

Аванесов, Р. И. (1963). *Описательная диалектология и история языка*. У

В. В. Виноградов & Б. В. Горнунг (упор.), *Славянское языковедение. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963)* (с. 293–318). Москва: Издательство Академии наук СССР.

Арсенич, П. (2000). *Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури*. Івано-Франківськ.

Арсенич, П. (2004). *Священничий рід Бурачинських*. Івано-Франківськ: Нова Зоря.

Баскаков, Н. А. (1981). *Алтайская семья языков и ее изучение*. Москва: Наука.

Бевзенко, С. П. (1980). *Діалектологія*. Київ: Вища школа.

Бевзенко, С. П. (1960). *Історична морфологія української мови*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво.

Богдан, Д. П. (1961). Славянские надписи в Валахии, Молдове, Трансильвании и Добрудже. *Вопросы языкознания*, 6, 72–82.

Богдан, Д. (1958). Фонетические особенности языка славяно-румынских грамот XIV века. *Romanoslavica*, 2, 55–75.

Бубенок, О. Б., Домановський, А. М., Дяченко, О. О., Жишкович, В. І., Запаско, Я. П., Калініченко, В. А. ... Ярошенко, О. М. (2021). *Історія цивілізації. Україна* (т. 2: Від Русі до Галицького князівства (900–1256)). Харків: Фоліо.

Васильєв, В. Ю., & Чучко, М. К. (2010). *Молдавське князівство*. У В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. О. Горбик, В. М. Даниленко ... О. А. Удод (ред.), *Енциклопедія історії України* (т. 7: Мл–О, с. 27–30).

Верхратский, И. (1908). Дещо до говору Буковинсько-руського. У *Jagic-Festschrift: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića* (с. 423–432). Берлін: Weidmannsche Buchhandlung.

<https://archive.org/details/jagcfestschrift00pastgoog/page/432/mode/2up>.

Волянська-Гардецька, Ц. (1957). Іван Франко та інші в Криворівні. *Українська літературна газета*, 5(23), 3.

Волянський, О. А. (1997). Мої спомини про Івана Франка. У М. Гнатюк (упор.), *Спогади про Івана Франка* (с. 491–501). Львів: Каменяр.

Мельничук, О. С., Багмут, А. Й., Коломієць, В. Т., Критенко, А. П., Лукінова, Т. Б.,

Нікулін, Г. І. ... Ткаченко, О. Б. (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Київ: Наукова думка.

Гайдукевич, Я. (2004). Гарматій Лука Васильович. У Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів, М. Алексієвець, Я. Баранець, В. Барна, Є. Безкоровайний ... С. Юрій (ред.), *Тернопільський енциклопедичний словник* (т. 1: А–Й; с. 338). Тернопіль: Збруч.

Генинг, В. Ф., & Халиков, А. Х. (1964). *Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник)*. Москва: Наука. <http://www.hagahan-lib.ru/library/rannie-bolgari-na-volge.html>

Гнатенко, Л. (2021). Віденський Октоїх – вісім віків від часу створення: актуалізація датування. У Л. Гнатенко (ред.), *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37* (с. 29–56). Київ: Горобець.

Гнатюк, В. (укл.). (1905). *Етнографічний збірник* (Т. 17: Коломийки. Том 1). Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського.

Гнатюк, В. (укл.). (1906). *Етнографічний збірник* (Т. 18: Коломийки. Том 2). Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського.

Гнатюк, В. (укл.). (1907). *Етнографічний збірник* (Т. 19: Коломийки. Том 3). Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського.

Гнатюк, В. (укл.). (1910). *Етнографічний збірник* (Т. 26: Народні оповідання про опришків). Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського.

Гнатюк, В. (1913). В справі Гуцульщини. *Діло*. <https://zbruc.eu/node/14993>

Головацкій, Я. (1849). *Роправа о языцѣ южнорускомъ и его нарѣчїях*. Львів: Інститут Ставропігянський.

Головацкій, Я. θ. (укл.). (1878). *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси* (т. 1: Думы и думки; ч. 3: Разночтенія и дополненія). Москва: Въ Университетской типографіи (М. Катковъ) на Страстномъ бульварѣ. https://books.google.lt/books?id=jgQOAAAIAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

- Грещук, В. (2009а). *Гуцульський говір в українській художній мові XIX – I пол. XX ст.* [дис. канд. філол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. НБУВ. [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21FMT=fullw&S21ALL=\(%3C.%3EA%3DГРЕЩУК\\$%3C.%3E%2B%3C.%3EA%3DДОКСАН\\$%3C.%3E%2B%3C.%3EA%3ДБОГДАНІВНА\\$%3C.%3E\)&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21FMT=fullw&S21ALL=(%3C.%3EA%3DГРЕЩУК$%3C.%3E%2B%3C.%3EA%3DДОКСАН$%3C.%3E%2B%3C.%3EA%3ДБОГДАНІВНА$%3C.%3E)&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)
- Грещук, В. (2009b). Гуцульський говір у повісті Гната Хоткевича «Довбуш». *Вісник Львівського університету*. 46(2), 137–147.
- Грещук, В. (2007–2008). Мова роману Петра Шекерика-Доникова «Дідо Иванчік». *Українознавчі студії*, 8–9, 48–62.
- Грещук, В. (2012). Гуцульська діалектна лексика у «Старовіцких повісторьках» Параски Плитки-Горицвіт. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*, 32–33, 232–242.
- Гузар, О. (1992). Мовні питання на сторінках журналу «Основа». *Культура слова*, 43, 6–12.
- Гумецкая, Л. Л. (1971). К вопросу о языке молдавских грамот XIV – XV вв. У Ф. Нејл (упор.), *Otázky dějin střední a východní Evropy* (т. 1, с. 25–35). Брно: Universita J.Е. Purkyně.
- Гуцульщина. Загальні описи та історичні нариси про населені пункти району.* (2004). Верховина: Гуцульщина.
- Де Куртенэ, І. Б. (1877). *Глоттологическія (лингвистическія) замѣтки. Выпуск I: I. Кое-что по поводу резьянской гармоніи (созвучія) гласныхъ. II. О так называемой «эвфонической вставкѣ» согласного н въ словянскихъ языкахъ.* Воронежъ: Въ Типографіи Губернскаго Правленія.
- Де Куртенэ, І. Б. (1875). *Опыт фонетики резьянскихъ говоров.* Варшава: Э. Венде и К°; Петербург: Д. Е. Кожанчиков; Лейпциг: В типографіи Бэра и Германа.
- Де Соссюр, Ф. (1998). *Курс загальної лінгвістики* (А. Корнійчук, К. Тищенко, пер.). Київ: Основи. Уперше опубліковано 1915

- Домашевський, М. (1995). *Історія Гуцульщини* (Т. 1). Чикаго–Львів: Гуцульський дослідницький інститут. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17349/file.pdf>.
- Домашевський, М. (1985). *Історія Гуцульщини* (т. 2). Чикаго: Гуцульський дослідницький інститут.
- Дурново, Н. Н, Соколов, Н. Н., & Ушаков, Д. Н. (1914). *Діалектологіческая карта русскаго языка въ Европѣ*.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/ff/Dialektologischeskaia_Karta_1914_goda.jpeg
- Желеховский, С. (1886). *Малоруско-німецький словар* (т. 1: А–О). Львів: З друкарні тов. им. Шевченка / *Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch*. Lemberg: Druckerei des Szewczenko-Vereines. <https://archive.org/details/malorusko-nimetskyj/tom-1/>
- Желеховский, С., & Недільський, С. *Малоруско-німецький словар* (т. 2: П–Я). Львів: З друкарні тов. им. Шевченка / *Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch*. Lemberg: Druckerei des Szewczenko-Vereines. <https://archive.org/details/malorusko-nimetskyj/tom-2/>
- Жилко Ф. (1955). *Нариси з діалектології української мови*. Київ: Радянська школа.
- Жилко Ф. (1958). *Говори української мови*. Київ: Радянська школа.
- Жилко Ф. (1966). *Нариси з діалектології української мови* (2-ге вид.). Київ: Радянська школа.
- Житецкий, П. (1876). *Очерк звуковой истории малорусскаго нарѣчія*. Київ: Въ университетской типографіи.
- Жовтобрюх, М. А., Русанівський, В. М., & Скляренко, В. Г. (1979). *Історія української мови. Фонетика*. Київ: Наукова думка.
- Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., & Слинько, І. І. (1980). *Історична граматика української мови*. Київ: Вища школа.
- Журавлев, В. К. (1965). Генезис протезов в славянских языках. *Вопросы языкознания*, 4, 32–43.
- Заклинський, Б. (1918). Народня пожива у Косівськiм повіті. У В. Гнатюк,

- Матеріали до української етнології* (т. XVIII, с. 41–48). Львів: Друкарня Наукового Товариства Імени Шевченка.
- Залеський, А. (1973). Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ: Наукова думка.
- Залеський, А. (1977). Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови. У М. А. Жовтобрюх, Вихованець, І. Р., Марчук, Н. Й., Матвіяс, І. Г., & Назарова, Т. В. (упор.), *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами* (с. 50–96). Київ: Наукова думка.
- Зеленчук, В. (2019). *Криворівня: духовність села, визвольний рух, спортивні здобутки*. Криворівня.
- Зеленчук, І., Зеленчук, Я., Рибарук, О., & Рибарук, І. (2012). Історична знахідка на Гуцульщині: метричні книги криворівнянської церкви Різдва Пресвятої Богородиці. *Українознавство*, 2, 242–245.
- Зеленчук, І. (2018). Участь акторів-аматорів Гуцульщини у створенні фільму «Тіні забутих предків». У Л. Брюховецька (упор.), *Фільм «Тіні забутих предків»: погляд через півстоліття. Кінематографічні студії. Випуск дев'ятий* (с. 192–199). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Зілінський І. (1914). Проба упорядкування українських говорів. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, 117–118, 333–375.
- Зілінський І. (1933). *Карта українських говорів: З поясненнями* (т. 14). Варшава: Український науковий інститут.
- Зубкова Л. Г. (2002). *Общая теория языка в развитии*. Москва: Изд-во Ун-та дружбы народов.
- Иванов, А. И., & Поливанов, Е. Д. (2003). *Грамматика современного китайского языка*. Москва: Едиториал УРСС. Уперше опубліковано 1930
- Карскій, Е. Θ. (1904). Етнографическая карта бѣлорусскаго племени. Бѣлорусскіе говоры. 1903. У Е. Θ. Карскій, *Бѣлоруссы. Введеніе въ изученіе языка и народной словесности. Съ приложеніемъ двухъ картъ* (т. 1). Вільнюс. https://archives.gov.by/wp-content/uploads/files/karski/29_2686_karta.jpg

- Кисілевський, К. (1953). Кодекс Ганкенштайна – староукраїнська пам'ятка. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Том 161. Збірник Філологічної Секції*, 24, 11–36.
- Кисілевський, К. / Kysilewskyj, C. [рік?]. An attempt at a new classification of Ukrainian dialects. У Кисілевський, К. / Kysilewskyj, C., *Розвідки / Scientific papers 1952–1962* (с. 14–19). Нью-Йорк: The Shevchenko Scientific Society.
- Кобилянський, Б. (1928). Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. *Український Діалектологічний Збірник*, 1, 11–46.
- Кобилянський, Б. (1960). *Діалект і літературна мова: Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови*. Київ: Радянська школа.
- Кравчук, Н. Г. (2016). Кути. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. (ред.), *Енциклопедія сучасної України* (т. 16: «Куз» – «Лев»). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-52156>
- Крымській, А. (1907). *Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья* (т. 1, вип. 1). Москва: Типографія Вяч. Ал. Гатцукъ.
- Курило, О. (1929). Про незалежну від наголосу зміну *a* по м'яких консонантах та по *j* в українських діалектах. *Український діалектологічний збірник*, 2, 75–107.
- Лебедівна, О. (2016). Вплив придиховості на рефлексі *dj*, *tj* у діалектах пізньої праслов'янської мови (на прикладі протоукраїнських говірок). *Магістеріум. Мовознавчі студії*, 62, 45–51.
- Лебедівна, О. (2021). На перетині *Ти й Воно*: криворівнянська говірка та українська стандартна мова. *Slavia Orientalis*, 70(3), 579–598.
<https://journals.pan.pl/dlibra/publication/138195/edition/121262/content>
- Левай, Б. (1986). Ранние славяне на севере Затисского края Венгрии. *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 10(4), 64–67.
- Леута, О. І. (2001). *Старослов'янська мова*. Київ: Вища школа.
- Лучик, В. В. (2014). Етимологічний словник топонімів України. 37000 географічних

назв. Київ: Академія.

- Матвіяс, І. (1990). *Українська мова і її говори*. Київ: Наукова думка.
- Мельников, Г. П. (1966). *М. А. Черкасский*. Тюркский вокализм и сингармонизм. *Вопросы языкознания*, 5, 129–137.
- Мойсієнко, В. М. (2005). Континуанти давнього *ę у поліських говорах. *Українська мова*, 2, 71–88.
- Напьерскій, К. Е. (укл.) (1868). *Русско-ливонские акты. Russisch-Livländische Urkunden*. Санкт-Петербург: Въ Типографіи Императорской Академіи Наукъ.
<https://www.prlib.ru/item/442622>
- Насонов, А. Н. (ред.) (1955). *Псковские летописи* (т. 2). Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Негрич, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Березові*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Німчук, В. В. (2004). Закарпатський говір. У О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська, І. Р. Вихованець, П. Ю. Гриценко ... О. Б. Ткаченко (ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (с. 189–191). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Німчук, В. (2010). Молдавські грамоти. У В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. О. Горбик, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко ... О. А. Удод (ред.), *Енциклопедія історії України* (т. 7: Мл–О, с. 30). Київ: Наукова думка.
- Олійник, М. (2002). *Фразеологія гуцульських говірок* [дис. канд. філол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. НБУВ.
https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiW2ZWa2POBAxXmQ0EANAXXDHAQFnoECA0QAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Firbis_nbuv%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DARD%26P21DBN%3DARD%26Z21ID%3D%26Image_file_name%3DDOC%2F2002

[%2F02omyfgg.zip%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1&usg=AOvVaw2Zp61IXhmpI0kIJlh3Z3LZ&opi=89978449](#)

- Пещак, М. М. (1958). Розвиток спільнослов'янських сполук *z, k, x z y* на українському ґрунті. У *Дослідження з української мови. Збірник статей аспірантів та дисертантів* (с. 3–23). Київ: АН УРСР.
- Пещак, М. М. (1960). *История заднеязычных согласных и их общеславянских рефлексов в украинском языке* [автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук]. Київ.
- Потебня, А. (1866). *Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка: I. О полногласіи. II. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій*. Воронеж: Въ типографіи В. Гольдштейна.
- Регушевський, Є. С. (1994). Теоретична боротьба навколо питань розвитку української літературної мови в 60-их роках ХІХ ст. і відображення її на сторінках «Основи». *Мовознавство*, 6, 39–45.
- Рыбакоў, А. (2007). Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага. У Г. П. Пашкоў, Ю. М. Бохан, Г. Я. Галенчанка, П. Ф. Дзмітрачкоў, С. Н. Князеў, У. С. Кошалеў ... Л. У. Языковіч (ред.), *Вялікае княства Літоўскае* (т. 2: К–Я, с. 38). Мінськ: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.
- Савчук, М. В. 2014. Коломия. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, & М. Г. Железняк (ред.), *Енциклопедія сучасної України* (т. 14). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-4169>
- Свенціцкий, І. (1913). Бойківський говір села Бітля. *Записки Наукового Товариства Імени Шевченка*, 114(2), 117–153.
- Скрипник, П. І. (2004). Гарматій Лука Васильович. У В. М. Литвин, В. М. Геєць, Л. В. Губерський, І. М. Дзюба, М. Г. Жулинський, С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас ... Ю. С. Шемшученко (ред.), *Енциклопедія історії України* (т. 1: А–В; с. 55–56). Київ: Наукова думка.
- Станівський М. (1958). Спостереження над мовою буковинсько-молдавських

пам'яток XIV–XVIII ст. У В. І. Кузнєцов, І. І. Слинько, І. Г. Чередниченко, & Ю. О. Карпенко (ред.), *Питання історії і діалектології східнослов'янських мов* (с. 3–21). Чернівці: Видання Чернівецького державного університету.

Станівський, М. Ф. (1983). *Старослов'янська мова*. Київ: Вища школа.

Симоненко, Л. О. (2014). Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*, 4, 28–35.

Сроболевский, А. (1884). *Очерки изъ истории русскаго языка* (ч. 1). Київ: Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго). <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/62817-ch-1-1884#mode/inspect/page/1/zoom/6>

Струдинський, К. (ред.). (1905). *Збірник фонологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка* (т. 8). *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* (т. 1). Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

Тимошенко, П. Д. (2013). *Студії над мовою Тараса Шевченка*. Київ: КММ.

Ткач, Л. (2001). Москвофільство. У А. Волков, О. Бойченко, І. Зварич, Б. Іванюк, & П. Рихло (ред.), *Лексикон загального та порівняльного літературознавства* (с. 346–347). Чернівці: Золоті литаври.

Топоров, В. Н., & Трубачев, О. Н. (1962). *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Хобзей, Н. (2002). *Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Хобзей, Н., Ястремська, Т., Сімович, О., Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Худаш, М. Л. (1977). *З історії української антропонімії*. Київ: Наукова думка.

Цонев, Б. (1984). *История на българския език* (т. 2). София: Наука и изкуство. Уперше опубліковано 1934

Чекман, В. Н. [Šekmonas, V.] (1973). *Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке*. Мінськ: Наука и техника.

Чекман, В. Н. [Šekmonas, V.] (1979). *Исследования по исторической фонетике*

праславянського язика: Типологія и реконструкція. Мінськ: Академія наук БССР, Інститут язикознавства імені Якуба Коласа.

- (Фролов) Єпископ Орехово-Зуевський Алеський (кер. проєкту). (1997). *Мстиславово Євангеліє XII віка. Исследования*. Москва: Скрипторій.
- Шалата, М. (2013). Навроцький Володимир Михайлович. У Жулинський, М. Г., Бондар, М. П., Боронь, О. В., Гальченко, С. А., Гриценко, П. Ю., Дзюба ... Чамата, Н. П. (ред.), *Шевченківська енциклопедія в 6 томах* (т. 4: М – Па) (с. 404). Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка.
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови* (С. Вакуленко, А. Даниленко, пер.). Харків: Акта. Уперше опубліковано 1979
- Шевельов, Ю. В. (1994). Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослав'янської глотогонії. Дві статті про постання української мови. Київ: Academia.
- Шерех, Ю. (1949). *Галичина у формуванні нової української літературної мови*. Мюнхен: Український вільний університет.
- Шило, Г. (1957). *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*. Львів: Львівський державний педагогічний інститут.
- Ярошенко, В. (1931). Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв. У А. Кримський & М. Драй-Хмара (ред.), *Збірник комісії для дослідження історії української мови* (с. 247–337).
- Ястремська, Т. (2008). *Традиційне гуцульське пастухування*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Altbauer, M., & Lunt, H. G. (Eds.). (1978). *An early Slavonic Psalter from Rus'* (Vol. 1: Photoreproduction). Cambridge: Harvard University Press.
- Andersen, H. (1968). IE *s after i, u, r, k in Baltic and Slavic. *Acta Linguistica Hafniensia*, 11(2), 171–190.
- Andersen, H. (1969). Lenition in Common Slavic. *Language*, 45(3), 553–574.
- Andersen, H. (1973). Abductive and deductive change. *Language*, 49(4), 765–793.
- Andersen, H. (2006a). Grammatication, regrammatication, and degrammatication. Tense loss in

- Russian. *Diachronica*, 23(2), 231–258.
- Andersen, H. (2006b). Periphrastic futures in Slavic. Divergence and convergence. In K. Eksell & T. Vinther (Eds.), *Change in Verbal Systems. Issues in Explanation* (pp. 9–45). Bern: Peter Lang.
- Bednarczuk, L. (Ed.). (1986). *Języki indoeuropejskie* (Vol. 1). Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bermúdez-Otero, R., & Trousdale, G. (2012). Cycles and continua: On unidirectionality and gradualness in language change. In T. Nevalainen & E. Closs Traugott (Eds.), *The Oxford handbook of the history of English* (pp. 691–720). Нью-Йорк: Oxford University Press.
- Bermúdez-Otero, R. (2015). Amphichronic explanation and the life cycle of phonological processes. In P. Honeybone & J. Salmons (Eds.), *The Oxford handbook of historical phonology* (pp. 374–399). New-York: Oxford University Press.
- Bethin, C. Y. (1993). The glide [j] / [j̥] in Late Common Slavic. In R. Maguire & A. Timberlake (Eds.), *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists, Bratislava, August-September 1993. Literature. Linguistics. Poetics* (pp. 230–250). Columbus, OH: Slavica.
- Bethin, C. Y. (1998). *Slavic Prosody: Language Change and Phonological Theory*. Cambridge University Press.
- Bhat, D. N. S. (1978). A general study of palatalization. In J. H. Greenberg, C. A. Ferguson, & E. A. Moravcsik (Eds.), *Universals of human language* (Vol. 2: Phonology, pp. 47–92). Stanford, California: Stanford University Press.
- Birnbaum, H. (1975). *Common Slavic: Progress and problems in its reconstruction*. Cambridge, Mass.: Slavica Publishers.
- Bogdan, J. (1908). Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden. In V. Jagić & F. Pastrnek (Eds.), *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića* (pp. 369–377). Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Boček, V. (2023). “Altaic” influences on “Slavic.” Remarks on a paper by Marek Stachowski. *Slavia*, 1(90), 66–81.

- Boček, V. (2014). *Praslovanština a jazykový kontakt*. Prague: Lidové noviny.
- Chambers, J. K., & Trudgill, P. (1998). *Dialectology* (2nd ed.). Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Dubai, Tokyo, Mexico City: Cambridge University Press. Original work published 1980
- Chomsky, N., & Halle, M. (1968). *The sound pattern of English*. New York, Evanston, London: Harper & Row.
- Clastres, P. (2020). *Staatsfeinde: Studien zur Politischen Anthropologie* (E. Moldenhauer, Trans.). Konstanz: Konstanz University Press. Original work published 1974
- Clements, G. N. (2009). The role of features in phonological inventories. In E. Raimy & C. E. Cairns (Eds.), *Contemporary views on architecture and representations in phonology* (pp. 19–68). Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Curtis, M. C. (2012). *Slavic-Albanian language contact* [Doctoral dissertation, Ohio State University].
https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/etd/r/1501/10?clear=10&p10_accession_number=osu1338406907
- Danylenko, A. (2016). *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the formation of Literary Ukrainian*. Boston: Academic Studies Press.
- Danylenko, A. (2015). How many varieties of standard Ukrainian does one need? Revising the social typology of standard Ukrainian. *Die Welt der Slaven*, 60, 223–247.
- Danylenko, A. (2010). The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of July 18, 1863. *Acta Slavica Iaponica*, 28, 1–21.
- Feldstein, R. (2020a). Palatalization. In M. L. Greenberg (Ed.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*.
https://referenceworks.brillonline.com/search?s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online&search-go=&s.q=palatalization
- Feldstein, R. (2020b). Syllabic Synharmonization. In M. L. Greenberg (Ed.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*.
http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_036022

- Flier, M. S. (2007). The Fourth Palatalization of Velars in Ukrainian: The Southwestern Dialects. In *Verba Docenti. Studies in historical and Indo-European linguistics presented to Jay H. Jasanoff by students, colleagues, and friends* (pp. 73–82). Anna Arbor/New York.
- Galton, H. (1994). The phonological influence of Altaic on Slavic. *Journal of Slavic Linguistics*, 2(1), 77–91.
https://www.jstor.org/stable/24599025?seq=1#page_sca/n_tab_contents
- Golaḅ, Z. (1992). *The Origins of the Slavs: A Linguist's View*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
- Golden, P. B. (1980). *Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars* (Vol. 1). Budapest: Académiai Kiadó.
- Golden, P. B. (1982). The question of the Rus' Quaḡanate. In P. B. Golden, T. Halasi-Kun, & Th. S. Noonan (Eds.), *Archivum Eurasiae Medii Aevi II* (pp. 77–97). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gonda, J. (1966). *A concise elementary grammar of the Sanskrit language with exercises, reading selections, and a glossary* (Gordon B. Ford Jr., Trans.). Leiden: E. J. Brill. Original work published 1963
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge. Cited as in Taylor & Francis e-Library, 2006. Excerpt From: Göksel, Aslı; Kerslake, Celia, *Turkish: A Comprehensive Grammar*. Apple Books.
- Gordon, M. K. (2016). *Phonological typology*. New York: Oxford University Press.
- Gregorowicz, J. (1881). *Przewodnik dla zwiedzających Czarnogórę*. Lviv: Z Drukarni Narodowej W. Manieckiego.
- Gregorowicz, J. (1880). Słownik wyrazów huculskich. *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego*, 5, 26–35.
- Grenoble, L. A. (2010). Contact and the development of the Slavic languages. In R. Hickey (Ed.), *The Handbook of Language Contact* (pp. 581–598). Malden, MA.
- Honeybone, P. (2019a). Can phonotactic constraints inhibit segmental change? Arguments from lenition and syncope. *Folia Linguistica Historica*, 40(1), 9–36.

- Honeybone, P. (2019b). Phonotactics, prophylaxis, acquisitionism and change: *Rime-xxŋ and *ash*-tensing in the history of English. *Papers in Historical Phonology*, 4, 83–135.
- Jakobson, R. (2002a). *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. In R. Jakobson, *Selected Writings* (Vol. 1: Phonological studies, 3rd ed., pp. 7–116). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Original work published 1929
- Jakobson, R. (2002b). К характеристике евразийского языкового союза. In R. Jakobson, *Selected Writings* (Vol. 1: Phonological studies, 3rd ed., pp. 144–201). Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Original work published 1931
- Jakobson, R. (1962). *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. In R. Jakobson, *Selected writings* (Vol. 1: Phonological studies). The Hague: Mouton & Co – 'S-Gravenshague. Original work published 1929
- Jakobson, R., & Halle, M. (1956). *Fundamentals of language*. The Hague: Mouton & Co – 'S-Gravenshague.
- Jakobson, R., & Halle, M. (1968). Phonology in relation to phonetics. In B. Malmberg (Ed.), *Manual of phonetics* (pp. 411–449). Amsterdam: North-Holland Publishing Company. Original published 1957
- Janów, J. (1928). Z fonetyki gwar huculskich. In *Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* (Vol. 2, pp. 259–290). Cracow: Gebethner & Wolff.
- Janów, J. (2001). *Słownik Huculski* (J. Rieger, Ed.). Cracow: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Janów, J. (1992). Ważniejsze cechy gwar huculsko-pokuckich a teorie o Błochowcach. In K. Dejna, W. Cyran, S. Gala, M. Kamińska, & A. Strokowska (Eds.), *Rozprawy komisji językowej* (Vol. 37, pp. 55–65). Lodz: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kiparsky, P. (1973). Phonological representations. In O. Fujimura (Ed.), *Three dimensions of linguistic theory* (pp. 1–136). Tokyo: TEC Company.
- Kiparsky, P. (2000). Opacity and cyclicity. *The Linguistic Review*, 17, 351–365.

- Kiparsky, P. (2006). The Amphichronic program vs. evolutionary phonology. *Theoretical Linguistics*, 32(2), 217–236.
- Krámský, J. (2019). *Papers in General Linguistics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Kuraszkiewicz, W. (1934). *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku*. Cracow: Gebethner i Wolf.
- Kuraszkiewicz, W. (1953). *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kuraszkiewicz, W. (1963). *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ladefoged, P., & Disner, S. F. (2012). *Vowels and consonants*. Wiley Blackwell.
- Lamprecht, A. (1978). Praslovanština a její chronologické členění. In B. Havranek (Ed.), *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Zahřebu*. *Lingvistika* (pp. 141–150). Prague: Academia.
- Lebedivna, O. (2022). Dispalatalization of Common Slavic *r_l in Ukrainian: The case of family names in -uk- in the Hutsul parish registers. *Ukrains'ka Mova*, 2(82), 110–122.
- Lebedivna, O. (2023). The fourth palatalization of velars in Southwest Ukrainian: The case of the Kryvorivnja dialect. *Scando-Slavica*, 69(2).
<https://www.tandfonline.com/loi/ssl20>
- Lunt, H. G. (1956). On the origin of phonemic palatalization in Slavic. In Halle, M., Lunt, H. G., McLean, H., & Schooneveld van, C. H. (Eds.), *For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, 11 October 1956* (pp. 306–315). The Hague: Mouton.
- Lunt, H. G. (1981). *The progressive palatalization of Common Slavic*. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.
- Lunt, H. G. (2001). *Old Church Slavonic Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Martinet, A. (1970). *Économie des changements phonétiques: Traité de phonologie diachronique* (3rd ed.). Bern: A Francke Verlag. Original work published 1952

- Meillet, A. (1924). *Le Slave Commun*. Paris: Édouard Champion.
- Menges, K. H. (1944). Altaic loanwords in Slavonic. *Language*, 20(2), 66–72.
- Menges, K. H. (1994). *The Turkic languages and people. An introduction to Turkic studies* (2nd ed.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Moser, M. (2017–2018). The fate of the “Ruthenian or Little Russian” (Ukrainian) language in Austrian Galicia (1772–1867). *Harvard Ukrainian Studies*, 35(1–4), 87–104.
- Ogonowski, E. (1880). *Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache*. Lviv: Verlag und Druck des ruthenischen Šewčenko-Vereines.
- Padgett, J. (2003). Contrast and post-velar fronting in Russian. *Natural Language & Linguistic Theory*, 21(1), 39–87.
- Panick, S., & Hall, N. (2022). The evolution of flap-nasalization in Hoocak. *Linguistics Vanguard*, 8(5), 703–713. <https://doi.org/10.1515/lingvan-2021-0025>
- Pohl, W. (2018). *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Cornell University Press.
- Poppe, N. (1965.) *Introduction to Altaic Linguistics*. Harrassowitz.
- Prince, A., & Smolensky, P. (2004). *Optimality theory: Constraint interaction in generative grammar*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Pritsak, O. (1955). Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Pritsak, O. (1982). The Hunic language of the Attila clan. *Harvard Ukrainian Studies*, 6(4), 428–476.
- Pritsak, O. (1983). The Slavs and the Avars. *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, Spoleto, 15–21 aprile 1982* (Vol. 1, pp. 353–435). http://www.kroraina.com/slav/op/op_slavs_avars.htm
- Ramsamy, M. (2015). The life-cycle of phonological processes: Accounting for dialectal microtypologies. *Language and Linguistics Compass*, 9(1), 33–54.
- Richards, R. O. (2003). *The Pannonian Slavic dialect of the Common Slavic proto-*

- language: The view from Old Hungarian* (V. Ivanov & B. Vine, Eds., Vol. 2). Los Angeles: University of California, Program in Indo-European Studies.
- Salmons, J. (2021). *Sound change*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Schelesniker, H. (1975). Turanische Einflüsse im urslavischen Sprachsystem. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 21, 237–241.
- Schmauder, M. (2015). Huns, Avars, Hungarians – reflections on the interaction between steppe empires in Southeast Europe and the late Roman to early Byzantine empires. In J. Bemann & M. Schmauder (Eds.) *Complexity of interaction along the Eurasian steppe zone in the first millenium CE (671–692)*. Bonn: Universität Bonn.
- Schmidt, J. (1872). *Die verwantschaftsverhältnisse der indogermanischen sprachen*. Weimar: H. Böhlau.
- Schramm, G. (1973). *Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Šerech, J. (1950). Phonema errans. A contribution to the solution of the problem based on the material of the Eastern-Slavonic languages. *Lingua*, 2, 399–418.
- Shevelov, G. Y. (1953). Problems in the formation of Belorussian. *Word*, 9(1), 1–100.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00437956.1953.11659486>
- Shevelov, G. Y. 1964. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg.
- Shevelov, G. Y., & John, J. C. J. (1969). Open Syllable Languages and their Evolution: Common Slavic and Japanese. *Word*, 25(1–3), 252–274,
<https://doi.org/10.1080/00437956.1969.11435573>
- Shevelov, G. Y. (1993). Standard Ukrainian. In D. Husar Struk (Ed.), *Internet Encyclopedia of Ukraine [Encyclopedia of Ukraine (Vol. 5: St–Z)]*.
<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CS%5CT%5CStandardUkrainian.htm>
- Skurzewska, A. (2016). *Omelian Patrycki i językoznawstwo preskrypcyjne w Galicji w II*

połowie XIX wieku. Cracow: Scriptum.

- Sławski, F. (1962). *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stadnik, E. (2001). Über den Einfluss des Altaischen auf die Entwicklung des Slawischen. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 47, 177–184.
- Stachowski, M. (2020). Proto-Slavic palatal consonants and Proto-Turkic vowel harmony. *Rocznik Slawistyczny*, 19, 121–132.
- Stieber, Z. (1956). *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich z wyborem tekstów gwarowych*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Timberlake, A. (1978). К истории заднебных фонем в севернославянских языках. In *American Contributions to the Eighth International Congress of Slavists. Zagreb and Ljubljana, September 3–9*. (Vol. 1: Linguistics and Poetics; pp. 699–726).
- Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Thompson, E. A. (1999). *The Huns*. Blackwell Publishing.
- Trudgill, P. 1974. Linguistic change and diffusion: Description and explanation in sociolinguistic dialect geography. *Language in Society* 3, 215–246.
- Ziłyński, J. (1932). *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*. Cracow: Polska Akademia Umiejętności.
- Zilyns'kyj, I. (1979). *A Phonetic Description of the Ukrainian Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vaillant, A. (1950). *Grammaire comparée des langues slaves* (Vol. 1: Phonétique). Lyon, Paris: IAC.
- Vaux, B., & Myler, N. (2018). Issues and prospects in Rule-Based Phonology. In S. J. Hannahs & A. R. K. Bosch (Eds.), *The Routledge handbook of phonological theory* (pp. 167–196). London, New York: Routledge.
- Wagilewicz, J. / Вагилевичь, І. (1845). *Gramatyka języka małoruskiego w Galicji*. Lviv Wytłoczono w Instytucie Staupigiańskim / *Граммати́ка Узы́ка старору́ського въ Гали́цїі*. Львів: Печатано въ Інститутѣ Ставропігіаньскомъ.

- Van Wijk, N. (1941). Zum urslavischen sogenannten Synharmonismus der Silben. *Linguistica Slovaca*, 3, 41–48.
- Vasmer, M. (1932). *Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas* (Vol. 1: Die Ostgrenze der baltischen Stämme). Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Wiita, J. E. (1977). *The ethnika in Byzantine military treatises*. Unpublished manuscript. Faculty of the Graduate School, University of Minnesota.
- Wolfram, W., & Schilling-Estes, N. (2003). Dialectology and linguistic diffusion. In B. D. Joseph & R. D. Janda (Eds.), *A handbook of historical linguistics* (pp. 713–735). Blackwell Publishing.

Документ підписано у сервісі Вчасно (продовження)
Лебедівна_Дисертація.pdf

Документ відправлено: 15:35 31.10.2023

Власник документу

Електронний підпис

15:35 31.10.2023

Ідентифікаційний код: 3457512943

ЛЕБЕДІВНА ОКСАНА ЯРОСЛАВІВНА

Власник ключа: ЛЕБЕДІВНА ОКСАНА ЯРОСЛАВІВНА

Час перевірки КЕП/ЕЦП: 15:35 31.10.2023

Статус перевірки сертифікату: Сертифікат діє

Серійний номер: 5E984D526F82F38F040000001EB92B01E4FE8704

Тип підпису: кваліфікований